Библиотека
ДИМЕНЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ

Уредник: Властимир Ђокић

Објављено

Рабошници, војници, духовници. Друшшва средњовековноī Балкана
Сима М. Ћирковић

Балкански свеšови: Прва и ūоследња Евроūа
Трајан Стојановић

Поморски шрīовци, раšници и мецене
Милош Милошевић

Из срūске исшорије средњеīа века
Михаило Ј. Динић

Срби међу евроūским народима
Сима М. Ћирковић

У припреми

Балкан ūосле 1453. īодине
Лефтен Ставријанос

Између Исшока и Заūада: Балкански и средоземни свеšови
Трајан Стојановић

Сшудије из кулшурне социолоīије Балкана
Герхард Геземан

Средњобалканска ūлемена у ūредримско доба
Фанула Папазоглу

Из исшорије аншичкоī Балкана
Фанула Папазоглу

Срби

међу евроūским народима

Сима М. Ћирковић

EQUILIBRIUM

Наслов изворника:

Sima M. Ćirković
THE SERBS

First published 2004 by Blackwell Publishing Ltd, Oxford, UK

Уредници издања на енглеском језику:
James Campbell и *Barry Cunliffe*

Уредник издања на српском језику:
Властимир Ђокић

ISBN 86-82937-04-2

Објављивање ове књиге финансијски је помогло
МИНИСТАРСТВО НАУКЕ И ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Садржај

Предговор

Развој Срба, којима је посвећена ова књига, био је умногоме сличан развоју других народа о којима се говори у серији „Народи Европе". Сличност се не ограничава само на спој античке и словенске компоненте, аналоган споју романске и германске компоненте у развоју западне Европе, на раст и процесе интеграције, слична су и културна и интелектуална средства којима се изграђивала свест група о себи, о ономе што је групе држало на окупу и што је обезбеђивало идентитет и трајност.

И код Срба на почетку стоји једна легенда о пореклу народа (*origo gentis*), о подели, о досељењу са севера под вођством владаревог сина. И код Срба је после примања хришћанства постала утицајна представа о *изабраном народу*, чије је исходиште било на сâмом почетку, при Стварању света. Тај народ је остајао у непосредном односу према Творцу и преко њега су оствариване замисли божанског Провиђења. Идеја о непосредном односу према Богу послужила је многим народима у хришћанској Европи као мисаоно средство за разумевање себе и свога положаја у свету. Представа о изабраном народу је пренета са старозаветних Јевреја на хришћане уопште, затим на хришћанско Царство, које је претендовало да обухвата сав хришћански свет, а онда, у току времена, и на осамостаљене делове тога царства.

Попут многих других, и народ о коме говори ова књига је у једном периоду видео себе као народ божји, као „Нови Израиљ", коме сâм Господ поставља владаоце и просветитеље: „једне апостолима равне, друге мироточце и чудотворце, и још друге велике учитеље и славне архијереје". Дубље корене и чвршћи ослонац учени људи међу Србима нису тражили све до XVIII века.

Када су преовладали световни погледи прихваћено је уверење да историју Европе и света стварају народи, формирани негде у давнини, непромењиви, испуњени специфичним духом. Својим сукобима и савезима, успонима и падовима, смењивањем у хегемонији, народи су били протагонисти историјских збивања. Дуго је требало

да критичка мисао на подстицаје из неколико друштвених наука наметне посматрање у другачијој перспективи и да постави питање: није ли народе обликовала и историја; нису ли и историјске околности и промене утицале на услове за настанак и одржавање друштвених група... Међу Србима се тај начин гледања није афирмисао. До најновијег времена преовлађује уверење да је народ настао у дубокој старини и да се попут појединца борио за опстанак и напредак.

У дугој историји племена, народа, нација – како год их називамо увек је реч о друштвеним групама – поред трајних елемената много је онога што се мења у складу са друштвено-економским контекстом у коме група егзистира. Грађа од које су се образовале нације може се у доба „сеобе народа" упоредити са житком масом која се попут течности разлива прилагођавајући се тлу, њени делови су се лако преливали једни у друге и стапали. Гушћа насељеност и већа збијеност на тлу, праћена живљим комуникацијама, садржајнија свест о себи, омогућавали су нешто налик на стврдњавање, у коме је група добијала трајност и облик оног калупа у коме се затекла. Та фигура може да дочара оно што се дешавало током средњег века и да усмери пажњу према оним оквирима (политичким, црквеним, културним) који су могли одиграти улогу калупа. Модерна, масовна егалитарна друштва у којима постоје велике могућности за утицање на свест припадника групе путем образовања, пропаганде, деловања масовних комуникација, могу се упоредити с оним трајним и тврдим материјалима, који су крти и лако пуцају дуж најмање пукотине.

Кад се тако посматра у историјској перспективи, нација губи ону довршеност и заокруженост, столетну идентичност која јој се прећутно придаје у популарном мишљењу. При ближем посматрању запажа се да су се у националну целину уливали различити делови и у њој се стапали, да се мењала не само друштвена структура већ и култура с веровањима и симболима, који су као кохезиона снага држали нацију на окупу и обезбеђивали јој трајност. Нису остајала једнака ни мерила по којима су се препознавали чланови групе и разликовали од оних који су изван ње. Динамика, па и садржина тих промена разликује се од нације до нације, зависно од конкретних околности у којима је протицао развој појединe групе. У сваком случају, индивидуалност нација се не огледа само у њиховом положају, односима са суседима, борбама и међусобним утицајима, већ и у специфичности путева којима су дошле до оног степена интегрисаности у коме их је затекла модерна епоха.

*

У овој књизи је учињен покушај да се развој Срба осветли с гледишта чинилаца који су релевантни за њихов настанак, развој и одржање као друштвене групе. Како нема теорије којом би се истраживање могло усмерити, ти чиниоци су се морали препознавати у конкретним историјским околностима колико су проучене и познате. Почеци српског народа тако нису тражени код Плинија и Птолемеја, нити у прасловенској, или праиндоевропској заједници, већ међу оним Србима и другим словенским племенима који су се доселили на територију римских провинција у VI и VII веку. Овде се не подразумева да је формирање тога народа завршено у „тамним столећима" после досељења, већ се настоји да се пажљивим праћењем његове историје покаже у којој мери су интеграциони процеси напредовали. Интеграција српског народа, без сумње, није завршена у Средњем, па ни и у XIX и XX веку.

Поред несумњивих паралелизама с развојем европског Запада, пре свега у улози античког наслеђа и словенске компоненте аналогне германској, затим у типу социјалне и политичке организације и у отпору према универзалним претензијама царстава, у развоју народâ на Балкану има више значајних особености, које се манифестују и код Срба. На првом месту је свакако дисконтинуитет у просторном распореду и политичкој и социјалној структури, настао због укључења у Османско царство у XV веку.

Особености се запажају и у процесу диференцијације, у коме су подједнако важну улогу имале објективне разлике међу суседним популацијама и субјективне перцепције тих разлика. У прошлости се у разграничавању међу народима највећи значај приписивао језику, и то до те мере да је етничка заједница изједначавана са заједницом оних који говоре један језик. У народу чија се историја овде кратко описује реч *језик* такође се дуго употребљавала у значењу *народа*. И код њега је била позната и раширена легенда о настанку седамдесет два народа приликом мешања језика током грађења Вавилонске куле.

Али, баш на балканском тлу, међу Србима и њиховим јужнословенским суседима, показало се да на подлози једнога језика, једног дијалекатског континуума, може израсти више етничких заједница; да подељеност по другим критеријима (верским, политичким) може утицати на диференцијацију и разграничење међу језицима.

Важнија се показала, како је одавно уочено, верска граница која је раздвајала католичке Хрвате од православних Срба и обе те хришћанске групе од њихових исламизованих сународника, који су дуго сматрани за „Турке". Верска граница се не намеће толико разликом у догмама, колико великим комплексима културних обележја која се с временом око једне вероисповести кристалишу. Остајући у истој језичкој средини Србин или Хрват, који би примио ислам, променио

би у значајној мери начин живота и амбијент. Тадашње разлике нису упоредиве с међуверским разликама у модерним друштвима.

Трајни политички оквир у коме протиче живот, служење истом владару или династији, заједништво у лојалности, све је то стварало осећај повезаности људи и водило интегрисању заједнице. Али, историја Срба показује да се ни томе фактору не може приписивати одлучујући значај. Они преко 350 година, од XV до XIX века, нису имали државу; растурени на великом пространству, столећима су живели у царевинама туђих владара и династија. Па ипак, одржали су се.

Држави су пресудну улогу приписивали државници и интелектуалци у раздобљу борби за аутономију и независност. Кнез Милош Обреновић је у децембру 1830, приликом обнародовања акта којим му је султан признао наследну власт у вазалној кнежевини, окупљеним угледницима рекао: „Тако, браћо, постадосмо и ми од јуче народом...” Необично је то што је у то време двоструко већи број Срба од броја кнежевих поданика, са својом свешћу, црквом и културом, живео с оне стране границе под влашћу хабзбуршких царева. У следећој генерацији ће утицајни политичар Илија Гарашанин тврдити да „...ван државе човек нема живота нити историје”.

Таква претерана величања значаја и улоге државе не могу се оправдати чињеницама из српске историје. Оне показују да су за судбину народа били значајни и периоди без државе и они његови делови који су остали ван државе у доба када је постојала. И у једном и у другом случају, држава је била у сржи историјске свести која се одржавала кроз цркву посредством култа домаћих владара-светитеља, и кроз народну културу посредством епске поезије с јунацима и владарима из далеке прошлости.

Услед већ споменутог дисконтинуитета, између стварног тока догађаја и феваних епизода које су замењивале учену историју зјапио је огроман јаз. Значај представа о историји је потенциран непрекидним стремљењем ка обнављању државе, краљевства, царства, старе славе и величине. Како је много пута речено, будућност је замишљана као реконструкција прошлости. Отуда се у овој књизи морало нешто више пажње посветити идејама и представама о прошлости.

У настојању да у средишту видног поља држи развој народа као целине, ова књига је, с обзиром на ограничен обим, морала жртвовати бројне појединости, пре свега оне о личностима, о институцијама држава у којима су Срби живели, нарочито о спољној политици тих држава. Заинтересовани читалац може их наћи у обимној и критичкој литератури о српској историји, о појединим раздобљима, догађајима, личностима, појавама.

*

Ова књига је настала на позив и подстицај издавачке куће Blackwell Publishing из Оксфорда и била је намењена њеној колекцији „Народи Европе” (The Peoples of Europe). У тој серији књига наслов *Срби* (The Serbs) има сасвим одређено значење. Изван тога оквира наслов *Срби* је сувише уопштен и обећава више него што једна књига може пружити. Проширењем наслова српског издања *Срби међу европским народима* очувана је веза с насловом првог, енглеског, издања и наговештен је преглед етничког развитка у компаративном осветљењу.

Поред ограниченог обима текста и броја карата и илустрација, издавач је желео да се библиографија ограничи на посебна издања на светским језицима. У библиографију се могао укључити само веома мали број општих дела на српском. У српском издању је пружена могућност да се библиографија прошири литературом на српском, на којој почива познавање српске историје. И ту се, међутим, морало ограничити на посебна издања. Није било могуће укључити студије и чланке; исцрпна историјска библиографија би премашила обим текста.

Аутор је захвалан проф. др Бариши Крекићу са Калифорнијског универзитета у Лос Анђелесу што је прочитао рукопис у енглеској верзији и дао низ драгоцених сугестија које су утицале на уобличавање основног текста. Аутор дугује неизмерну захвалност г. Властимиру Ђокићу који се трудио око српског издања књиге. Не само да јој је обезбедио високи стандард по коме су позната издања Equilibrium-a, већ је, не марећи за жртве, омогућио увећање броја историјских карата и проширење библиографије, којој је сам дао значајан допринос као и изради Регистра.

Увод: време, простор, људи

Откако је нестало вере у „дух народа", у порекло или језик као суштинско и трајно обележје народног идентитета, постало је теже разумети и осветлити постанак и судбину једног народа. Када се сагледава као друштвена група, народ је трајно подложан промени и покрету, он ни у једном тренутку није тако завршен и заокружен да не би могао расти или опадати, да не би могла јачати или слабити кохезија која га држи на окупу, да не би мењао представе о томе шта чини његову индивидуалност и чиме се разликује од других, да не би напуштао једне и узимао друге симболе, итд. итд.

Промене које су битне за одржање и развој једне групе могу се десити, и дешавају се у свим столећима, тако да нису значајни само најстарији и модерни период, како се обично мисли. Нема ни привилегованих сфера живота, као што су демографски раст или опадање, или кретања или промене у језику; далекосежне последице по развој народа могу имати промене у еколошкој ситуацији, друштвеној структури или култури. Трагање за оним што чини суштину идентитета народа, уместо једног фактора открило је читав сплет димензија историјског развоја, које се морају пратити у току дугих столећа у природном оквиру.

У случају Срба, а и других балканских народа (с изузетком Грка), простор у коме су се развијали веома је мало познат изван њиховог круга и круга најближих суседа. Та околност додатно отежава разумевање српске дуге и сложене, промењиве и, као што ће се видети, недовршене историје. У тежњи да се стрпљивом читаоцу олакшају напори, у овом приступу се настојало да се оно што је мало, локално и специфично привеже уз опште, боље познато и ближе, тако што ће се оцртавати велике епохе с доминантним силама које су дуго утицале на велики простор, затим оцртавати географска средина која је била позорница српске историје, и најзад народи међу којима је развој Срба протицао.

Епохе српског развоја

Име Срби повезује припаднике данашњег српског народа с једним племеном из састава прасловенске заједнице и временом сеоба, кад се део тог племена преместио далеко на југ на територију Римског царства. Трагови тих Срба остали су у именима места у данашњој Пољској, затим на пространој територији данашње Немачке, где се дуж река Елбе и Сале простирао *limes Sorabicus* и где су се налазиле политичке организације Срба (Surbi, Sorabi, Zribia) све до XII века. На једном малом делу некадашње територије Срба одржали су се Лужички Срби као њихови далеки потомци.

Из тога времена крајње оскудних података нема ни наговештаја о томе чиме су се међусобно разликовала словенска племена, па ни о томе у чему би се састојала индивидуалност Срба. Да ли поред имена још нешто повезује припаднике група које су временски и просторно толико удаљене? Некад се прећутно подразумевало да је веза у заједничком пореклу, замишљало се да се народ попут велике породице продужавао множењем и захваљујући наслеђу остајао истоветан. Од доба романтизма почело се веровати да сваки народ поседује „народни дух", који се испољава у језику, обичајима и народним умотворинама. За Лужичке Србе као потомке Срба са севера и Србе с Балканског полуострва тешко је претпоставити заједнички „народни дух". По налазима лингвиста „у кругу словенских језичких типова лужички и штокавски говори спадају у међусобно најудаљеније по особинама" (П. Ивић). Језик, дакле, не би пружао потврде о евентуалној генеалошкој повезаности Срба са Балкана и Срба са Лабе, или би се морало прибећи претпоставци да се у столећима после сеобâ језик темељно изменио чак и у елементима који су најстабилнији.

У сваком случају, велико растојање до кога је дошло по довршетку сеоба прекинуло је и онемогућило везе и узајамне утицаје северних и јужних Словена, који су још неко време памтили своје порекло са севера. Насупрот просторном и временском дисконтинуитету у односу на претке са севера, несумњив је и просторни и хронолошки континуитет између племена Срба досељеног на Балкан и српског народа који се ту развио у следећим столећима. Отуда је природна полазна тачка историје тога народа његово досељење на Балканско полуострво – VI–VII век хришћанске ере.

Тако касни и скромни почетак, међутим, није могао задовољити патриотску публицистику, у којој су се почев од средине XIX века непрекидно јављали писци који су оспоравали досељавање, који су Србе представљали као аутохтоне становнике не само Балканског полуострва, него и знатног дела Европе и Мале Азије. За неке од тих писаца, Словени су били потомци Срба, којима су најдубљи корени

досезали до грађења Вавилонске куле. Та псеудоисторијска литература није изумрла, него је у свом последњем таласу настојала да интересовање за српску историју помери према најдубљој старини, где је отворено поље за необуздану игру фантазије.

Срби су на Балкан морали донети словенско наслеђе, у коме су свакако били: језик, материјална култура, паганска религија и легенде о пореклу. Најстарија материјална култура је веома слабо позната, јер је археолошки материјал некарактеристичан и неподобан за разликовање. Насеобине словенских досељеника из првих векова су археолошки „невидљиве" и непрепознатљиве. Верске представе се могу назрети кроз имена паганских божанстава сачувана у топономастици и у литерарним творевинама каснијих времена, и она сведоче о повезаности с религијом осталих Словена, али то није довољно за разликовање верских представа појединих племена. Упркос ученим напорима, не може се поуздано рећи ко је био српски врховни Бог.

Легенде о пореклу са севера и досељењу сусрећу се не само код Срба, већ и код њихових суседа Хрвата; и код једних и код других оне су се одржале до X века и постале су познате захваљујући томе што су забележене у ученом спису византијског цара. Прва столећа по досељењу Срба представљају у пуном смислу речи „мрачно доба" у коме се не да препознати ниједан елеменат индивидуалности, осим имена̂ и легендарних прича о пореклу владајућих родова, а све што се о њима зна потиче из сведочења других.

Први епохални прелом представљала је христијанизација (око 870), усвајање религије књиге, које је праћено стварањем посебних писама прилагођених словенским говорима (глагољица и ћирилица). Тиме је створена подлога за развој културе и литературе, која се од обредних књига проширила на поучна побожна штива, а затим и на документе и литерарна дела. Покрштени Срби добили су значајно оружје памћења, чувања свести о себи а тиме и трајања.

Рани хришћански мисионари потискивали су заједно с паганским веровањима и обичаје и традиције, брисали су и уклањали разлике које су имале корен у паганству. Али, на другој страни, напредовањем христијанизације искрсавале су нове разлике, које су наметали центри из којих се вршила мисија. Разлике у језику црквене службе, у врсти писма, прошириће се на духовну културу уопште и снажно ће утицати на процесе диференцијације и интеграције етничких група на Балкану.

Хришћанство је утицало и на промене у организацији друштва и формирало је поглед на свет и своје место у свету. Нова вера је легитимисала владајуће структуре састављене од родова велике старине, заједно с поданицима уврстила их је у хришћанску васељену, оличену у Римском царству на челу с Христовим намесником на земљи. Домаћи владари су били сведени на положај локалних царских намесника и, како развој политичких односа показује, нису се увек таквим положајем задовољавали; бивали су отпадници, удруживали су се с царским непријатељима.

Период од примања хришћанства до краја XII века је истовремено доба потпуне превласти Византијског царства, тристогодишње раздобље непрекидног зрачења византијских утицаја, који су трајно обележили Словене у источном и централном делу Балканског полуострва. Бугари и Срби су тада добили византијске црте које ће их вековима карактерисати. Али, византијске црте су се додавале и акумулирале и у следећој епохи.

Од наглог опадања (после 1180) и привременог слома Византијског царства (1204), отпочела је епоха осамостаљивања балканских Словена (XIII–XV век), пресудна за стицање важних обележја индивидуалности и идентитета. Узмицање Византије је створило простор за развој пространих и трајних држава, а оне су послужиле као оквир за ране и непотпуне интеграционе процесе. Владари Бугара и Срба, први са царском, други са западњачком титулом краља, владали су „милошћу Божјом" поданицима који су били верници цркава с посебним старешинама и саборима. Као и Византијско царство, те државе су биле истовремено световне и религијске заједнице, а њихове старешине су биле од Бога постављене и Богу непосредно одговорне. У српској владарској династији јавили су се светитељи, пре свих родоначелник Стефан Немања (1166–1196), затим његов син Сава (1175–1236), први архиепископ, а њихови култови су омогућили да се у наставку опште хришћанске традиције развије посебна српска традиција. Српске историјске личности представљене су на иконама и фрескама, заступљене су у црквеном календару и у литургијским текстовима. Како је извор српске посебности био у династији, њоме је почињала српска историја; све оно раније било је потиснуто и заборављено. Тако је профил Срба употпуњен и обогаћен: на подлогу словенског језика и обичаја нанет је слој источног византијског хришћанства, а у њега су се урезале особене црте, које ће ући у свест о себи и преносити се кроз векове.

Усекле су се и нове границе које су Србе одвајале не само од оних који су говорили другим језиком (Грци, Угри, Арбанаси), већ и од оних који су говорили њима разумљивим дијалектом, али којима је богослужење било латинско (Словени у приморским градовима и на суседним територијама под црквеном јурисдикцијом католичких центара). У каснијим епохама припадност католичанству, односно

православљу, биће пресудна за диференцијацију између Срба и Хрвата. Уједначењем језика и правописа црквених књига у оквиру аутокефалне архиепископије потенциране су и разлике унутар црквенословенског језичког наслеђа. Српски преписивачи књига жалили су се на тешкоће преводећи књиге не само са грчког него и с бугарског.

Што се дуже одржавала политичка самосталност, особена српска историја је постајала дужа, друштво стабилније, култура у већој мери хомогенизована. Суочене с османлијским освајањем почев од средине XIV века балканске хришћанске државе се међусобно приближавају, превазилазе некадашњи супарнички однос према Царству, развија се хришћанска солидарност у оквирима византијског православља, и при томе се не угрожава индивидуалност појединих народа.

Епоха „турског ропства" (XV–XVIII век) прекида дотадашње интеграционе процесе. Срби као етничка заједница трпе велике промене, јер нестаје државе и сложене друштвене структуре, племства и домаћих институција. Једини фактор континуитета остаје Српска православна црква, која делује у тешким условима. Теократски устројена османлијска држава је системом неједнаких права и обавеза поданика наглашавала верске разлике, а то је довело до тога да је припадност цркви постала пресудна за идентитет. Они који би напустили заједницу православних верника били су изгубљени и за српски народ, они више нису делили његове традиције, имали су друкчији однос према Османском царству и властима, постепено су мењали и начин живота. Од српског народа остају зависни сељаци, „раја", и знатно слободнији сточари. И код једних и код других свест се одржава у сфери куће и породице, православне цркве која чува успомене на владаре, светитеље, славну прошлост, а јунаке и ратнике памти епска поезија, битан елеменат народне културе.

С почетком XVIII века отвара се епоха модернизације и европеизације, која није завршена, већ отворена према будућности. У њој се истиче више преломних догађаја, од којих су најважнија два: 1804, кад је почела борба за стварање српске државе, која ће постати матица расуте и подељене нације; и 1848, када са рушењем феудалних привилегија и остатака сталешког уређења долази до афирмације нације засноване на језичком заједништву и једнакости, до супротстављања верских и световних погледа на обележја српског идентитета. Епоха модернизације је у почетку захватила само онај део српског народа који се ослободио османске власти. У почетку, Европу заступају Хабзбуршка монархија и Русија, која и сама прави прве кораке у модернизацији; касније „гарантне" силе, па сав развијени свет у који Срби бивају уклопљени.

Србија која се помера

Већина европских народа је до територије на којој данас живе дошла после знатних померања, неретко и борби око граница и премештања граница. У српском случају је покретљивост била тако интензивна да се народ столећима није трајно везао за омеђену територију; за његов развој су карактеристичне, по духовитој формулацији Стевана Павловића, „Србије које се премештају".

Последице су биле озбиљне тешкоће у интеграцији етничке целине, и тешкоће за праћење и разумевање историје у којој се тако често мења позорница. Кад се у видно поље ставе све територије релевантне за српски развој, пада у очи њихово велико пространство и разноврсност типова природне средине.

Јужно од Саве и Дунава простиру се равнице, наставак великог Панонског басена, отворене, погодне за насељавање, комуникацију и привреду засновану на земљорадњи. Иако су обе реке биле препреке и – у дугим раздобљима – служиле као природна граница, ипак су савлађиване приликом ширења држава; у почетку (XI–XIII век) напредовањем са севера, када је Угарска краљевина створила јужно од река, на територији данашње Босне и Србије (све до Видина у Бугарској), појас својих *бановина.* Почетком XVI века обе реке је прешло османлијско освајање с југа, па је велики део Панонског басена потпао под турску власт. Тада се и простор српског насељавања проширио према северу и западу.

Следећу зону српског насељавања и кретања чинио је широки ланац планина који се простире у правцу северозапад–југоисток, и бива све шири, али према истоку и све нижи и питомији. Тај планински појас одваја копнени део Полуострва од јадранске обале. Као висока преграда он задржава климатске утицаје мора и отежава кретање људи и робе, условљавајући тако столећима значајне економске и културне разлике између обале и унутрашњости. Само мали број коридора омогућавао је кретање људи и товарних животиња; од XIX века караванске стазе су заменили железнице и аутомобилски путеви.

Јадранска обала је, на целом потезу од Истре до Албаније, била одвојена од залеђа све до XIX века. У прво време, обалски градови су били под влашћу Византије, до средине XII века, затим Венеције, почев од XV до краја XVIII века. И када се обала налазила под влашћу држава из залеђа, Угарске краљевине на северу и српске на југу, власт тих држава била је посредна, јер су се ослањале на градске комуне, које су постепено јачале своју аутономију.

Обала је била јаче урбанизована него области у унутрашњости: ту су били остаци античких градова у којима су се окупљали људи

принуђени да „живе од мора”, што ће рећи од пловидбе и трговине, риболова, производње соли. Између обале и планина у залеђу погодне услове за живот пружала су једино крашка поља.

У зони континенталне климе планински појас је оскудевао у обрадивом земљишту, али је обиловао пашњацима и шумама и пружао повољне услове за сточарство. Ту је вековима, све до модерне индустријске епохе, упражњавано полуномадско сточарство, које карактеришу осцилаторна кретања стада између долина и планина.

У оном делу планинског појаса где панонске равнице најдубље сежу на југ дуж речних долина и где је рељеф благо таласаст, налазе се главне комуникационе линије, које се пружају како у правцу исток–запад тако и у правцу север–југ. Њих одређују токови Јужне, Западне и Велике Мораве, које прате копнени путеви. Најважнији је онај који долином Велике и Јужне Мораве води ка долини Вардара и има продужетке према Солуну и Тесалији. Код реке Нишаве одваја се пут према Софији и централним областима Бугарске.

Богатство рудних лежишта представљало је значајну погодност територија на којима су живели Срби. Откривена су и експлоатисана у три таласа: у доба Римљана, затим од средине XIII до краја XVII века и у периоду модерне индустрије.

Интерес за слабо познати првобитни распоред територија словенских племена порастао је у време борби за националне државе и границе држава у XIX и XX веку. „Историјска права” појединих нација ослањала су се на те племенске територије и на прве средњовековне државе, иако су објективна истраживања рано показала да између њих и етнографске карте у XIX веку има веома мало везе.

У том најранијем распореду Хрвати су били на западном крилу, од подножја Алпа до жупанија Ливно, Имота (данас околине градова у западној Херцеговини) и Плива (око данашњег града Јајца у западној Босни), а Срби су били њихови први источни суседи; у IX веку им се територија простирала до града Раса, одакле је почињала бугарска власт, која је покривала све оно што је данас Србија. У оквиру бугарске државе су се нашла и друга племена: Северци (Северјани) настањени између Дунава и планине Балкан, Другувити (Драговичи) у залеђу егејске обале и у Македонији (последњи помен почетком XIII века).

Најстарија територија са српским племенским именом, „Крштена Србија”, знатно се разликовала од позорнице потоњег српског развоја; укључивала је велики део онога што је данас Босна, али у њој није била заступљена данашња Србија, која је у том периоду била део бугарске државе. Прво значајно померање водило је ка истоку, ка територијама које су после рушења Бугарског царства (1018) биле дошле под непосредну византијску власт. Видљиви резултат продирања ка истоку било је стварање српског политичког центра у Расу, чије се име пренело на околну територију у облику „рашка земља”.

Још пре рушења Византије, под српску власт је био дошао знатан део данашње Србије, укључујући Косово и Метохију до Шар-планине као природне препреке на југу. На северу је српска држава изашла на линију Сава–Дунав тек крајем XIII века присвојивши територије Угарске, која се није одрицала својих права, што је изазивало бројне ратове у XIV веку.

На истоку је дуги планински ланац који се пружа у правцу север–југ, наставак Карпата, одвајао српску државу од Бугарског царства. Краљевина Немањића је обухватала и данашњу Херцеговину и Црну Гору, потез обале између река Неретве и Бојане с изузетком Дубровника и његове територије. Оно што је у XI и XII веку било средиште државе сада постаје периферија зато што главни правац ширења српске краљевине води према југу, ка областима под влашћу Византије. Владарска стона места и седишта архијереја премештају се од Раса према дворовима крај некадашњег језера на Косову, у Призрен и Скопље; од пограничне Жиче у Пећ, где ће вековима остати седиште српских патријараха. Такву оријентацију је условљавала ондашња географија развоја и заосталости: југ је био развијен, урбанизован, релативно богат, север запуштен, сиромашан, слабо насељен.

Врхунац ширења према Византији догодио се за време Стефана Душана, „цара Срба и Грка” (1331–1355), кад су границе обухватиле поред Македоније и Албаније још и Епир и Тесалију. Већ за време царевог наследника отпадају велике територије осамостаљених господара, а тада почиње и потискивање српске државе с југа и истока и померање према северу, које траје све до турског освајања, а наставак добија у сеобама Срба на територију хришћанских држава.

„Крштену Србију” IX–X века је сменила Србија Немањићких краљева XIII–XIV века с Македонијом и делом Албаније, а њу почетком XV века много мања Србија деспота̂ са карактеристичним контурама издуженог правоугаоника. У другој половини XIV века одвојен је и Босанској краљевини прикључен део територије који данас чини Херцеговину, а од 1421. године српска држава је обухватала и већи део онога што данас чини Црну Гору.

После пада српске државе (1459) нестало је граница и имена Србије, народ се нашао распршен на великом простору, неомеђеном све до 1557, када је обновом Пећке патријаршије добио оквир као верска заједница. Србију је закратко (1718–1739) обновила Хабзбуршка царевина у скромним границама од Западне Мораве до Саве и Дунава. Та територија ће век доцније (од 1815) постати језгро обно-

вљене Србије, увећане на југу 1878. с четири округа, а 1913. проширене укључењем Македоније.

Српска држава обухватила је само део Срба, у почетку мање од половине, али пошто је њено становништво брже расло а оквир се ширио, удео у Српству бивао је све већи. Изван српске државе Срби су били вишеструко подељени: Црна Гора се од XVIII века постепено ослобађала и формирала као посебна држава, значајан број Срба био је остао под влашћу Османског царства, а и онај део у Хабзбуршкој монархији био је под различитим режимима у Угарској, Хрватској, Далмацији, Босни и Херцеговини (после 1878. када је земља дошла под власт Аустроугарске).

Србија као целина са етничким називом поново је нестала 1918. године приликом стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. Краљевина Југославија). У федеративном уређењу које су завели комунисти 1944. године, Србија је обновљена у границама врло сличним држави деспота из прве две деценије XV века, али проширена на северу некадашњим угарским жупанијама: обухватила је територије источно и северно од Дунава које су разграничењем с Мађарском и Румунијом припале Краљевини СХС. У оквиру те последње Србије биле су две аутономне територије, Војводина на северу и Косово и Метохија на југу. Од 1999. године Косово је добило међународну управу Резолуцијом 1244 Савета безбедности Уједињених нација.

Срби и *други*

Ни у једном периоду историје Срби нису живели на пространијој територији сами – без *других*. Увек су међу собом, у граничним подручјима и суседству имали припаднике других народа, које су сматрали „иноплеменицима”. Са њима су имали многоструке везе и односе; једне су прихватали и асимиловали, у друге су се утапали увећавајући њихове заједнице.

На самом почетку су се јасно разликовале две компоненте: досељени Словени и затечени староседеоци. Ни једна ни друга група није била јединствена ни хомогена. Међу Словенима је било више племена, Срби су били једно од њих, а на територији коју би неко племе населило било је делова других племена. Од племенске територије Срба, како се видело, није водио прав пут ка каснијој српској држави. На српској подлози у зони крашких поља у залеђу јадранске обале створене су политичке организације, кнежевине Неретљана, Захумљана и Травуњана, а у њима су се формирале групе чија се индивидуалност дуго чувала. Препознаје се у српској краљевској титули прве половине XIII века.

Више различитих група било је и код балканских староседелаца. У градовима и на острвима, где су се с популацијом били очували власт, војска, институције, настављало се Римско царство. А у време досељења Словена то царство се мењало утолико што је хеленски супстрат постајао доминантан, па, већ одраније христијанизовано, царство постаје грчко и досељени Срби га тако перципирају столећима.

Поред остатака Царства, на Балканском полуострву се одржавају и бројне енклаве провинцијског становништва са којима је државни центар био изгубио везу. Пошто је претходних столећа живело под римском влашћу, то становништво различитог племенског порекла било је у већој или мањој мери романизовано, па се и јавља у више варијетета.

У градовима на јадранској обали и острвима сачували су се Романи, чији се говор, различит од италијанских дијалеката, очувао до XIX века. У унутрашњости Полуострва, у његовим разним деловима, Словени су упознали Влахе, који су такође били у великом степену романизовани. Од њих се део улио у становништво кнежевина на другој обали Дунава, где ће се развити румунски народ; део се одржао вековима као Власи у источној Србији и Аромуни (Цинцари) у Македонији, док се највећи део постепено, током векова утопио у словенско или грчко окружење. У планинском делу данашње северне Албаније очували су се најмање романизовани Албанци, које српски текстови називају Арбанаси преносећи тако старији облик имена народа који је себе у каснијим вековима означавао именом Shipetar.

За разлику од Италије и западних римских провинција, на Балкану није позната појава да су староседеоци и досељеници живели заједно у истим градовима или мањим пределима. Традиције из каснијег времена (X–XIII век) говоре о непријатељству између Словена и Влаха. Изгледа да су тек христијанизација, стварање трајних држава, редовна размена и привредна сарадња створили услове за повезивање и мешање.

Пошто се историја Балканског полуострва откривала тражењем корена нацијама из XVIII–XIX века, оне групе које се дотле нису биле развиле у народ с посебном културом и литературом остале су непримећене. Улогу Влаха као најраширеније и најбројније врсте староседелаца открила су тек истраживања у XX веку. Око њих су настали спорови у историографији. Како су називом Влах означавани сточари, учесници у сеобама XV–XVI века, неоспорно словенских имена и језика и православне вере, у међунационалним полемикама се порицало да су Власи били Срби. Са српске стране се одговарало

да је назив Влах означавао статус а не етнос, да Власи као етнички фактор уопште нису постојали у тим касним столећима.

Ипак, очување посебног имена имало је разлог у друкчијем занимању и начину живота, у посебним облицима друштвене организације. Кад су те разлике изгубиле значај, ишчезло је и име Влаха. Процес славизирања је трајао столећима. Већ у XII веку има влашких група са словенским називима старешина („челник", „војвода", „судија"). У следећем столећу се срећу словенска имена влашких заједница, катуна, што је знак извесног степена славизације. Из столећа у столеће групе Влаха излазе из изолације и мешају се и утапају у словенско окружење.

У време највећег територијалног простирања српска држава је била „царство Срба и Грка". Истицање грчке компоненте у српској владарској титули требало је да оправда империјалне претензије, а било је засновано на владању грчким територијама. Но, страни елеменат нису били само Грци; о етничком шаренилу српске средњовековне државе сведоче повеље и законски текстови. У једној повељи из 1300. године наводе се тако потенцијални посетиоци трга у Скопљу: „било Грк или Блгарин или Срблин, Латин, Арбанасин, Влах, да даје законску царину". Под називом Латин подразумевани су трговци, католици из Италије и приморских градова, као и досељеници из српског залеђа који су у градовима примили католичку веру. Од средине XIII века нов елеменат су били Саси, немачки рудари, а од краја XIV века јављају се и Турци као путници и пословни људи; они ће постати бројни као господари земље.

Српска држава тога времена није настојала да унифицира и хомогенизује разне делове друштва, напротив, поштовала је права појединих етничких група баш као и права појединих друштвених слојева. Власт је користила за то да одржи равнотежу, да усклађује односе и решава међусобне спорове припадника група са посебним правима.

Укупни развој српског народа из темеља је уздрман турским освајањем (1459). Србија као матична земља је нестала, владајућа класа искорењена, институције су уништене. Народ се после многобројних сеоба нашао распршен на огромном простору: до Словеначких земаља, централне Угарске и Ердеља, али у танком слоју и у међусобно неповезаним енклавама. До 1557. године, године обнављања Пећке патријаршије, Срби нису имали ни унутрашње споне ни спољне границе. Под патријарсима су се нашли окупљени као верска заједница, коју је повезивала црквена хијерархија.

Са освајачима је дошао нов елеменат, Турци из Мале Азије, а уз њих и исламизовани поданици из раније освојених европских области. У градска насеља смештају се трговци: Јермени, Јевреји, Грци и

Цинцари, а широм земље и групе Рома или Цигана, који вековима неприхваћени и непризнати остају на друштвеној маргини.

У османском систему привилегија и обавеза потенциране су верске разлике, значајне и у ранијим периодима. Исламизација није спровођена насилно, али је прихватање вере господарâ доносило преимућства у друштву, па је трајно долазило до прелажења на ислам, бројније у појединим периодима (XVI–XVIII век) и извесним областима (Босна и Албанија). Прихватањем ислама балкански хришћани су се одвајали од својих сународника и сматрани су за Турке, чије су обичаје и начин живота прихватали. С друге стране, у оквиру велике црквене заједнице каква је била Пећка патријаршија долазило је до брисања разлика и стапања са основном масом. Међу Србима су се раствориле не само групе касно славизираних Влаха, него и мање грчке заједнице, а асимилација Цинцара траје до најновијег времена.

Рат вођен крајем XVII столећа (1683–1699) представља велику прекретницу због тога што део Срба долази под хришћанску власт и развија се у околностима које су битно друкчије од оних под турском влашћу. Одвојени живот трајао је преко две стотине година и представљао је препреку националној интеграцији. Верски критериј је поново добио на снази, јер је општи положај Срба под хабзбуршким царевима био одређен царским обећањем да ће поштовати веру и црквени живот нових поданика. Српско друштво, све динамичније у развитку, било је прожето црквеном организацијом. Та околност ће спречавати прихватање модерних идеја о нацији као заједници језика, и ометати шире интеграционе процесе. Под влашћу аустријске царевине долази и до територијалног прегруписања. На периферији простора који су насељавали Срби се губе, а згушњавају се и концентришу у Војној граници и у пределима уз границу с Турском (од 1804; 1815. то је граница са Србијом). Таквом померању непосредно доприноси колонизација, коју интензивно спроводе хабзбуршке власти у другој половини XVIII века. Срби добијају нове суседе у лицу Немаца, Мађара, Румуна, Словака, Русина.

Велики прелом у развоју српског народа представља стварање државе, прво аутономне кнежевине (од 1815), затим независне кнежевине (1878) па краљевине (1882). Она постепено преузима културно наслеђе створено у XVIII веку међу Србима у Угарској, развија га и постаје центар српског окупљања. Из политичких збивања у Европи која су само пратили (уједињење Немачке, уједињење Италије), или у њима учествовали (борбе 1848. унутар Хабзбуршке монархије), Срби су изводили закључке о оправданости и потреби борбе за ослобођење и уједињење делом поробљеног и подељеног народа.

Српске борбе су од Првог устанка (1804–1813) сматране за револуцију и ремећење односа међу државама, било оним формал-

но повезаним као у Светој алијанси, било оним заинтересованим за европску равнотежу. У почетку је главна енергија била усмерена против Османског царства, а од окупације Босне и Херцеговине (1878) и Аустроугарска постаје трајан супарник Србије. Како су се од турске власти настојале ослободити и друге нације – Грци, Бугари, са извесним закашњењем и Албанци, а границе своје интеграције одређивале су полазећи од „историјских права" – сукоби међу њима били су неизбежни.

После дугог ратовања и огромних жртава у два балканска рата (1912–1913) и Првом светском рату (1914–1918) Срби су превазишли дугу подељеност и раздвојеност државним границама, и нашли су се практично сви у једној држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929, Краљевини Југославији 1929–1941). Од тада постаје видљиво да су с наслеђем претходног историјског развоја наслеђени и други тешки проблеми. Постаје видљиво да препреку интеграцији не представљају само границе, већ и разлике настале због неједнаких услова развоја услед раздвојености тим границама. У току политичких и страначких борби, поред антагонизама међу нацијама (Словенци, Хрвати, Срби), испољавала су се и трвења унутар појединих нација изазвана регионалним разликама: међу Србима између Србијанаца и тзв. „Пречана", становника Србије и Срба поданика Аустроугарске; међу Црногорцима између оних незадовољних начином уједињавања и осталих. Становници територија припојених 1913. године третирани су службено као Срби, становници Јужне Србије, али то се није слагало са фактичким стањем јер се значајан део тих житеља осећао било Бугарима, било Македонцима.

Тешко променљиво историјско наслеђе састојало се и у просторном распореду и измешаности Срба с припадницима других нација. У држави створеној 1918. године сразмерно велика хомогеност српског живља постигнута је – средствима која су тада била уобичајена у европским националним државама – само на рано ослобођеним територијама Србије и Црне Горе (укључујући оне стечене 1878). У национално мешовитој Војводини Срби нису представљали половину становништва, у Хрватској су били компактно насељени само на просторима некадашње Војне границе, у градовима су били свуда у мањини. Територију историјске Босне и Херцеговине делили су с Муслиманима и Хрватима, на Косову и у тзв. Старој Србији у међувремену је ојачао албански елеменат.

С историјским наслеђем примљено је и колебање у погледу критерија разграничења од других. Док је Српска православна црква наметала уверење да су Срби само они који су православне вере, световни национални радници, политички покрети и странке борили су се за то да у нацију укључе и „Србе католике" и Муслимане као „Србе Мухамедове вере". Веће скупине припадника споменутих конфесија нису се интегрисале у српску нацију, али је касније искуство показало, нарочито после 1944. године, да су Срби могли масовно бити атеисти.

Из данашње перспективе је јасно да Срби нису били у довољној мери интегрисани 1918. кад су се нашли заједно. Ондашње политичке и културне елите нису биле свесне колико је важно наставити интеграционе процесе међу самим Србима. Уместо тога, изабрана је оријентација ка интеграцији Срба, Хрвата, Словенаца, ка стварању нације Југословена. Док су код других југословенских нација тај пројекат подржавале мањине интелектуалаца, међу Србима то је био највиши циљ државне политике, коме се опирала само мањина интелектуалаца. До „југословенске синтезе" није дошло, појачане су супротности међу нацијама, а међу Србима је дошло до новог подвајања на заговорнике југословенства и чуваре српских традиција. Како се може видети из завршних одељака ове књиге, та подела ће остати актуелна до најновијег времена.

Срби

међу европским народима

1

Античко наслеђе

Римске провинције

Делови српског племена нашли су се међу оним Словенима који су, крећући се према југу, били прекорачили границе Римског царства, тако да је на његовом тлу започет нов циклус у њиховом развоју. У време досељавања Словена граничну линију Царства пратио је дуго изграђивани *limes*, одбрамбени појас сачињен од тврђава са гарнизонима са задатком да истовремено спречавају упаде варвара и надзиру територије у суседству. Одбрамбену снагу *limes*-а је појачавао ток Дунава, велике природне препреке дуж које су утврђења била распоређена.

Изграђивањем *limes*-а био је окончан дуг процес ширења римске власти на Балкан, завођене постепено идући са запада и из јадранског обалског подручја према унутрашњости Полуострва. Преломни моменат је означило гушење Илирског устанка почетком I века н.е., а завршетак успостављање униформног провинцијског уређења.

Словени који су прешли *limes* били су изложени трајном утицају тла, уобличеног током претходних неколико столећа римске владавине. Територије које су поселили биле су прошаране остацима римских градова, испресецане римским путевима, прекривене траговима некадашње настањености и напора човека да уреди и себи прилагоди природни амбијент. Срби и припадници других словенских племена из основа су променили животну средину; из зоне ретке насељености, ефемерних и нестабилних политичких творевина, без познатих имена и трајних граница, прешли су у зону структурирану и стабилну, у којој су поред материјалних остатака затекли и имена насеља, провинција, предела, сачувана међу проређеним и осиромашеним провинцијским становништвом.

Нека од имена чувала су успомену на живаљ који су Римљани били затекли и потчинили својој власти. У имену Илирика, простра-

не провинције која је испрва обухватала све што су Римљани освојили од јадранске обале до Панонске низије, очувао се општи назив многобројних група Илира, настањених у средишњим и западним деловима Балканског полуострва. У I веку н.е. Илирик је био подељен на две провинције: Далмацију и Панонију, које именима такође подсећају на старе становнике, Далмате и Панонце, а раздвајала их је гранична линија паралелна с током Саве (50–60 км јужно од реке). По имену панонског племена Меза добила је име провинција Мезија, подељена око 86. године н.е. на Горњу Мезију, у данашњем Поморављу, и Доњу Мезију, у данашњој Бугарској. Из Мезије је у каснијим реформама била издвојена Дарданија, између Западне и Јужне Мораве, Ибра и северне Македоније, а у њеном називу очувало се име Дарданаца, племена о чијој припадности илирској или трачкој групи племена се још воде расправе. То важи и за Трибале, некадашње становнике Мезије, против којих је Александар Велики слао своје војне одреде.

Досељени Словени нису имали додира са споменутим племенима. Могли су сусрести само њихове далеке потомке, увелико измењене под утицајем пола миленија дуге римске владавине и римске цивилизације. Ипак, та имена, позната из географских назива и дела античких писаца, преносила су се и касније везивала за Србе, па су они за византијске писце били најчешће Трибали, понекад и Далмати. Име Илира се све до XIX века приписивало и западном крилу Јужних Словена, иако је од средњег века превасходно употребљавано за Албанце. Вештачки континуитет с римским и предримским временом, успостављен посредством територијалних имена и негован у ученим византијским круговима, није се дотицао историјских традиција Срба и њихових схватања о своме пореклу.

Територије Балканског полуострва пре римског освајања нису биле равномерно насељене, али су у скоро свим деловима биле прекривене мрежом утврђених средишта племенских властодржаца (*oppidum, teichisma*), из којих се господарило околином. Ти центри су и под римском влашћу задржали своју функцију, из њих се управљало племенским заједницама. Неретко су првобитна насеља домородаца постајала језгра римских градских насеља, која ће улогом у привредном животу и ширењу цивилизацијских тековина постати жаришта из којих је зрачила романизација.

Далмација и друге балканске провинције, поготову предели у унутрашњости, нису биле у знатнијој мери колонизоване досељеницима из Италије. И ту су, као и у другим деловима Царства, насељавани ислужени ратници (*ветерани*) који су добијали земљу и повластице. Процес римске урбанизације текао је спонтано и зависио је у значајној мери од природних услова, економских потенцијала и ли-

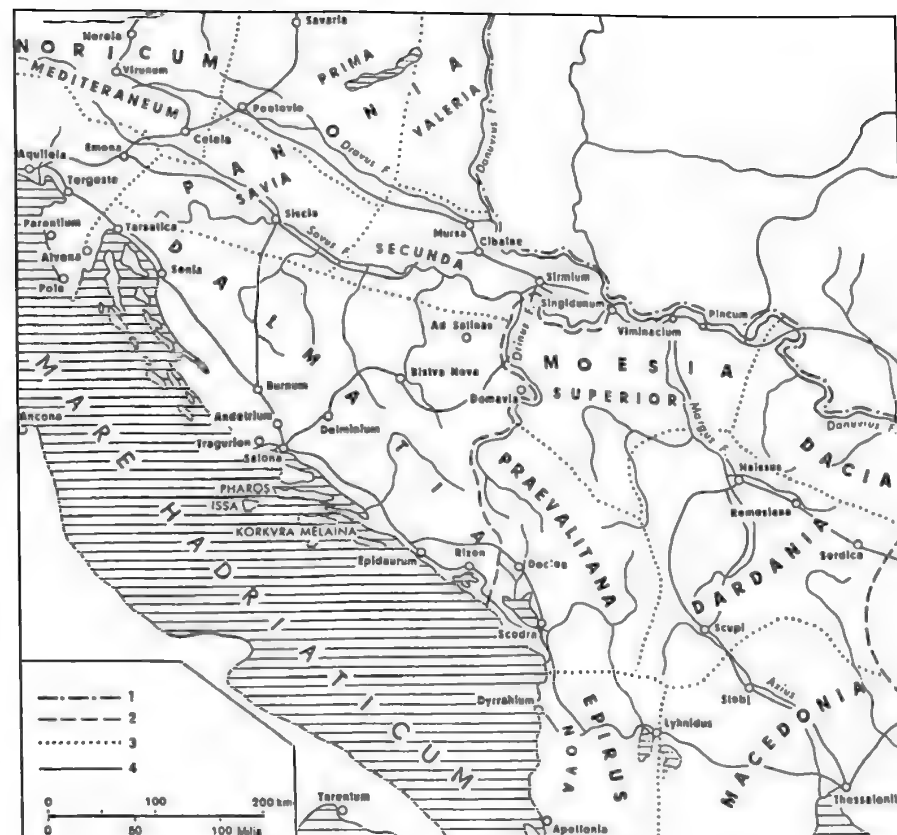

Карта 1.1 Римске административне јединице на Балкану.
Подела извршена реформама цара Диоклецијана: 1. границе Римског царства; 2. границе дијецеза; 3. границе провинција; 4. римски путеви

нија комуникација. Неоспорно је каснио за централним областима Царства; узимао је маха постепено, али се зато наставио и у временима када су други делови Царства били захваћени кризом.

Све три провинције које имамо у видном пољу – Далмација, Горња Мезија и Дарданија, биле су познате по рудном богатству и у свима је производња племенитих и других метала играла важну улогу у привреди и настајању градских насеља. Места на којима су се добијали злато, сребро, бакар или гвожђе, расла су с бројем становника и тесно се повезивала с околином из које су се снабдевали рудари; посредно су утицала и на успон већ постојећих насеља урбаног карактера. У римском управном систему рударство је повлачило собом особености у локалном уређењу, присуство представника царске власти, већи степен централизације, затим настанак дистриката са посебним, локалним новцем и ценама, појачаним царинским надзором итд.

Поред обалског појаса, најјаче урбанизованог и колонизованог, већим бројем многољудних градова одликовале су се и области кроз које су пролазили велики магистрални путеви, као што су путеви паралелни с рекама Савом, Дунавом и Моравом, или они који су повезивали Визант (Цариград, Константинопολис) са далеким пограничним областима на северу (*via militaris*). Ту су из различитих корена израсли градови снабдевени свим оним што је створила римска цивилизација. Неки су постали средишта провинцијских власти као Виминациј (Viminacium, код данашњег Костолца), други чак престонице чланова савладарског колегија као Сирмиј (Sirmium, данас Сремска Митровица). Дуж дунавске линије израсли су: Bassiana (удаљена од реке, код Путинаца, Рума), Singidunum (Београд), Margum (Дубравица код Орашја), Aquae (код Прахова), а на споменутом путу за Цариград лежали су Horreum Margi (Ћуприја), Naissus (Ниш), Remesiana (Бела Паланка).

Непосредније везани за рударство морали су бити Municipium Dardanorum (Сочаница на Ибру), Ulpiana (Липљан, у јужном делу Косова), Municipium Malvesatium (Скелани на Дрини), Domavia (код Сребрнице поред Дрине), где је било седиште надзорника над рудницима целог Илирика. Поједина велика насеља позната су искључиво по археолошким остацима, као Коловрат код Пријепоља и Висибабе код Пожеге, којима се не зна старо име. Понегде окрњени натпис дозвољава да се препозна само прво слово имена као у Aquae S. ... на Илици код Сарајева или Municipium S. ... у Коминима код Пљеваља.

Неки градови су дуговали просперитет положају, месту на важном путу, или раскрсници путева, други својој улози центра управне јединице. У сваком случају, добијали су форум, храмове, водовод, велико јавно купатило, све оно што је ишло уз статус града и пратило римски градски живот. Бројни грађевински објекти су надживели римску власт. Остаци градова који су били разорени и напуштени нису привлачили словенске досељенике. Само у областима где се, у каснијим столећима, успоставила византијска власт дешавало би се да антички остаци буду обухваћени насељем и секундарно коришћени. Словени су се клонили античких рушевина обавијених причама у којима се чувало и име понеког цара (цар Дукљанин, цар Тројан).

Поједина градска насеља су са своје стране утицала на ширење и употпуњавање путне мреже, која је била рационална, технички уједначена и потчињена потребама државног центра. Римски путеви су такође надживели римску власт и снажно су утицали на правце кретања људи и робе у каснијим столећима. Већи градови на јадранској обали, до којих се лако стизало морским путем, служили су као полазна тачка путева у унутрашњост Полуострва. Неки магистрални

правци заслужују да буду запажени због улоге у каснијим временима – један паралелан с јадранском обалом у ближем, други паралелан са током Саве у даљем залеђу. Магистрални правац долином Мораве је добијао све већи значај што се тежиште Царства више премештало према истоку. Добио је назив „војног пута" (via militaris) кад је повезивао Београд и Цариград, и све до дубоко у модерно доба обележавао је трасу којом су се кретали војни походи према средњој Европи у једном, и према средишту Османског царства у другом смеру.

Првобитно непријатељство између Римљана и домородаца је с временом превладано, па су житељи провинција укључивани не само у локалну управу него и у царску војску. За рат способни и орни мушкарци проводили би знатан део живота ратујући у другим деловима Царства. Постајали су не само бранитељи граница већ и пропагатори римског начина живота. Начела римског организовања управе у покореним областима остављала су места за очување остатака племенске организације у виду *конвенаша* и *декурија*, које су често носиле и племенско име.

Све већи степен интегрисаности домаћег живља у римски систем огледа се у успону насеља у виши ранг у управном систему, при чему је *муницийиј* римских грађана означавао највиши домет а на личном плану се огледао у стицању права римског грађанства. Видљив израз друштвене промоције било је узимање имена царева од којих је добијено право грађанства. Тако с камених споменика бројни Aelii говоре о времену свог стицања грађанства. Од почетка III века, прецизније од едикта из 212. године, право грађанства је проширено на све слободне становнике Царства.

Ипак, остаје отворено питање о томе у којој је мери романизација била захватила живаљ изван градова и урбанизованих предела, колико су племенске традиције, језик и елементи наслеђене културе били сачувани под дуготрајном римском влашћу, која је остајала на површини ослањајући се на градове као на стубове. Код потомака римског провинцијског становништва, с којима су Словени дошли у додир после досељења, могао се запазити неједнак степен романизованости. Узрок томе није била само разлика у племенској подлози и интензитету римског утицаја, већ и то што су у јужним и источним деловима Полуострва римска управа и цивилизација ширене грчким језиком, који није био потиснут у старим хеленским и хеленизованим областима. Захваљујући натписима у камену, миљоказима, јавним грађевинама, надгробним споменицима, на Балканском полуострву се може препознати линија разграничења између зоне романизације и зоне хеленизације. Граница која их је раздвајала полазила је с морске обале код Котора и ишла према Нишу, а одатле гребеном планине Балкан према црноморској обали. Западно и северно од ове

линије био је у употреби латински, а јужно и источно од ње био је у употреби грчки језик.

Далмација и суседне провинције у средишњем делу Балкана несумњиво су касниле у процесима урбанизације и ширења римске цивилизације, али су зато показивале већу отпорност према кризама које су потресале Царство у III и IV веку. Судећи по оскудним подацима писаних извора и по натписима на камену, веома важним сведоцима тих времена, рудници су у тим областима радили и у то доба, предузимало се грађење путева и јавних објеката, није било велике депопулације, нити је био парализован привредни живот. Отуда је разумљиво да је Илирик добио већи значај у животу Царства.

Опажа се то по несумњивим знацима, пре свега по већој улози ратника са тога тла, који проглашавају цареве из редова својих команданата („илирски цареви"). Расте значај управних јединица са тога тла, Илирик добија ново значење, постаје једна од четири *префектуре* на које се Царство дели. Сирмиј постаје седиште *цезара*, једног од четири члана колегија који управља Царством. У том, некад заосталом делу Царства владари почињу да подижу своје резиденције; Диоклецијан палату близу провинцијског средишта Салоне (Диоклецијанова палата, Аспалатон, Сплит), док од његовог наследника Галерија потиче Felix Romuliana (Гамзиград код Зајечара). Ти су владари можда послужили, три века касније, као узор Јустинијану I (527–565) да своје родно место Justiniana Prima (Царичин Град код Лесковца) узвиси и привилегује, тако да је могло одиграти значајну улогу у каснијој црквеној историји. Најзад, преимућство источних делова Царства дошло је до ви́дног израза и у оснивању нове престонице на Босфору, која ће понети име Константинов Град, а за Словене вековима остати просто царев град – Цариград.

Раздобље криза пратиле су промене у структури Царства. У центру је постала скоро неограничена царска власт окружена сакралним ореолом, на периферији је одвојена војна од цивилне власти, честа су била прекрајања међа управних јединица. Поред већ поменутог издвајања Дарданије из оквира Горње Мезије у време Диоклецијана, важно је било образовање посебне провинције Praevalitana на територији данашње Црне Горе и северне Албаније.

Када је у V веку под ударима варварских племена пало Западно римско царство, Источно је наставило да живи и настојало је да обнови целину и јединство некадашње империје. Особености источног дела постају упадљиве: Исток наслеђује целокупне државне традиције, христијанизован је и ослања се на хеленску културну подлогу, која укључује и хришћанске традиције црквених отаца. Становници су називани Ромеји, владари су били цареви Ромеја. Срби су, као и остали Словени, боље запажали културни идентитет него империјал-

Сл. 1.1 Римско наслеђе: улаз у Felix Romuliana – палату цара Галерија (305–311). Гамзиград, источна Србија. (Фотографија Б. Стругара)

не претензије Ромеја, па су за њих они били Грци (име примљено посредством латинског од Graecus). Учени међу Ромејима често су престоницу Царства називали Визант, по граду који је претходио Константиновој престоници, што је дало повода да се, првенствено међу хуманистичким писцима, устали назив Византија и Византијско царство.

После дугог опирања и балканске провинције су захваћене кризама. Притисак на дунавски део *limes*-а је постајао све жешћи, а бедем није увек одолевао. Попустио је у источном делу под притиском Гота, који су после 375. претворени у *федерате* и постали знатан део римске војске. Њихов одлазак у Италију и освајање Рима (410. год.) омогућио је Источном царству опоравак, али није га ослободио присуства у Панонији и Далмацији. Други пут је бедем попустио под навалом Хуна 448. године, када су страдали градови и становништво на територији данашње Србије.

Крајем V и почетком VI века Готи су господарили западним балканским провинцијама. Били су изразита мањина и нису оставили значајније трагове. Поред археолошког материјала препознатљивих обележја, на остацима старохришћанске цркве у Брези (централна Босна) нађене су урезане руне (готско писмо), а са њиховим име-

ном и језиком доводи се у везу име Гацка и првобитно име Никшића, које је гласило Анагастум.

Готска превласт прекинута је 535. године једним од бројних ратова цара Јустинијана I, који је прегао да обнови Царство у Италији, Шпанији, Африци. Балканским провинцијама он је обезбедио мир, обновио је не само градове дуж limes-а него и велики број утврђења у унутрашњости. Код свог родног места је подигао град Јустинијана Прима. Граду је било намењено да буде седиште префекта и архиепископа, под чијом јурисдикцијом су биле све дијецезе између Паноније и Македоније. У каснијим догађајима, заједно с градом збрисана је и црквена организација, али су остали сачувани цареви законски акти у којима су наведена права архиепископа. Ти акти ће после четири столећа утицати на организацију цркве и њену хијерархију. Велелепни Јустинијанов Град постојао је непуно столеће; у време кад је подизан нови талас варвара већ је био притиснуо limes.

Насељавање Словена

Словени су били захваћени завршним секвенцама великог кретања и комешања које је окарактерисано као „велика сеоба народа". Они су се покренули у време када се већина других народа и племена била скрасила – махом на територијама Римског царства. Правци, токови и струје њихових миграција још су мање познати него код већине германских и других учесника „сеобе народа". Ширећи се из своје контроверзне, и тешко препознатљиве, „прадомовине", негде између Висле и Припјатских мочвара, Словени су испуњавали просторе с којих су се одселила германска племена идући ка западу на римско земљиште. Две су струје текле према југу ка дунавском limes-у: једна је, пролазећи источно од Карпата, доспела на доњи Дунав, друга се западно од Карпата спуштала кроз средњоевропску и Панонску низију. У средњем Подунављу им је приступ римској граници био олакшан после пораза Гепида у сукобу с Лангобардима (567) и одласка Лангобарда у Италију (568).

Обе словенске струје су на границама Источног римског царства наилазиле на друга племена с истим амбицијама да пробију границу. Најважнији међу њима били су Авари, који су доспели у Подунавље 558. године. Они су се наметнули за господаре Словенима који су били близу њиховог средишта и неретко су покретали и водили њихове скупине продирући на византијску територију.

У VI веку Словени су ушли у видно поље учених људи и писаца које је Царство још имало у то доба криза и пропадања. Ретки сведоци збивања тих времена главну пажњу посвећују ономе што је њих највише погађало: страдању провинција, пустошењу и одвођењу људи. На основу вести расејаних по њиховим списима може се саставити непотпуна хроника варварских провала, из које се види да нападачи, у то доба, немају освајачке циљеве, да се задовољавају пленом и робљем које одвлаче преко границе.

У једноличном низу напада, неки се издвајају дубином продора или масовношћу, као онај 550. године, када су Словени стигли на ушће Месте, или 558. године, када су допрли до Термопила, или онај 550–551. године, када су први пут презимили на византијском тлу „као на својој земљи".

У последњој деценији VI века Царство је још једном – користећи краткотрајни мир с Персијом – успело да наметне офанзиву и не само да поврати важне пограничне градове Сирмиј и Сингидунум, које су Авари били у међувремену запосели, него и да поприште борби пренесе на другу обалу Дунава, да би, разбијајући појас најближих нападача, смањило притисак на границе. Међутим, управо је та офанзива стицајем околности 602. године довела до нежељеног преокрета: избијања побуне војника присиљених да презиме на непријатељској територији, збацивања ратоборног цара Маврикија (582–602), и најважније, напуштања limes-а, јер је војска пошла на Цариград да обезбеди власт новопроглашеном цару Фоки (602–610).

Као да је на граници подигнута брана, словенска бујица се разлила и, у следећим годинама, доспела до најудаљенијих делова балканског копна. Око 614. године прекинуто је животарење провинцијске метрополе Салоне (Солин код Сплита); око 617. Словени су нападали и опседали Солун; око 625. су се укрцавали на бродове и нападали егејска острва; 626. су предвођени Аварима угрозили Царство опседајући Цариград једновремено с Персијанцима, који су нападали из Мале Азије.

Потчињени у мањој или већој мери Аварима у Подунављу, Словени су их пратили и у великим операцијама обезбеђивали њиховој војсци масовност. Вични да се боре из чамаца, они су с мора нападали тврде зидине, док су ударну снагу представљали и маневре водили аварски коњаници. После завршеног ратовања Авари би се враћали у своја панонска станишта, док су Словени остајали на негдашњем римском тлу.

Византијско царство је тих година изгубило све територије у унутрашњости Полуострва; остали су му само обалски градови на сва четири мора, остала су му и острва, а везу с њима Цариград је одржавао захваљујући флоти и превласти на мору. Преживевши 626. године једну од најтежих криза, Царство се за време цара Ираклија (610–641) повратило и захваљујући очуваним снагама на малоазијском тлу и унутрашњим реформама консолидовало у деловима који су му преостали, тако да је успевало да започне упорну и дуготрајну, столетну борбу за повраћај изгубљених провинција.

Словени нису могли у целини и равномерно запосести велики и разуђени простор Балканског полуострва. Они су, колико се могло утврдити, следили правце старих римских комуникација и насељавали се у оним пределима који су некад били обрађивани и били погодни за живот. Иза њих и између њих остајале су мање или веће енклаве с остацима старог провинцијског становништва. Број и распоред тих староседелачких „острва", окружених словенским морем, није се могао утврдити полазећи од каснијег стања. Врло је вероватно да се у најранијем периоду већи део староседелаца био задржао у планинским и теже приступачним областима. Као јаче насељене староседеоцима препознате су територије данашње северне Албаније, суседне области Македоније и Тесалија, која је у раном средњем веку имала назив „Велика Влашка". Још у раном средњем веку морало је бити група староседалаца на целом простору Динарског масива до Истре, где се сусрећу у касном средњем веку.

Срби су староседеоце, као и већина осталих Словена, упознали у више видова. На првом месту као *Ромеје*, поданике византијских царева, затим као *Романе*, становнике градова и острва на Јадрану који су и у византијском периоду сачували свој језик произишао из вулгарног латинитета, даље *Влахе*, или *Моровлахе*, који су се у мањим или већим групама одржали у унутрашњости Полуострва без везе с византијским центрима, и најзад *Арбанасе (Албанце)*, који су се одржали у планинском залеђу Драча, блиске Власима по начину живота и привређивања, а различите по томе што су задржали свој архаични језик који је само делимично романизован.

О најранијим додирима Словена и остатака староседелаца нема података. Традиције, из много каснијих времена, говоре о непријатељству између домаћих хришћана и паганских дошљака. Неке представе о томе могу се створити једино проучавањем језичких контаката, трагова узајамних утицаја и позајмица. Показало се да су имена великих река преузета посредством староседелаца, а да су мали речни токови добили словенска имена; посредством романизованог живља примљен је знатан број назива планина, градова; чак и словенско име Хелена, Грк-Грци, потиче од латинског Graecus. Из времена тих најстаријих додира воде порекло бар део романских и албанских елемената у српској сточарској терминологији и словенски елементи у аграрној терминологији Влаха и Албанаца.

Склавиније

Као што се мало зна о простирању некадашње словенске „прадомовине", тако се мало зна и о саставу и природи општесловенске заједнице пре но што се сеобама поделила на источну, западну и јужну грану. Проучавања најстаријих слојева у језику довела су до поузданог закључка да се од самих почетака разликовала скупина Источних и скупина Западних Словена. С тим закључком су у складу и покушаји реконструкције најстаријих слојева словенске религије.

Код савременика сеоба јављају се три општа назива: *Венеди*, *Склавини* и *Анти*. Прво име је остало ограничено на западне суседе Словена, друга два се јављају и код оних који су се селили према југу, али се потоње убрзо заборавило, тако да је словенско преовладало и несумњиво претходи партикуларним племенским именима. Код свих народа у чије су видно поље ушли, Словени су се наметнули својим општим именом и оно је код Арбанаса, Влаха и Романа вековима служило за обележавање најближих словенских суседа. Код Влаха и Арбанаса је име *Скје*, изведено од словенског имена, служило за обележавање Срба. Код Романа су, и у делима писаца и у најстаријим правним документима суседи били Словени (Sclavi, Slavi), тек много касније ће се појавити Хрвати на северу и Срби на југу. Италијани и западни писци *Склавонијом* називају цео западни део Балканског полуострва, док је за Венецијанце и Дубровчане територија српске државе била *Sclavonia* и у XIV и XV веку (цар Душан је imperator Sclavonie а владари XV века су despoti Sclavonie). Трајна успомена на опште словенско име сачувана је само у суседству, у имену Славоније (regnum Slavonie, Slovinje), територији између Драве и Саве.

Унутар источне и западне групе прасловенске заједнице још пре великих сеоба постојале су племенске скупине чија се имена, касније, сусрећу у разним деловима простора на који су се Словени населили. Имена Хрвата, Севераца (или Северјана) и Дуљеба посведочена су међу Источним, Западним и Јужним Словенима; имена Срба и Ободрита код Западних и Јужних; Другувита (или Драговича) код Источних и Јужних. На основу данашњих знања не може се ништа поуздано рећи о разликама међу њима. Вероватно су то у дужем периоду биле реалне друштвене групе са свешћу о ономе што припаднике спаја и одваја од других, у чему су предања о пореклу, веровања и симболи морали играти важну улогу.

О учешћу тих племенских скупина у сеобама може се закључивати на основу исхода – каснијег размештаја на земљишту. Заступљеност племенског имена на пространијој територији говори о сеоби знатног дела племена. Али, и на таквим територијама остала су сведочанства о присуству делова других племена. Тако су делови старог племена Хрвата оставили отиске у топономастици Епира и Косова поља; Срби су оставили трага на простору Хрвата (жупа Срб

у средњем веку), затим око Србице у Тесалији, па у суседству Другувита, који су прекрили територије у Македонији и Тракији.

О самом току сеоба нема савремених извештаја; сачуване су једино, много касније забележене, традиције о досељавању Срба и Хрвата. У делу византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959) прича се о томе како су се и Хрвати и Срби доселили у време византијског цара Ираклија (610–641), дакле у доба када се први талас словенског досељавања већ био прелио преко Балкана. Дошли на царев позив као савезници и помагачи у одбрани Царства, каже се у том спису, Срби су се доселили из „Беле Србије" која се налазила у суседству Франачке и „Беле", или „Велике", Хрватске, где је у једном тренутку син владара узео „половину народа" и пришао цару Ираклију, који га је примио и сместио у крају који је прозван *Сервија* (Србица) у солунској области. Ту се Срби нису дуго задржали: после неког времена зажелели су да се врате и већ су прешли Дунав када су се, још једном, предомислили и поново затражили земље где би се населили. Цар им је тада препустио опустеле области између Саве и динарског масива и мора, у суседству Хрвата, који су се исто тако доселили – али из „Беле Хрватске" – под вођством тројице браће и две сестре и неколико година се борили против Авара.

Простор на који су се досељена племена сместила није био јединствено политички организован. Племенска територија послужила је као подлога из које је израстао мањи или већи број политичких организација. Мноштво малих кнежевина дало је повода Византинцима да словенски простор назову карактеристичним плуралом „склавиније". Тим називом они су првобитно означавали земљиште које је било насељено Словенима на другој обали Дунава, једино о коме су сачувани подаци захваљујући једном византијском приручнику из ратне вештине намењеном официрима који су ратовали против Словена. Практична намена списа је утицала да се у њему не понављају општа места о варварима, већ се имају у виду конкретни непријатељи. Из тог текста се узгредно сазнаје да Словени станују поред река и шума, у селима која су међусобно повезана, али у исто време и добро заштићена природним препрекама, да су земљорадници који у кућама имају залихе намирница, да поред тога гаје и стоку. Упорни су и лукави ратници с лаким наоружањем и опремом (разуме се, с византијске тачке гледишта) и особеном тактиком.

Простор на другој страни Дунава, испресецан рекама, био је покривен с више појасева малих политичких организација. На челу су им били локални кнежеви („архонти", reges), којима су Византинци наметали покорност или придобијали наклоност зазирући од стварања „монархије", снажне и јединствене власти на великом простору.

Карта 1.2 „Крштена Србија" и њени суседи, око 950. године

После насељавања Балканског полуострва, Византинци спомињу „склавиније" на простору од Солуна према Цариграду, у залеђу Солуна, а касније и у залеђу далматинских градова. Ретки подаци из „мрачних столећа" после досељења Словена у складу су с оним што се запажало док су они још били ван граница Царства. У солунској области се већ око 670. године упознају поједина племена из којих се „склавиније" састоје. Њихови главари ратују, али преговарају са византијским властима. Док једни Словени држе Солун под опсадом, град се код других Словена снабдева намирницама.

Не располаже се прегледом балканских „склавинија". Нека врста непотпуне карте може се донекле реконструисати на основу ретких савремених помена и успомена које су сачуване у именима каснијих управних јединица, епископија и географских области. На простору од Бечке шуме па до Црног мора могло се утврдити дваде-

сетак имена некадашњих кнежевина и племенских територија, од којих су неке имале стара општесловенска имена, као Хрвати, Срби, Северци, Драговичи, Дуљеби, док су друге имале нова имена, образована на запоседнутом земљишту, понекад од старих имена река, као Стримонци, Неретљани; понекад од насеља, као Карантанци по civitas Carantana, те као Дукљани по античком граду Доклеји.

На простору који су населили припадници српског племена у крашким пољима између динарског масива и јадранске обале, погодним за земљорадњу, настале су кнежевине Неретљана (од Цетине до Неретве), Захумљана (од Неретве до залеђа Дубровника) и Травуњана (од дубровачког залеђа до Боке Которске). У непосредном суседству, у долинама Зете и Мораче и на потезу од Боке до Бојане, била је кнежевина Дукљана. С копнене стране те кнежевине су се граничиле с пространијом територијом на којој се очувало племенско име Срба, где је континуитет обезбеђивао владалачки род који су чинили потомци оног владарског сина који је Србе довео на Балкан. Ту пространију кнежевину Константин VII Порфирогенит назива „Крштена Србија" како би нагласио разлику према некрштеној „Белој Србији" на северу. На западу се „Крштена Србија" граничила с Хрватском, чије су најистуреније жупаније према истоку биле Плива, Хлевена (Ливно) и Имота. На истоку је Рас (код Новог Пазара) био гранична област према Бугарској.

Јединствени оквир те простране кнежевине није се дуго одржао. До средине X века унутар њега су се оцртавале контуре земље Босне, без сумње у изворишној области истоимене реке. Она ће се касније ширити и самостално развијати. Још доцније (XII–XIII век) запажају се границе северног појаса, који је чинила земља Усора (од Врбаса до Дрине), док ће се источним деловима као средиште наметнути некад гранични град Рас.

Свет „склавинија" је био угрожен са три стране. Већ је споменута улога Авара, који су се наметали за господаре и повремено покретали и водили Словене. Од краја VII века моћ Авара опада, а у следећем столећу државу им руше Франци, који утичу на непосредно суседство, првенствено на Хрвате. На развој Срба непосредније утичу друга два средишта. Прво је бугарско, које је настало 680. године када су Протобугари покорили седам словенских племена (једно од њих су били Северци) између Дунава и планине Балкан. Наметнувши се за господаре Словенима, а одржавајући њихову унутрашњу организацију и структуру, Протобугари су потчињене Словене користили за покоравање оних у суседству.

„Склавиније" је са друге стране прождирала Византија, ширећи се из својих упоришта, градова на морској обали. Византијски цареви би покорене словенске кнежевине претварали у војно-административне јединице зване *теме*, а њима је управљао *стратег* којега је постављао цар. Нека племенска имена су тако сачувана у именима тема, као што су нпр. *Вагенетија* (наспрам острва Крфа) – од Вајунита, или тема *Стримон* – од кнежевине Струмљана. Освајање склавинија је ишло постепено, као велики тријумф слављено је пробијање цара Јустинијана II (685–695) копненим путем од Цариграда до Солуна 689. године.

Ширећи се са севера, држава Протобугара се у наметању власти Словенима сударила с Византијским царством које се ширило с југа. У неким приликама Протобугари би изазивали велика померања словенског живља, као 762. године, када је више од 200.000 душа по оновременим проценама пребегло на византијску територију и било пресељено у Малу Азију. Чешће су наступали опрезно, постављали на власт своје штићенике и племенске кнежеве претварали у вазале, а затим у локалне функционере. Протобугари, који су били друкчијег језика, вере и начина живота, све више су се растварали у словенској маси примајући њен језик, а предајући јој своје име.

Византијско-бугарским мировним уговорима источни део Полуострва је био подељен. Наишавши на препреку на југу, Протобугари су се окренули западу: залетали су се у Панонију, постављали словенске главаре на Драви (827–829), а у другој половини IX века избили су на јонску обалу у данашњој Албанији.

Простор насељен Србима нашао се на путу експанзије Бугара, па отуда није необично што се прве вести о српским владарима односе на ратовање с Бугарима. Према традицијама које су из српске средине биле доспеле до већ спомињаног списа византијског цара, „Крштеном Србијом" су владали потомци онога који је довео Србе и који је још био жив када су Бугари прешли Дунав и загосподарили Словенима (680). Првим наследницима не знају се ни имена; а за њима су следила тројица (Вишеслав, Радослав, Просигој) о којима нису познате никакве појединости. Један од њих је морао бити на престолу 822. када је хрватски кнез Људевит Посавски после трогодишњег отпора Францима напустио Сисцију (Сисак) и потражио уточиште код Срба. На превару је убио локалног жупана и завладао његовом облашћу, а затим је прешао у Хрватску где је он мучки убијен.

Средином IX века кнез је био Властимир, који је био присиљен да се брани од бугарских напада. Пуне три године, негде између 836. и 852, успешно се бранио и одупирао. Наследила су га три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник, који су поделили земљу, што није била ретка појава код династија тога доба. И за време док су владали заједно, свакако под Мутимировим старешинством, српски кнежеви су имали прилике да одбију један напад Бугара. Тадашњи бугарски вла-

дар (кан) Борис (касније је као хришћанин добио име Михајло, вл. 852– 889) послао је на Србију велику војску која је претрпела тежак пораз, тако да је канов син Владимир заједно с дванаест великих бољара пао у заробљеништво. Када је склопљен мир, по обичају су размењени дарови, ослобођени заробљеници и испраћени до границе – до Раса. Та појединост показује где је била источна граница Србије у другој половини IX века.

Заједничко владање браће пресечено је сукобом из којега је као победник изашао Мутимир. Он је предао браћу бугарском владару; задржао је само синовца Петра Гојниковића, који је убрзо побегао у Хрватску. Од тада се сукоби унутар српског владајућег рода преплићу с борбом Византије и Бугарске за што непосреднији утицај на српску кнежевину. Цариград је имао већи ауторитет, али није имао непосредан приступ српској територији: био је приморан да делује преко својих упоришта на јадранској обали, градова који су били уједињени у тему Далмацију. Византијски утицај су непосредније осетиле кнежевине у суседству теме (Захумље, Травунија, Дукља).

Христијанизација

Покрштавање досељених варвара и пагана је, стицајем околности постало део политичких борби за превласт на Балканском полуострву. Враћање под власт ромејских царева добило је вид христијанизације. Политичку димензију покрштавања уочили су и они које је требало преобратити. Када је кан Борис био спреман да уведе Бугарску у хришћанство, потражио је свештенике из далеке Франачке, а кад се 864. године Бугарска ипак покрстила деловањем византијских мисионара, Борис-Михајло се обратио Риму да би избегао уплитање непријатељске Византије. Изазвао је тиме прву знатнију кризу у односима Рима и Цариграда.

На другој страни, византијски цар се 862. године одазвао позиву Растислава, великоморавског кнеза који је од њега тражио мисионаре да би учврстио веру и цркву у земљи раније покрштеној од стране Франака. Мисију је поверио Методију и Константину, синовима свог високог чиновника Лава који су знали језик Словена и темељно се припремили за задатак створивши посебно писмо прилагођено особеностима словенског језика и приредивши преводе најважнијих богослужбених текстова. Успешан мисионарски рад солунске браће прекинуло је противљење оних који су имали црквену јурисдикцију у Растислављевој држави. Браћа су пошла у Рим да се оправдају, а на путу су посетили Коцеља, кнеза Доње Паноније, који је, такође, желео мисионаре за рад у својој земљи. Браћа су од папе доби-

ла одобрење за рад, у Риму се Константин и замонашио (добио је име Ћирило и ту је умро), а Методије је с ученицима наставио мисионарски рад. Постао је архиепископ обновљене архидијецезе у Сирмију. И ту ће његов рад бити ометан, тако да ће праве плодове дати тек у генерацији његових ученика, који су нашли уточиште у већ покрштеној Бугарској (885).

Код Срба се резултати покрштавања запажају у хришћанским именима Петра и Стефана, Властимирових унука који су рођени око 870. године. То је време када је у Цариграду владао Василије I, коме се приписује христијанизовање Јужних Словена, јер је прво покрштавање Срба и Хрвата из времена досељења остало без трајних последица. У описивању царевог успеха повезани су у једно покрштавање, успостављање византијске власти и легитимисање владарских родова у словенским кнежевинама. Како се у царевом животопису каже, он није хтео да поставља на власт оне који би њему више давали а своје поданике гулили, него је дао да владају они „које сами изаберу и на одговарајући начин устоличе". На тај начин је цар преко домаћих кнезова посредно владао словенским досељеницима, а такав вид врховне власти њима није сметао, јер није доводио странце у њихову средину, нити је дирао у њихове обичаје и начин живота. Покорност царевој власти потврђују вести о слању Хрвата, Срба, Захумљана, Травуњана, Конављана, Дукљана и Неретљана на бродовима у јужну Италију, у помоћ краљу Лудвигу који се борио против Арабљана (870).

Прихватање хришћанства је постепено доводило до великих промена. На првом месту морао се темељно изменити однос према сопственој традицији: сваки од покрштених владара био је суочен са захтевом који је изречен давно раније приликом крштења франачког краља – да се поштује оно што се дотле прогонило и прогони оно што се дотле поштовало. То се није односило на славне претке, али се односило на њихова божанства о којима смо, успрочем, веома слабо обавештени.

Византијски писац из VI века Прокопије знао је да Словени верују у то „да је један од богова творац муње, једини господар света, и жртвују му говеда и остале жртвене животиње", затим да „обожавају и реке и друга нека нижа божанства и свима њима приносе жртве и по њима врачају". О верским представама старих Словена може се закључивати само на основу трагова које су оставиле у језику, месним именима, обредима, обичајима, веровањима, па чак и атрибутима хришћанских светитеља из каснијих времена. Несумњиво је да су и међу Србима били познати: Перун, Велес, Вид (Свантовид), Мокош, Дабог. Њихова имена су се, ипак, памтила и, касније, наводила у преводима текстова који спомињу античка божанства.

Веома је споро текло прибављање свега онога што је било потребно за хришћански црквени живот. Главна сметња је при томе било сиромаштво, оскудица средстава. Много касније, почетком XIII века, за светог Саву се у житију казује да где није могао зидану цркву саградити подигао је дрвену, где ни то, тамо би крст поставио. У IX и X веку све је морало бити још далеко скромније. Из тог времена нема сачуваних споменика, осим цркве Св. Петра у Расу и појединих рушевина, које основом откривају угледање на цариградске цркве.

У изграђивању црквене организације сударале су се две тенденције, једна – да се наставе традиције црквених центара који су раније имали истакнуто место у црквеној организацији, и друга – да се епископије прилагоде оквирима нових држава и њиховим средиштима. Христијанизовани кнежеви били су заинтересовани да поред себе имају свога архијереја. Док су у обалском подручју, где је хришћанство континуирано егзистирало од античких времена, седишта епископа била у сваком граду, новопокрштене земље би својом целином испуниле једну дијецезу. Тако се у папским актима као епископије јављају: Србија, Захумље, Травунија. Како је у Сплиту као наследнику Салоне било остало очувано старо митрополијско седиште, у почетку су њему биле потчињене све нове епископије. Кнез Захумљана Михајло Вишевић (прва половина X века), под којим је било седиште епископије у Стону, био је учесник сплитских сабора 925. и 927. године, на којима се наметала дисциплина и латински језик богослужења.

Прихватањем хришћанства отворен је пут продору византијске царске идеологије, усвајању идеје да је ромејски цар Христов наместник на земљи, отац и старешина свих хришћанских владара. За њега се молило у цркви, он је био спомињан у литургији. Христијанизација је потенцирала неравноправност и наметала је византијско гледиште по коме је цар словенске кнежеве сматрао за своје чиновнике који добијају место у хијерархији дворана и примају од њега симболе власти и дарове.

Покрштавање Бугарске није прекинуло византијско-бугарско супарништво, којим је био захваћен и српски двор. Учестали сукоби унутар српског владајућег рода давали су повода за уплитање са стране. Када је умро Мутимир (891. или 892), завладао је његов син Прибислав, који је владао врло кратко јер га је збацио брат од стрица Петар Гојниковић (892–917). Том владару је затишје у византијско-бугарским односима омогућило да се дуже одржи на престолу.

Ново византијско-бугарско ратовање, затим амбиције Борисовог наследника Симеона (893–927) да постане цар (изнудио је крунисање у Цариграду 913), довели су до већег заоштравања, које се морало осетити и у Србији. Петар Гојниковић је проширио власт на

Сл. 1.2 Почеци хришћанског живота: епископска црква из X века у Расу код Новог Пазара. (Фотографија Б. Стругара)

Неретљанску кнежевину и због тога се сукобио с Михајлом Вишевићем, кнезом Захумљана. Овај је дојавио Симеону да Петар с Мађарима ради против Бугара па је Симеон против Петра послао рођака Павла Брановића (917–920) и поставио га на власт. Петар је одведен у Бугарску, а Византија је против бугарског штићеника истакла Захарију Прибисављевића. Њега је, међутим, Павле Брановић заробио и предао Бугарима. Како је у међувремену и Павле признао власт византијског цара, Симеон је с бугарском подршком послао у Србију Захарију Прибисављевића и он је 920–924. њоме завладао. Али и он је изневерио Симеона и прешао на страну Византије чим се учврстио на власти.

Монотона хроника сукоба и смењивања на престолу показује да је помоћ Бугара била делотворнија, а да је био пожељнији патронат византијских царева. Симеон је на Захарију упутио прво једну вој-

ску, која је претрпела пораз, а онда 924. другу, с чланом династије Чаславом Клонимировићем који је послужио као мамац. Уместо да га постави на престо, Симеон је похватао окупљене *жупане* и потчинио целу земљу. Поставши сусед Хрватске, Симеон је убрзо и против ње упутио војску у поход.

Потпуна потчињеност Бугарској није дуго трајала, само до смрти Симеонове 927. године, али је имала последице нарочито на црквеном и културном плану. У царству „Бугара и Грка" које је створио Симеон могли су се у пуној мери испољити резултати мисије Константина и Методија и њен велики значај за развој културе у југоисточној и источној Европи. Словенска служба се могла несметано развијати а фонд књижевних дела увећавати. Мирни период под Симеоновим наследником Петром (927–969), који је био зет византијске царске породице, омогућио је учвршћивање и даље ширење словенске службе.

Пометњу која је настала у Бугарској приликом Симеонове смрти искористио је Часлав Клонимировић (927–око 950), већ одраније предодређен за кнеза као бугарски штићеник. Часлав је успео да побегне из заточеништва и обнови државу уз помоћ византијског цара с којим је остао у добрим односима. И за Часлава је био повољан мир између Византије и Бугарске. У међувремену су се, почев од 896. године, у Панонској низији, на простору где су некад били Авари, усталила мађарска племена. Деценијама су се отуда коњанички одреди залетали на све стране па и према западу и према југу. Србија је, као и Византија, имала прилике да осети страхоте њихових пустошења. У једном походу Мађара настрадао је и кнез Часлав.

Са Чаславом се прекидају подаци о првој српској династији. Није познато да ли је изумрла, или су се наследници одржали у неком од делова „Крштене Србије". Скоро читаво столеће нема вести о областима у унутрашњости. Пажњу византијских писаца су, тада, привлачиле приморске кнежевине.

У том изразито тамном периоду српске историје обновило се у свој жестини византијско-бугарско супарништво и Србија је њиме била захваћена барем онолико колико и у првој половини X века. Покушај ратоборних кругова у Византији да потпуно сруше и потчине Бугарску позивајући у помоћ руског кнеза Свјатослава (969–971), имао је успеха утолико што је Царству омогућено да избије на границу дуж Саве и Дунава. Али, то је било само закратко, јер је већ 976. године избио устанак којим се покушало обновити Бугарско царство полазећи из његових јужних делова.

Користећи византијске унутрашње тешкоће, вођа устанка, цар Самуило (976–1014), нагло је ширио своју власт до Атике, Тесалије, обале Јонског мора – имао је неко време под својом влашћу и град

Драч. Залетао се према византијској Далмацији, потчинио је себи дукљанску кнежевину, у којој је оставио на власти као вазала зета, кнеза Јована Владимира. Продор до Далмације подразумева да је Србија била потчињена као у Симеоново време.

Тек после срећивања унутрашњих сукоба, под сам крај X века, Византија је била у стању да започне офанзиву, коју није прекидала до потпуног тријумфа. Самуило је трпео пораз за поразом а после оног на Беласици 1014. године је умро. Његови наследници, прво син Гаврило Радомир а затим синовац Јован Владислав, нису могли да се одрже, тако да је 1018. године Бугарско царство потпуно срушено. Отада је Византија задуго остала на линији Сава–Дунав.

Тема Србија и кнежевина Србија

Победа Византије над Бугарским царством представља један од највећих прелома у историји Балканског полуострва. Она је имала далекосежне последице по саму Византију, која је остварила своје вековне тежње; по Бугарску, која је у целини скоро два столећа остала део Византијског царства; по Србе, који су као први суседи дошли у битно друкчији положај према Царству. Срби нису само добили дугу линију граничног додира, већ су и подељени и новим границама пресечени. Простор на коме ће се Србија развијати у будућности скоро сав је доспео под царску власт.

О пространству територије која је дошла под непосредну византијску власт може се судити на основу пописа епископија аутокефалне Охридске архиепископије, коју је цар Василије II (976–1025), победник над Бугарском, установио 1018. да би ублажио губитак патријаршије коју су Бугари имали под својим владарима. Најистуренија епископска седишта према западу, у грубим цртама, означавају не само јурисдикцију Охридске архиепископије, него и простирање обновљене ромејске власти. Западно од градова Сирмијума (Сремска Митровица), Раса (Нови Пазар) и Приздриане (Призрен) морала је пролазити гранична линија. У северном делу је, свакако, пратила ток реке Дрине која се у XII веку изричито спомиње као граница, док се у другим деловима не да ближе одредити. Пада у очи да се на византијској територији нашао Рас са својом епископијом, основаном у време бугарског цара Петра. Град ће, касније, играти значајну улогу у српској историји.

Један део потомака много раније насељених Срба и поданика српских кнежева је несумњиво дошао под непосредну византијску власт. Цар Василије II проширио је на српске територије византијски управни систем образовавши теме, много пространије од оних у

приобалним подручјима. Седишта им је сместио у старе римске градове Сирмиј, Скопље, Дуростолон (Дрстар, Силистрија), на чело им поставио *стратеге* и *дуксе* као своје наместнике. Стратег са седиштем у Сирмију имао је у своме службеном називу и Србију („стратег Србије", односно „дукс Солуна, Бугарске и Србије"), што је сигуран знак да је бар део територије српских кнежева био доспео под непосредну власт Византије.

Оснивање Охридске архиепископије имало је далекосежне последице по верске односе у касније време. Западно од споменуте три епископије (Сирмиум, Рас, Призрен) простирало се подручје под јурисдикцијом приморских црквених средишта, која су била под папском влашћу. Тада се још није било ширило католичанство из Угарске, где је тек у XI веку установљена надбискупија у Калочи, а много касније, у почетку XIII века, бискупија у Срему. Када је 1054. године дошло до трајног расцепа између Цариграда и Рима, границе њихових јурисдикција пролазиле су кроз српске области.

Кнежеви западно од поменуте граничне линије остали су у вазалном положају. Од приморских кнежева сигурно је био потчињен владар Дукљана, који је 1034. године дигао устанак приликом смене на цариградском престолу. Према приморским кнежевинама Византија није имала широк приступ, већ је морала полазити са мостобрана у градовима Дубровнику и Драчу, с њиховим скромним територијама. Одатле су царски стратези кретали да наметну врховну власт суседима.

На положај остатака „Крштене Србије" имала је утицаја и суседна Хрватска, која је у XI веку доживљавала експанзију и из својих граничних области Имота, Ливно, Плива и Псет сигурно се ширила према суседним областима. Трајнији и снажнији је био утицај државе мађарских племена, која је око 1000. године христијанизована и претворена у централизовану монархију. Њен први краљ Стефан I (1000–1038) био је обузет учвршћивањем власти унутар државе, а после његове смрти наступио је период унутрашњих борби. Тек од седамдесетих година, са Стефановим потомцима Ладиславом и Коломаном, долази до обнављања снаге и услова за експанзију. Под власт угарских краљева 1091–1095. долази Славонија са Загребом, а преко ње се експанзија усмерава према мору. Циљ је постигнут 1105. године, кад су освојени далматински градови након што је, пре тога, под власт угарских краљева дошла Хрватска (1102).

Оно што је остало од „Крштене Србије" нашло се између чекића и наковња, између Византијског царства и Угарског краљевства, који се почињу оштро сукобљавати већ од друге половине XI века. Остаје непознато како су догађаји текли и како се супарништво рефлектовало на унутрашње односе у Србији, јер нема извора каквих

је било у време византијско-бугарских борби. Византијски писци тога времена прате царску политику, активну у залеђу приморских градова, а тек нешто касније и поприште ратова с Угарском у унутрашњости Полуострва.

Приметни су само резултати великих промена до којих је дошло у међувремену, видљив исход била им је нека врста поделе на сфере утицаја. Већ крајем XI века у источној половини, на граници с Византијом запажа се активност српских *великих жупана* (мегажупани, архижупани), очигледно владара изнад жупана, локалних властодржаца од којих се 924. године очекивало да приме новог кнеза. У западном делу некадашње „Крштене Србије" у XII столећу се сусрећу *банови* Босне као вазали угарских краљева. Очигледно се Босна, чија је индивидуалност оцртана још у спису Константина Порфирогенита средином X века, осамосталила, и по свој прилици изашла из својих првобитних граница.

За разлику од Србије византијске теме на северу, Србија великих жупана је морала имати тежиште на југу. Нема ниједног описа њеног простирања, осим што из средине XII века имамо сведочанство о томе да Дрина одваја „Босну од остале Србије". То се може односити на северни део, где постоје комуникације у правцу исток–запад, док у средњем делу комуникације јако отежава планински масив. У горњем Подрињу и Полимљу постоји, међутим, неколико коридора, које су касније користили трговци и путници. Ту су свакако били пролази ка истоку којима су Срби надирали у временима одметања од царске власти и у периодима непријатељства према Византији. Најважнији међу њима, судећи по трговачким путевима из каснијих времена, водио је из долине Лима ка Расу (име Нови Пазар се први пут појављује тек 1455). Преко висоравни Пештер стизало се у долину Ибра, а одатле се отварао пут према југу ка Косову и према северу ка долини Мораве.

Још неки пролази су се налазили јужније, где се такође простирала власт великог жупана. Део територије великог жупана Вукана деведесетих година XI века допирао је у суседство подручја којим је управљао царев наместник у Драчу. За потоњег се каже да је „преотео и многе тврђаве које су биле под Вуканом". Поприште сукоба је тада било на Косову, на простору између тврђаве у Звечану и намесничког седишта код Липљана, који је прелазио из руке у руку. Вукан је имао снаге да се залеће дубоко у византијску територију до Врања и Скопља, где је пустошио околину града.

Из штурих описа тадашњих догађаја може се закључити да су границе биле устаљене, да су између локалних византијских чиновника и српског владара склапани уговори. Лојалност се обезбеђивала давањем талаца, међу којима су били владареви рођаци и жупани.

Вукан би се показивао покоран чим би се цар дигао с војском, иначе се жалио на суседе и њиховим поступцима према Србији правдао провале које је вршио на византијску територију.

Оно што се догађало крајем XI века представља тек предигру ономе што ће се дешавати у XII веку, у време велике борбе која је вођена између Угарске и Византије за превласт у овом делу Европе.

Краљевство Далмације и Диоклитије

Велика победа Византијског царства почетком XI века утицала је посредно и на положај приморских кнежевина. Цар Василије II је у оквиру својих управних реформи установио још једну тему Далмацију (Горња Далмација), чији је стратег имао седиште у Дубровнику. Тај град, тада познат само под именом Рагусион, Раусион, постаје, поред Драча, главно упориште византијске власти. Византијски градови на морској обали нису господарили пространијим залеђем, с кога би могли наступати на суседе, а нису могли располагати ни знатнијим војним потенцијалима. Поједини градови, нарочито они мањи и изоловани, били су више угрожени од суседа него што су вршили притисак на њих. Иако је Царство било несразмерно моћније од малих кнежевина, ипак је цар Василије I у време своје врховне власти увео данак од 10 литара злата (720 златника), који је плаћан владарима Хрватске. Само мали део тога данка (једна литра злата, 72 златника) отпадао је на Дубровник, који је плаћао кнежевима Захумља и Травуније, чије територије су се додиривале у залеђу града.

Веома се мало зна о односима међу самим кнежевинама. Извесно је да се кнежевина Неретљана у XI веку нашла на путу експанзије и да је била укључена у Хрватску краљевину. Тада се за појас између Цетине и Неретве по граничном положају био усталио назив Крајина. Међу становницима Крајине значајну улогу имали су Качићи, потомци једног од старих хрватских племена.

Није јасно какве су се промене десиле у кнежевинама Захумљу и Травунији од средине X века, када су имале своје посебне династије. Захумска се хвалила пореклом „од становника на реци Висли", и бивала је понекад у раскораку и сукобу с кнежевима Србије. За разлику од ње, травунијска династија је бивала под патронатом кнежева Србије и родбински повезана с њима. Под влашћу травунијских кнежева су у првој половини X века били Конавли.

У првој половини XI века ситуација је била друкчија. Прве и једине вести о устанку против византијске власти говоре о Војиславу, или Стефану Војиславу, који се одметнуо користећи пометњу приликом смене на царском престолу (1034). Побуна је тада угушена, а Војислав је као заточеник одведен у Цариград. Успео је, међутим, да се ослободи и крајем 1037. или почетком 1038. дигне нови устанак, у коме је нападао и Србе који су се покоравали византијском цару.

Новину у односу на стање у X веку представљало је пространство територије под његовом влашћу. Имао је под собом три раније самосталне кнежевине. За Војислава добро обавештен извор каже да је био у Зети, а то је језгро Дукљанске кнежевине, али и у Стону, где је било седиште епископа, вероватно и кнежева Захумља. Његова територија би се, дакле, простирала од Неретве до Бојане. Није јасно одакле је потицао, јер га византијски писци називају једном „Стефан Војислав, архонт Срба", други пут „Травуњанин Србин", трећи пут „Војислав Дукљанин". У прилог дукљанској постојбини говорило би то што су му потомци, касније, ограничени на јужни део његове простране државе.

За време Војислављеве владавине смењивали су се периоди мира и добрих односа са стратезима у суседству и периоди непокорности, као онда када није хтео да преда царско злато са брода који се разбио код његових обала (1039). Други судар је имао са стратегом у Дубровнику, Кекавменом, који је хтео да га зароби, али је сам постао заробљеник лукавог и опрезног Војислава и одведен у Стон. Војиславу је ишла наруку околност да је 1040–1042. у унутрашњости Полуострва пламтео устанак Петра Одељана с циљем да се обнови Бугарско царство. Један амбициозни византијски поход с великом војском из Драчке и околних тема завршио се 1042. године потпуним поразом и страдањем Византинаца.

Око средине XI века Стефана Војислава је наследио син Михајло (око 1055–око 1092), који је име добио по неком од византијских царева, Војислављевих врховних господара. По преузимању власти био је у добрим односима с Византијом, „уписан међу савезнике и пријатеље Ромеја" и добио је титулу *протоспатара*. Није јасно да ли је сачувао целу територију којом му је владао отац. О његовом деловању у Захумљу нема података; готово све што се зна односи се на југ, а и главни византијски противници су му били у Драчу. Не може се, међутим, превидети да Дубровник и залеђе имају значајну улогу у Михајловој црквеној политици.

О Михајловим амбицијама сведочи покушај из 1072. године да прошири власт на области у унутрашњости Балкана. Десило се то у сасвим особеним околностима. После пораза Византије у рату са Селџуцима у Малој Азији (1071), у атмосфери великог незадовољства фискалном политиком, у Скопљу је била организована завера ради дизања устанка и обнављања Бугарског царства. Завереници су се обратили за помоћ Михајлу и он је послао сина Константина Бодина и помоћну војску с италијанским најамницима. Млади Бодин је

проглашен за цара под именом Петар и заједно с вођама устанка постизао је значајне успехе. Војска царевог намесника је разбијена код Призрена, Скопље је дошло под власт устаника. Бодин је с половином војске успешно ратовао у области Ниша, док је његов војвода Петрило кренуо на Охрид, Девол и Костур, где је претрпео пораз и вратио се у Дукљу. Бодин је на путу према Скопљу, којим су у међувремену била завладали Византинци, код места Пауни (јужни део Косова) био поражен и заробљен. После тога је био заробљеник у Цариграду и Антиохији, док га нису ослободили венецијански трговци. Слом устанка је имао последице и по Михајлов положај, јер је драчки намесник предузео поход и потчинио све градове царевој власти. Колико се тежиште Михајлове државе померило према мору и обали види се из тога што су његови дворови били у Котору и Прапратни, жупи између Бара и Улциња.

Потчињавање појединих мањих градова на мору и тешње везе с Италијом и папством увукле су дукљанске владаре у црквене спорове. Веома пространа архидијецеза Сплита, с дугим низом обалских градова и огромном територијом у унутрашњости, није могла одговарати практичним потребама у измењеним условима. Конкуренти су се убрзо појавили. Већ смештање седишта теме Горње Далмације у Дубровник имало је као последицу подизање ранга града, а одмах затим, 1023, и уздизање дубровачког прелата у ранг надбискупа, који је, поред града, имао јурисдикцију и над „три државе" (tria regna) у залеђу: Травунијом, Захумљем и Србијом.

Веза Сплита с приморским градовима на југу је била пресечена. По традицији сплитске цркве, сачуваној до средине XIII века, јужне бискупије одвојиле су се од метрополе због тога што су 1045. године у бродолому код острва Хвара страдали бискупи док су путовали на провинцијски синод. По истој традицији, бискупије на југу (Котора, Бара, Улциња и Свача) папском одлуком су биле потчињене надбискупу у Бару.

У стварности је изграђивање црквене хијерархије јужно од Неретве текло спорије и с више проблема. Из папских докумената се сазнаје да је у другој половини XI века избио формални спор између сплитске и дубровачке цркве у који је био уплетен и Михајло Војислављевић. На самом почетку 1077. године Михајлу се, као „краљу Словена", обраћао папа Гргур VII с поруком да његов легат Петар још није стигао у Рим, али да је послао писмо које се толико разликује од Михајловог писма да папа не може решити „ваш спор или дубровачке цркве". Требаће да се изврши испитивање да би се могла канонски пресудити парница између „сплитског архиепископа и дубровачког". Спор се у то време, без сваке сумње, водио између

Сплита и Дубровника и Михајло је заступао интересе Дубровника. Црквени ранг (honor regni) његове државе био је повезан с рангом и јурисдикцијом дубровачког надбискупа. Из тога следи да је дукљански владар био у тесним везама с Дубровником, можда чак привремено њиме господарио.

Папско писмо из 1077. године имало је велики утицај на погледе на историју у XIX и XX веку. Из њега се, наиме, изводило да је Михајло том приликом добио од папе круну и краљевске знаке. Из начинаословљавања се види да је Михајло већ имао краљевску титулу и да је папска канцеларија ту титулу употребила. Из писма се даље види да је Михајло тражио заставу светог Петра, а то није владарска инсигнија, већ знак стављања под заштиту папе, ступања у вазални однос. У сваком случају, с краљевском титулом дукљански владар је изашао из византијског хијерархијског система, у коме је био протоспатар, у западни у коме су цар и папа у некој врсти узајамног надметања додељивали круне и краљевске титуле и тиме везивали владаре за себе.

У време док се дуж далматинске обале борило за јурисдикцију, у суседству су се појавили Нормани, који су загосподарили јужном Италијом (Калабрија, Апулија, Бари) истиснувши Византију. Залетали су се и на другу обалу Јадрана, бивали политичко оружје у борби између папства и царства и међу супарничким папама. Највеће амбиције Нормани су показивали у односу на Византију. Нападали су Драч, одакле је полазио стари антички пут via Egnatia према Солуну.

У међувремену је византијски притисак на Дукљу ослабио, не само због повлачења из Италије, већ и због борби око престола (1078–1081) и помирљивости осамостаљеног намесника у Драчу. Михајло је успоставио везе с новим господарима наспрамне обале Јадрана. Сина Бодина оженио је кћерком једног од вођа норманских присталица у Барију (априла 1081). И поред тога, он се заједно са сином нашао у табору новог цара Алексија I Комнина (1081–1118) заједно с Венецијанцима и Албанцима. Бодин је нападао и узнемиравао Нормане, али приликом одлучујуће битке 18. октобра 1081. остао је по страни, што је изазвало пораз царске војске и пад Драча.

Нормански поход доспео је до Охрида и Скопља, али се већ следеће године привремено зауставио, а 1085. године потпуно престао. Византијско царство, коме је на челу био Алексије I, енергичан и способан ратник, дошло је у ситуацију да поврати своје позиције. Обновљена је власт у Драчу, а без сумње и Дубровнику, који се 1081. године био предао Норманима. У међувремену је Михајло умро и Бодин је наставио да влада сам. У суседству у Драчу је добио енергичног и способног намесника Јована Дуку, царског рођака који је офанзивно наступао према суседима; чак је од великог жупана Вука-

на освојио неке градове. У једном окршају, негде између 1085. и 1090. године, он је победио и заробио Бодина, али га је, свакако с царевим пристанком, оставио на власти. После тога више нема вести о сукобима с Византијом.

И Бодин је био увучен у борбе градова око јурисдикције, али је, за разлику од оца, који се залагао за права дубровачке цркве, свесрдно помагао Бар, који је вероватно био под његовом влашћу. Он се 1089. године обратио Клименту III штићенику немачког цара, мимоишавши наследника Гргура VII, који ће важити као законити старешина католичке цркве. Од противпапе је, дакле, добио булу којом је епископу Бара одобрена употреба симбола надбискупске части и потврђена јурисдикција над епископијама Дукље, Бара, Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста, Пилота али и Србије, Босне и Травуније, које су раније биле додељене Дубровнику.

Од тада почиње дуга борба између Дубровника и Бара око јурисдикције над јужним приморским градовима и залеђем. Како аутентична була непризнатог папе није имала снагу, у Бару се приступило састављању лажних була, које су приписиване признатим папама, чак и много старијим. Ни Дубровник није заостајао, тако да се у оба града створила пристрасна парнична документација, која отежава разумевање стварног тока догађаја.

Бар је претендовао на ранг надбискупије као наследник Доклеје која је разорена, а била је, тврдило се, метропола попут Салоне. Реална основа ће пре бити у улози престонице Бодинове краљевине, а отуда потичу и претензије на територије у дубљем залеђу. Стварно барско јурисдикционо подручје није ишло даље од Пилота, равнице северно од Скадарског језера. Дубровнику су биле потчињене епископије Захумља, Травуније и Босне, која се у папским документима изједначавала са Србијом (regnum Servillie quod est Bosna). Прилике у Босни почетком XIII века откриће како је незадовољавајуће стање било у земљама западно од Охридске архиепископије.

Први крсташки поход је довео у ближи додир европски Запад и хришћански и муслимански Исток. Крсташи су путовали копненим путем преко Београда, Браничева и Ниша, а један део се под Рајмондом Тулуским спуштао ка југу путевима паралелним с јадранском обалом. Вођа крсташа је посетио Бодина. Хроничар тог похода је с неколико опорих реченица окарактерисао држање Бодинових поданика према крсташима, али је у пуном контрасту хвалио Бодиново гостољубље. Тај сусрет у зиму 1096–97. године је уједно и последњи помен Бодина. Иза њега је остао наследник Ђорђе с краљевском титулом, познат по печату и помену у каснијим фалсификованим документима.

Рас и Рашка земља

На основу ретких и фрагментарних обавештења о збивањима у XI веку може се закључити да је Византијско царство имало сударе са Србима на два одвојена попришта. Једно је било у сфери Драча и Дубровника, где су противници били Војислављеви наследници, друго је било на Косову и ибарској долини, где је противник био велики жупан Вукан. Од почетка XII века мења се и стварно тежиште борби и заинтересованост византијских писаца. У средишту пажње више нису приморске области, већ територије у унутрашњости, јер се тада на граници с Угарском, дуж Саве и Дунава, отвара пространо бојиште које често тражи лично ангажовање царева на челу војске.

Два велика супарника на дугој линији од Далмације до Карпатског масива одвајала је тампон зона у којој су били Босна на Угарској и Србија на византијској страни. Босна је пре 1138. године потпала под власт угарских краљева и они су је прво додељивали члановима династије, а касније постављали *банове* као своје наместнике. Хроничар византијско-угарских ратова у XII веку, Јован Кинам, причајући о догађајима из 1154. године узгредно каже да Дрина „одваја Босну од остале Србије", али исто тако и да „Босна није потчињена архижупану Срба, него народ у њој има посебан начин живота и управљања". Босна је већ тада на путу самосталног развоја на коме ће остати све до краја средњега века.

Угарско-византијски ратови вођени су у неколико таласа током XII века, а скоро у сваком од њих Срби су се прикључивали царевим непријатељима. У првом рату, 1127–1129, вођеном понајвише око Београда и Браничева и на угарској страни Дунава, Срби су освојили и спалили Рас, који се дотле налазио у рукама Византинаца.

У том периоду Срби бивају, нарочито у очима Западњака, повезани с Расом, градом чија претходна историја није јасна. У Расу је бугарски цар Петар био основао епископију, а под византијском влашћу је она потчињена Охридској архиепископији (1020). У граду је раније неко време било седиште *катепаната* Раса, византијске управне јединице. Град Рас с подручјем епископије је прва већа управна јединица коју су Срби преотели од Византије. Ту су српски владари сместили своје седиште, тако да их у латинским текстовима почињу називати Rasciani а државу Rascia. То ће се код Мађара и њиховим посредством Немаца задржати све до XIX и XX века. Као и у случају других црквених средишта, и у случају Раса се име града посредством епископије пренело на област. Тако је попут Срема, Браничева и Призрена настао назив *Раса*, или *Рашка земља*, за државу српских великих жупана. То име се употребљавало и у њиховој титулатури –

наизменично с називом *срйске земље* (исто тако и код писаца на латинском), док су Византинци и даље употребљавали име Србија.

Када је византијско-угарски рат 1127–1129. завршен миром, Срби су остали сами, суочени с надмоћним противником, који је опустошио земљу и део становника преселио у Малу Азију. Такав исход се и касније више пута поновио, а ипак није утицао на тесну повезаност угарског и српског двора. Угарском утицају приписује се појава имена Урош код српских владара, а јаке су биле и родбинске везе. Јелена, кћерка великог жупана Уроша I, била је жена једног, а мајка другог угарског краља, док је њен брат Белош имао највише функције у Краљевини (бан, палатин). Угарским посредством се успостављају везе с Норманима и Римско-немачким царством, што ће доћи до израза у догађајима средином века, мада неће битно поправити положај српских владара који су били најближи суседи Византији и први суочени с њеном надмоћном силом.

У следећем рату 1149–1151. велики жупан Урош II улази у борбе као савезник Угарске и Нормана, али остаје без обећане помоћи, тако да је ратоборни Манојло I Комнин (1143–1180) могао против Уроша употребити своје главне снаге. Рас опет долази у византијске руке, борбе се воде око Галича у долини Ибра, српски владар је у опасности да буде заробљен. У ратовању следеће године (1150) велики жупан има помоћни одред Мађара, али и са њим бива поражен на реци Тари у западној Србији. Услови тада склопљеног мира наметнули су српском владару „двоструко већи јарам”. Повећан је помоћни одред који је жупан морао давати цару за ратишта у Малој Азији са 300 на 500 ратника, док је за ратишта у Европи давао 2.000 бораца.

Ни то искуство није великог жупана одвратило од сарадње с византијским непријатељима. Последице су, међутим, бивале све теже што је Манојлу I више полазило за руком да се меша у династичке борбе у Угарској и да ратиште пренесе на подручје преко Саве. Византијски цар је у односу са Србима успевао да оствари улогу врховног господара и арбитра, поготову стога што су сукоби у владарској династији давали повода да се умеша. Он би смењивао једне, као Примислава, који је дошао после Уроша II, и постављао друге, као Белоша, брата претходног великог жупана. Кад је Белош отишао у Угарску, поставио је Десу, обавезавши га да буде веран и да раскине уговоре с Угрима. Тај исти велики жупан је формално изведен на суд пред цара (1163), где су изнете оптужбе да је одржавао везу с Аламанима (Немцима), да је хтео отуда да се ожени, и да је угарског краља сматрао за свог господара. Деса је затворен и послат у Цариград.

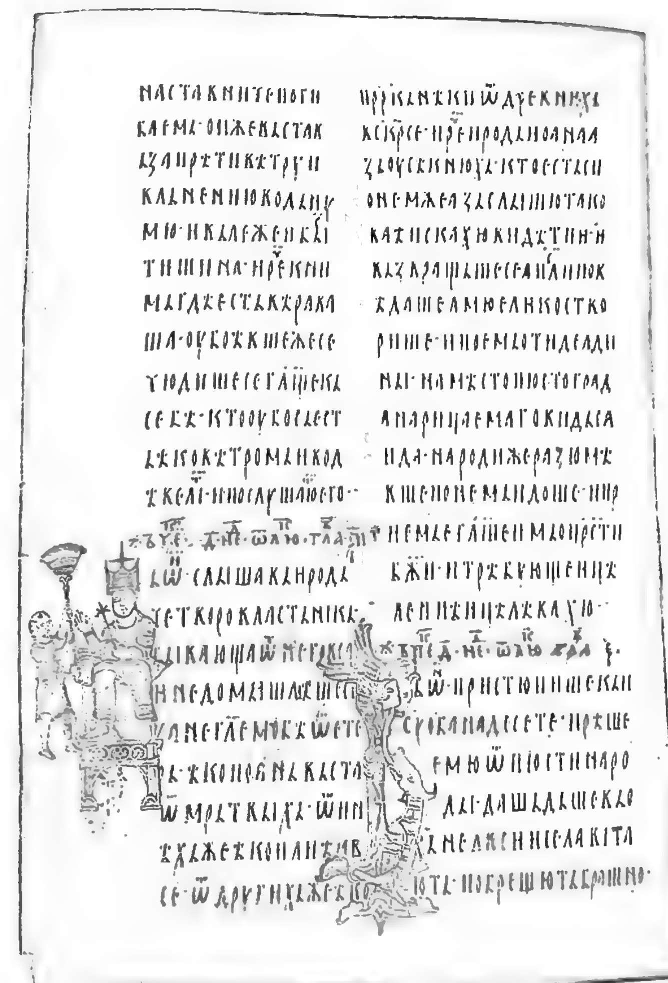

Сл. 1.3 Ћирилско писмо и словенско богослужење: страница из Мирослављевог јеванђеља, крај XII века. (Фотографија Б. Стругара)

Тада је дошло до промене која ће имати далекосежне последице. Цар је довео на власт Тихомира, сина Завиде, вероватно млађег брата ранијих великих жупана. Нови велики жупан је владао с браћом Страцимиром, Мирославом и Немањом, којима је био препустио „чести”, делове државне територије. Најмлађи брат Стефан Немања имао је део у Топлици, најисточнијем делу државе. Он успоставља посебне односе с византијским царем, због чега постаје сумњив браћи, која га затварају. Пошто је успео да се ослободи, Немања се отворено сукобио с браћом. У бици код Пантина близу Звечана, Тихомир је изгубио живот, а остала браћа су се покорила Немањи, који постаје велики жупан (1166–1196).

Иако на власт долази у време великих успеха Византије, у периоду када Срби нису као раније активни у византијско-угарским борбама, Немања ипак, као и толики претходници, сарађује са царевим противницима. Повезује се с римско-немачким царем Фридрихом Барбаросом и Венецијом, али 1172. остаје усамљен и присиљен да се потчини Манојлу I, који га одводи у Цариград, излаже понижењима, али га враћа на престо.

Нови прелом дошао је тек смрћу цара Манојла 1180. Тешкоће у које Царство убрзо запада пружају Немањи прилику да се врати политици наслањања на Угарску. Већ 1183. учествује у походу угарског краља на византијску територију све до Софије. Немања је добио слободне руке и да шири власт према Приморју, где је утицај Византије био веома ослабио, ако није и сасвим нестао. Већ 1181. године напада Котор, убрзо и Бар, у коме је било упориште „великог кнеза" Михајла, изданка дукљанске династије, коме су Немања и браћа били ујаци. Немања је с браћом угрожавао Корчулу и Дубровник, који је у међувремену византијску врховну власт био заменио влашћу јужноиталијанских Нормана. С градом је 1186. склопљен мир из кога се види да је Дубровник био окружен територијом Немање и брата, хумског кнеза Мирослава, који су под својом влашћу имали и долину доње Неретве.

У време Немањиног ширења према мору, постали су видљиви резултати ранијег тешњег повезивања градова на јужном Јадрану и државе у њиховом непосредном залеђу. Српски, латински и грчки извори сагласно сведоче о томе да је од градова и њихових залеђа била образована територијална целина под именом *краљевство (regnum) Далмације и Диоклитије*. Под византијском влашћу административном јединицом Далмације и Диоклитије управљао је *дукс* (1166). Контуре некадашњег „краљевства Далмације и Диоклитије" сачувале су се и под Немањином влашћу. Пре свега, он је „Зету с градовима" препустио најстаријем сину Вукану, који је управљао земљом с титулом краља. Осим тога, успомена на ранију државу чувала се у каснијим титулама владара и архиепископа, у којима су се разликовале „српске" или „рашке земље" и „поморске земље".

Даљи корак у Немањиној антивизантијској политици представљало је његово повезивање са Западњацима, упућивање посланика код Фридриха Барбаросе и обећање да ће прихватити његову врховну власт. Када је, предводећи трећи крсташки поход, римско-немачки цар дошао у Србију, Немања му се поклонио у Нишу и понудио војну помоћ, коју цар није прихватио јер није хтео сукоб с хришћанским византијским владарем. Немања је после проласка крсташа освајао за свој рачун у околним деловима Бугарске. Али, кад је Фридрих Барбароса изгубио живот, Немања је остао сâм насупрот Византији, која је била ослабљена, али још довољно снажна да казни непослушног вазала. Немања је био потучен 1190. на Морави, негде код Врања, и присиљен да се потчини цару и одрекне последњих освајања.

И после тог пораза и губитака Немања је остао у поседу онога што је раније потчинио у граничним областима уз Јужну Мораву, на Косову и у приморским областима. У власти Немање и породице нашла се некадашња територија „Крштене Србије" и приморских кнежевина (Захумље, Травунија, Дукља), умањена за оно што је сада чинило Босну, осамостаљену под врховном влашћу угарског краља, а увећана оним што је на рачун Византије освојено до Западне и Јужне Мораве и Шар-планине. Све то није било стопљено у јединствену државу: делови неједнаких традиција налазили су се у разним рукама, па је цела творевина била изложена опасности од распада услед унутрашњих сукоба, што се и показало после Немањине смрти.

Немањину лојалност према Византији требало је да учврсти брак његовог другог сина Стефана и синовице византијског цара. Та брачна веза је добила у значају када је Алексије III Анђео збацио брата Исака II Анђела, па се тако Стефан нашао у положају царског зета. То је утицало и на његов лични положај и на однос Византије према Србији. Као царском зету следовала му је титула *севастократора*, а истовремено, као муж византијске принцезе он је морао добити предност у наслеђивању престола. А да би се наслеђивање осигурало, његов отац, дотадашњи велики жупан, повукао се с престола с намером да остатак живота проведе као монах попут многих византијских угледника тога доба. На сабору 1196. године у Расу одредио је Стефана за наследника и затражио од свих, на првом месту од најстаријег сина Вукана, да се покоравају новом владару.

Немања се заједно са женом замонашио и нашао уточиште у задужбини Студеници, коју је још раније, око 1183. год. подигао. Напуштање световњачког живота обележавало се променом имена, па је Немања постао Симеон, а супруга Ана је постала монахиња Анастасија. Симеон није дуго остао са студеничким братством, јер је 1198. кренуо на Свету гору да се придружи најмлађем сину Растку, који је напустио место намесника у Хумској земљи, тајно отишао на Свету гору, и тамо се замонашио поставши монах Сава.

Немањин боравак на Светој гори, проистекао из приватне побуде, имао је далекосежне и значајне последице захваљујући томе што је заједно са сином подигао манастир Хиландар „за примање људи од српског народа". Срби су од сада били заступљени у земљи православног монаштва, у којој су своје манастире већ имали поред Грка и Бугари, Руси и Ивири (Грузијци). Материјалну подршку пружао је велики жупан Стефан а дозволе византијских царева-рођака исхо-

дио је у Цариграду монах Сава. У новоподигнутом манастиру Немања је умро почетком 1199. године (13. фебруара), па је ту и сахрањен, а не у задужбини Студеници, где му је по обичају гроб био припремљен.

2
Династија „светог корена"

Немањино наслеђе

Владавина Стефана Немање представљала је суштински прелом у развоју српске државе, мада је то постало видљиво тек из перспективе његових наследника. Немањино доба имало је далеко више сличности с временима његових претходника него његових потомака, пре свега у односу према Византијском царству. За његова живота признавана је врховна власт царева, што је повлачило одређене реалне и симболичке обавезе: српски владар је био уврштен у византијски хијерархијски систем, сматран је за неку врсту царског наместника у провинцији.

Ипак, до Немањиног времена однос снага из основа се био променио. Док је српска држава просторно увећана и ојачана, већ ослабљено Византијско царство је нагло и незадрживо опадало. Најпре је потиснуто из периферних области уз Саву и Дунав; Београд и Браничево су још 1198. године били под царском влашћу, да би неке од следећих година ушли у састав обновљене бугарске државе (од 1185) и у следећим деценијама постали јабука раздора између Угарске и Бугарске. Од предела уз Саву са Сирмијем била је образована династичка територија, која ће се одржати све до почетка XIV века, прво као мираз угарске принцезе Маргарете (Марије), супруге цара Исака II Анђела, касније као апанажа њених наследника.

У време првог Немањиног наследника Византија је била доведена у ситуацију да брани границе у Тракији и Македонији, па и то тек неко кратко време, јер је 1204. године услед унутрашњих сукоба и уплитања крсташа четвртог похода, предвођених Венецијанцима, Царство привремено срушено. На његовим развалинама створене су државе крсташа с центрима у Цариграду, Солуну, на Пелопонезу, а образовале су се и самосталне територије под изданцима претходне царске династије, или под локалним моћницима у Малој Азији и Епиру.

Врхунац византијске кризе и темељну промену политичке карте Балканског полуострва Србија је пратила издалека и сама раздирана жестоким унутрашњим сукобом. Опадањем Византије Стефан Немањић, царски зет и севастократор, изгубио је један од стубова на којима је почивала његова власт; други ослонац је нестао очевом смрћу у фебруару 1199. године.

Најкасније 1202. избио је рат, у коме је Вукан Немањић покушао да ревидира ред наслеђа, успостављен у битно друкчијим условима. Савезника је добио у Угарској, док је Стефан Немањић потражио подршку код оних који су се супротстављали угарском краљу, било тренутно, као босански бан Кулин, или трајно, као бугарски владар Калојан (1197–1207). Вукан је до 1202. истиснуо брата с власти и завладао целом државом, постао је велики жупан, а угарски краљ је тада унео Србију у угарску краљевску титулу; постао је између осталог и rex Servie, а после њега то ће бити сви угарски краљеви до 1918. године.

Захваљујући бугарској подршци, Стефан се вратио у Србију и наставио борбу, која је земљи донела тешка страдања. Ратовање је престало крајем 1204. или почетком 1205. године, а услове помирења је, по свему судећи, диктирао Стефан Немањић. Он је, наиме, постао велики жупан и владар целе државе, док је Вукан као „вели кнез" остао у својој некадашњој удеоној области. Обновљени мир и јединство међу браћом требало је опет да потврди Немања, овога пута као патрон земље и небесни заштитник својих синова. Браћа су замолила Саву да пренесе у Србију очеве мошти из којих је у међувремену у Хиландару било потекло *миро* (мирисно уље), што се сматрало знаком божје милости и посвећења.

Немањине мошти су свечано дочекане и сахрањене у Студеници, у раније припремљени гроб. Како су се и ту појавили знаци светости, успостављен је култ светог Симеона Мироточивог, који ће од тада важити за заштитника својих потомака, посредника код Христа и Богородице, молебника за цео род. *Житија* потребна за прослављање успомене студеничког и хиландарског ктитора и новог светитеља написала су два његова сина, Сава и Стефан. Та два списа (*Живот светог Симеона Немање* и *Житије Симеона Немање*) стоје на почетку оригиналног књижевног стварања међу Србима.

Тек је успостављањем култа постао у пуној мери видљив преломни карактер Немањине владавине. Он је стављен на почетак „светородне династије" или „династије светог корена" у којој су се и касније пројављивали нови светитељи. Ореол светости, који је окруживао поједине чланове и династију у целини, омогућио је да се у продужетку опште хришћанске традиције постепено изгради посебна српска традиција, да се историја српског рода прикључи општој историји спасења која је у цркви негована и преношена у свим временима, па и онда када није било ни династије, ни државе. Све до учених историјских дела насталих у XVIII веку, српска историја је започињала са Стефаном Немањом.

Сл. 2.1 Образац владарске побожности: манастир Студеница, задужбина Стефана Немање, централна Србија, крај XII века. (Фотографија Б. Стругара)

Помирење међу синовима и јачање ауторитета династије омогућило је да тековине Немањине владавине остану сачуване у бурним временима пуним драматичних промена. Потпуно безбедне и осигуране нису биле ни тада. Већ је сукоб међу браћом показао колико су велике опасности од одвајања и супротстављања појединих делова државе, који су сви имали живе и јаке регионалне традиције. Још већа опасност претила је од суседа, који су се смењивали у покушајима да наметну своју хегемонију целом Балканском полуострву.

Тријумф латинских крсташа, који су загосподарили Цариградом 1204, трајао је кратко; сузбио их је ратоборни бугарски цар Калојан, а после његове погибије под Солуном (1207) и Бугарска је запала у тешкоће, што је отворило пут Анђелима, изданцима претходне царске династије, да се из Епира прошире далеко према северу и истоку покушавајући да васпоставе Византијско царство.

Непоузданост породичних веза показала се у Хуму, где је удовицу кнеза Мирослава и сина Андрију покушао да истисне рођак Петар. Стефан Немањић је био присиљен да ратује да би само део кне-

жевине, хумско приморје и Попово поље, осигурао своме рођаку, Мирослављевом наследнику.

Упадљиве и богате последицама биле су промене на јадранској страни проширене државе, где су била некадашња главна византијска упоришта Дубровник и Драч. Оба града су сада дошла под власт Венеције. Нестанком византијске власти ослобођен је простор за уздизање локалних главара у Арбану (Рабну), коме су у време о коме је реч припадали Горњи и Доњи Пилот у равницама северно од Скадарског језера. С једним утицајним арбанашким родом Немањићи су успоставили породичне везе. Стефанова кћерка је удата за панхиперсеваста Димитрија, сина Прогоновог, чија се снага огледала у уговорима које су с њим склапали градови све до Дубровника. Озбиљни противник и Немањићима и арбанашкој господи појавио се у лицу Михајла I Анђела, господара Епира, који је заратио против Стефана, преотео му Скадар, али је убрзо умро (1214).

Најмоћнији сусед српске државе с копнене стране била је Бугарска, у којој се против слабог цара Борила (1207–1218) одметнуо великаш Стрез, коме је седиште било у граду Просеку (Демир Капија) на Вардару. Он је прво нашао уточиште код Стефана Немањића, а кад се учврстио у Македонији, окренуо се против њега. Без успеха је остала и мисија краљевог брата Саве, а од већих тешкоћа српског владара је спасла Стрезова погибија (негде око 1212).

Стефан Немањић је у току једне деценије био сведок огромних промена. Нестало је Царства коме је захваљивао успон и прекоредни долазак на престо; из темеља се изменило окружење: уместо једног моћног Царства имао је према себи читав сноп мањих господара, од којих је сваки имао своје посебне интересе и амбиције. Успео је да изађе на крај са њима и очува неокрњено очево наслеђе. Господарио је приближно једнаком територијом као што је била очева, држао је под својом влашћу рођаке у Хуму и Зети.

У балканском свету без Византије Запад је постао доминантан. У мањој мери заступали су га победнички крсташи, господари престонице, у већој мери и трајније Млетачка република која је постала „господар четвртине и још половине" целог ромејског царства, а још потпуније га је заступало папство чије су универзалне претензије изгледале реализоване. У тако измењеном свету некадашњи штићеник источних царева потражио је ослонац у трајним снагама Запада – Венецији и папству.

Самодржавно краљевство

Оријентација ка Западу дошла је до израза и у браку који је Стефан склопио с Аном Дандоло, унуком млетачког дужда који је организо-

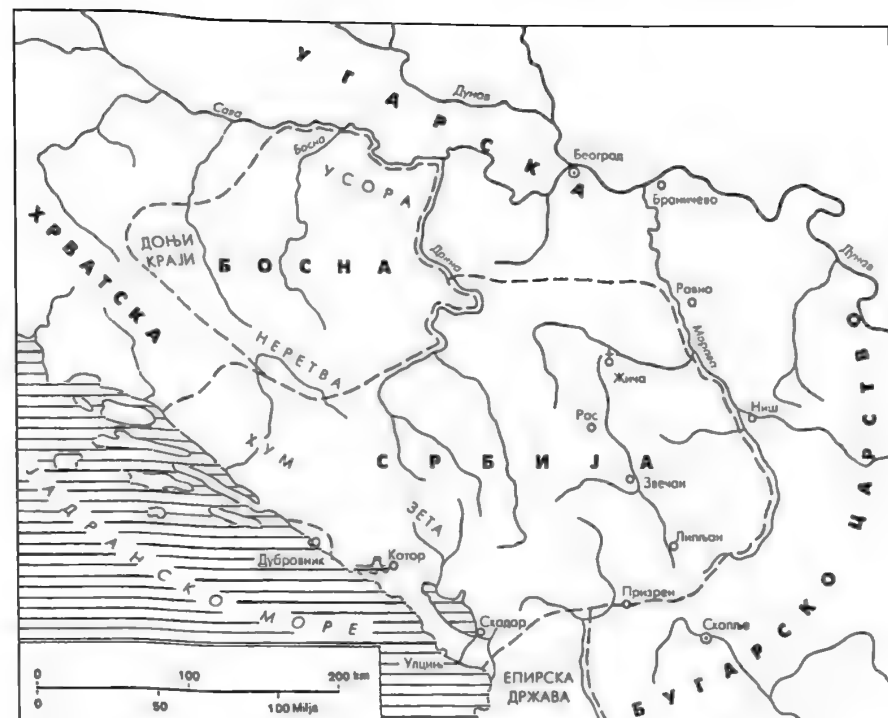

Карта 2.1 Краљевина Србија и држава босанских банова, око 1220. године

вао походе на Задар (1202) и Цариград (1204). Из брака с Аном имао је синове: Уроша, каснијег краља, и Предислава (Саву), каснијег архиепископа, док су му из првог брака с Јевдокијом остали Радослав и Владислав. Браку с Аном неки средњовековни писци приписивали су остварење друге велике амбиције, коју су одраније испољавала оба Немањина сина.

Вукан је носио краљевску титулу, с њом је споменут у натпису на цркви Светог Луке у Котору из 1195. год., напоредо са оцем који је само велики жупан. Према титули Вукан је био „краљ Диоклитије, Далмације, Травуније, Топлице и Хвосна". Па ипак, он је 1199. године од папе Иноћентија III тражио краљевске знаке! Том приликом је тражио папског легата за црквени сабор у Бару, палиј (огртач, симбол надбискупског ранга) за прелата у Бару, у чему је услишен, док није испуњено оно што се тицало краљевских знакова. Његовим примером је пошао и брат Стефан, још пре но што ће избити сукоб међу браћом, па је и он тражио легате и круну, и већ је био одређен легат (1201–1202) кад је папа одустао због противљења угарског краља Емерика. За своје кратке владавине над целом државом Вукан је носио титулу великог жупана и поново је тражио од папе круну. И тај покушај је осујећен из истих разлога.

Угарски краљеви су, наиме, српске владаре сматрали за своје вазале; Србију су у то време унели у своју титулу, а крунисањем од стране универзалне власти какву је оличавао папа, српски владари би се с њима изједначили. Пред очима је свима био пример бугарског владара Калојана, кога је 1204. папски легат крунисао за краља, мада се сам у земљи титулисао као цар настављајући традиције некадашњих бугарских царева. И ту је било позивања на Симеона, Петра и Самуила. Бугарски прелат је истом приликом посвећен за архиепископа, али се сам ипак називао патријархом, с чиме су се касније и Византинци помирили.

Оно што није успело код папе Иноћентија III успело је код наследника, Хонорија III, за време док је угарски краљ Андрија II (1205–1235) дуго одсуствовао учествујући у крсташком походу. Папски легат је 1217. године донео круну у Србију и њоме крунисао великог жупана за краља. Није познато где је церемонија обављена, познато је само да је легат 1217. долазио у Србију и крунисао великог жупана.

Интервенција угарског краља овога пута је дошла са закашњењем (краљ се вратио тек крајем 1218) у виду војног похода који је, највероватније тек 1220, дипломатском акцијом успео да предупреди краљев брат Сава. Угарски краљеви су задржали Србију у титули и надаље су српске владаре сматрали за вазале и такав однос наметали кад год би за то имали снаге.

Стефан је себе у повељама називао „првим венчаним краљем", а „Првовенчаним" су га називали и сви потомци. Однос према титули диоклитијских краљева, коју су носили Вукан и његови први наследници, није сасвим јасан. Сигурно је да су се Стефан и Сава у тражењу круне позивали на то да се Диоклитија, у којој се родио њихов отац, „зове велико краљевство од почетка", а исто је тако сигурно да у целој држави ту титулу нису признавали. То се најбоље види из чињенице да се Вукан, завладавши целом државом, назвао великим жупаном, а касније (1209) великим кнезом.

Нова титула српског владара била је „венчани краљ и самодржац све српске земље и поморске". Иако је, узевши краљевску титулу, изашао из византијског хијерархијског система, ипак је преузео термин „аутократор", који је био део византијске царске титуле, у преводу као *самодржац*, што је тада значило да је независан, да није потчињен ниједном другом владару. Тек у каснијим столећима ће термин „самодржац" добити унутрашњеполитичку димензију и изражавати апсолутистичке претензије. Током средњег века он изражава односе са спољним светом и у складу је с учењем да је власт сваког дата непосредно од Бога, што се тврдило у хиландарској повељи (1198): „премилостиви Бог утврди Грке царевима, Угре краљевима и сваки народ раздели, закон даде и нарави уреди и господаре над њима по обичају и закону постави својом премудрошћу".

Посебно навођење „српске" и „поморске" земље, или „рашких" и „поморских" земаља, које ће се у владарској титулатури одржати до уздизања Србије на царство, сажима у себи претходни развој, у коме су земље у унутрашњости и земље уз морску обалу биле перципиране као посебне целине. Упоредо с тим обликом титуле, све до владавине Владислава I употребљаван је и шири облик, у коме су „поморске" земље разлагане на Диоклитију, Травунију и Захлмију, баш као у време Константина Порфирогенита у X веку.

С краљевском титулом и крунисањем у Србију су доспеле и представе о круни, која је српски чешће називана *венац*, или *свети венац* (sacra corona), као о симболу владалачке власти независном од трошне и пролазне личности појединог краља. То је опет водило другчијем поимању државе, наглашавању њеног општег и јавног карактера, њене недељивости. Од времена крунисања „првовенчаног краља" више се државна територија не дели на „чести" (уделе), како се чинило још у генерацији Стефана Немање и његове деце. Већ за синова Првовенчаног потискују се самостални потомци споредне лозе у Зети и у Хуму.

Аутокефална архиепископија

Територија коју је заокружио Стефан Немања, а учврстио и као целину одржао, затим јаче повезао и узвисио краљевским рангом, његов син, била је у црквеном погледу нехомогена. Средишњи део територије, који је у току XI и XII века освојен од Византије, припадао је старим епископијама Раса, Липљана и Призрена, при чему је епископија у Расу у охридском црквеном средишту сматрана за „епископију Србије". Све три епископије биле су у саставу аутокефалне Охридске архиепископије, под Цариградском васељенском патријаршијом. Области у којима 1018. године није била обновљена византијска власт остале су под јурисдикцијом приморских градских црквених центара, под папском влашћу. До Немањиног времена подручје Сплита је сужено, па су се за јурисдикцију над „три државе" (Србија је тада у папским документима изједначавана с Босном) борили само Дубровник и Бар.

Подвојеност се симболички испољила на личности Немање, родоначелника династије и каснијег светитеља. Он је у Рибници (код данашње Подгорице), по речима сина, био крштен од стране „латинских јереја". Много касније се поново крстио у Расу, што сведочи како о перцепцији разлика, тако и о реалности поделе: као да је поновним крштењем исправљен неки недостатак.

Међу разликама које су пратиле конфесионалну подвојеност најважнија се тицала односа према словенском језику богослужења. У сфери папске јурисдикције је, са свештеницима који су служили на словенском, сузбијана и словенска служба и литература. Већ је сплитски сабор 927. забрањивао да се зарећују свештеници који не знају латински, а тај став је постајао све строжи што су са Запада више допирали утицаји велике црквене реформе XI века. С богослужбеним језиком је ишла и употреба писма и обредних текстова. На подручју под јурисдикцијом приморских градова глагољица, основно писмо из наслеђа мисије Константина и Методија, сузбијена је и ограничена на уски појас северног јадранског приморја и наспрамних острва.

Јерарси Цариградске патријаршије били су помирљивији према словенском језику, поготову на великој територији Охридске архиепископије, у којој су се чувале традиције словенске службе из бугарског периода. Између учених припадника грчке јерархије и њихове словенске пастве зјапио је јаз услед кога су се осећали као да су у изгнанству. Ипак, словенска књига се ширила. У источним и централним деловима преношена је ћирилицом и добијала је одлике у складу с говорним језиком средине, о чему сведоче *Мирослављево јеванђеље* с краја XII века, *Вуканово јеванђеље* с почетка XIII века и још неки рани рукописи. У византијској јурисдикционој сфери је постојала мрежа парохија преко којих се утицало на вернике; у сфери приморских надбискупија није било аналогне организације са латинским свештеницима. Хришћански црквени живот је одржавало домаће монаштво, које су папски изасланици почетком XIII века затекли у запуштеном стању. Иако је бискуп Босне био формално потчињен Дубровнику – долазио је на посвећење и доносио дарове надбискупу – ипак је стање његове пастве било крајње незадовољавајуће, како у погледу дисциплине, тако и у погледу отпорности према кривоверју. Око 1230. године папини истражитељи су нашли да епископ не зна формулу крштења и да живи у истом селу с дуалистичким јеретицима.

Ни у обалским градовима и њиховој непосредној околини стање цркве није задовољавало. То је постало видљиво на локалном сабору одржаном у Бару 1199. године под Вукановим патронатом, а у присуству папског легата. Сабор се бавио општим питањима дисциплине међу свештенством, односом према световњацима, али и појединачним и конкретним предметима. Нарочито се настојало на сузбијању симоније, куповања црквених звања за новац, и уопште на отклањању веома јаких световних утицаја на цркву.

Конфесионална подељеност се назире и међу члановима династије. Вукан је наступао као „верни син римске цркве", али, кад је постао владар целе државе од њега и свих поданика папа је ипак

(1203) тражио заклетву настојећи да их учврсти у „правој вери". И Стефан Немањић је у једном обраћању папи писао „желимо да будемо названи верним сином", али га то није омело да заједно са братом решење за црквену организацију српске краљевине потражи на супротној страни.

После пада Цариграда и огромног проширења папске јурисдикције, део грчког свештенства и архијереја је признао врховну власт папе, пристајући на заклетву верности уз обећање да могу задржати своје веровање, обреде и обичаје. Наследници цариградских патријараха, који нису прихватили папино првенство, повукли су се у неосвојене области. Тако се десило да је Никеја у Малој Азији постала седиште васељенског патријарха. Патријарх је давао легитимитет самопроглашеним царевима, који су се борили за рестаурацију Византијског царства.

На Истоку је царство – схваћено као политичка и црквена заједница у којој цар и патријарх у пуној слози (симфонија) извршавају дужности у својој надлежности – служило као идеалан образац за све државе и политичке творевине. Било је природно да се државни оквир испуни аутокефалном црквом. Савин биограф и ученик Доментијан приписује Сави да је у обраћању патријарху молио да архиепископ буде „самоосвећен у отачаству његову као што је оно Божјом помоћу самодржавно".

Државно средиште у Расу се налазило у подручју источне цркве којој су припадали чланови династије који су били православни монаси, што је морало усмеравати према Истоку. На такву оријентацију упућивали су и практични обзири. Док је краљевска круна тражена од папе, за промену црквених прилика и њихово усклађивање са измењеним стањем обраћало се наследницима византијских царева и патријараха у Никеји.

Та мисија је била поверена краљевом брату, архимандриту Сави, који је у Никеји замолио цариградског цара и патријарха да неког од монаха из његове пратње поставе и посвете за архиепископа. Цар је услишио молбу, али је хтео да баш Сава постане архиепископ. Патријарх и окупљени епископи рукоположили су Саву тако да је он постао први архиепископ „српских земаља и поморских". Сава је измолио и повластицу за своју земљу – да његови наследници не морају долазити у патријархово седиште на посвећење, већ да их бира и посвећује домаћи сабор. У томе је била садржана срж аутокефалности. Руковођење црквеним животом, па и избор архијереја, били су у надлежности црквеног сабора земље, што је подразумевало могућност да се ширење опште хришћанске поруке и начела прилагођава посебним условима и културним приликама. Рођена браћа, један као

краљ на челу државе, други као архиепископ на челу аутокефалне цркве, деловала су као оличење идеала „симфоније”.

Враћајући се из веома важне мисије преко Свете горе и Солуна, Сава је сабирао људе и књиге, обезбедио и превођење особене верзије зборника црквених и световних прописа неопходних за црквену администрацију и јурисдикцију: *Номоканона или Законуправила*, касније названог *Светосавска Крмчија*, књиге неопходне онима који управљају црквом. Из Свете горе коју је при повратку посетио, повео је ученике којима ће поверити разне дужности у својој архиепископији, пре свега оне који ће бити достојни да буду епископи. Седиште архиепископије смештено је у манастир Жичу (поред данашњег Краљева), који је тих година подигао Стефан Немањић.

Сава је епископијама које су затечене из склопа Охридске архиепископије додао седам нових, које су добиле седишта по манастирима. Нове епископије су успостављене западно од некадашњих охридских (Дабарска, Будимљанска и Моравичка), односно између старих средишта Раса и Ниша (Топличка) и Раса и Призрена (Хвостанска). Две су биле у непосредном залеђу католичких градова на обали мора, прва по рангу Зетска, са седиштем на Превлаци у Боки Которској, друга Хумска, са седиштем у Стону. Католичка бискупија преместила се из Стона на Корчулу, а требињски бискуп се повукао у Дубровник, где је остао титуларно требињски бискуп и добио острво Мркан као дијецезу.

Границе православља су се помериле све до граница Босне и зидина приморских градова, који су и даље, без обзира на краљеву власт, остали католички и седишта католичких прелата. Проширење православног подручја успостављањем српске аутокефалне архиепископије није изазвало реакције с католичке стране, вероватно стога што је протицало у сенци великих померања после 1204, када се папска јурисдикција проширила до Цариграда и Свете горе.

Реакција Димитрија Хоматијана, од 1216. архиепископа охридског, коме су отргнуте три дијецезе, била је, међутим, жестока. Он је Савино посвећење за архиепископа осуђивао као неканонски чин, захтевао је да се поштују права охридске цркве и претио је Сави одлучењем из заједнице верних. Огорчени Хоматијан је доводио у питање исправност Савиног живота супротстављајући његовој аскетској младости, када је „оставио своју земљу и родбину и цело очинско наслеђе”, када је отишао у Свету гору, када се „прочуо као славан међу монасима”, касније раздобље живота, кад га је „љубав према отаџбини заробила и уграбила из Свете горе, те се опет настанио у Србији”. Родољубље је претворило „испосника у вршиоца и управитеља земаљских послова и произвело га за посланика околним

владарима”. Хоматијан је у свој гнев уносио и лично супарништво према патријарху и цару у Никеји, јер је његов господар био Теодор I Анђео, којега је касније Хоматијан крунисао за цара. Није познато какве је последице имао Хоматијанов акт. Сигурно је да Сава није одустао од рада на организацији аутокефалне цркве, да у најстарије пописе српских епископија нису укључене Липљанска и Призренска, да су Немањићи после 1220. били у тесним везама с епирским Анђелима. Стефанов наследник Радослав био је зет цара Теодора I и обраћао се Хоматијану за савете у црквеним питањима.

Савина житија откривају шта се сматрало за најпрече у реорганизованој цркви. Архиепископ је сазвао сабор у Жичи и одржао проповед против јереси, а затим се пришло сређивању брачних односа, прожимању породичног живота хришћанским нормама и схватањима. Широм земље обављена су накнадна венчања парова који су оснивали породице у складу с обичајима без учешћа цркве. Подизане су „цркве многе мале и велике”.

Архиепископ и његови јерарси имали су од сада одговорност за попуњавање мреже црквених институција и припремање људи који ће њима руководити. У многим деловима државе тек је од оснивања Архиепископије започињао истински хришћански живот. Отуда нису без основе похвале писаца житија које Немању и Саву величају због тога што су просветили земљу.

Потреба за богослужбеним књигама подстакла је преводилачку и преписивачку делатност. Већ раније спонтано настала – прилагођавањем особеностима говорног језика међу Србима – посебна редакција (рецензија) црквенословенског језика озваничена је и даље нормирана у оквиру Архиепископије.

Као што је краљевство представљало трајан оквир за уједначавање уређења, правних обичаја и правних установа, за стварање и неговање посебних традиција, тако је Архиепископија још у већој мери представљала оквир унутар кога се вршило културно уједначавање. Подручје јурисдикције је истовремено било и подручје у коме су важиле исте норме у правопису, где се на исти начин обучавало свештенство и где су обреди постајали униформни.

Природно је било да дуж граница Архиепископије настану значајне културне разлике према суседима. То се јасно види у односу према приморским градовима, чији су становници остали „Латини” због богослужбеног језика и других разлика које су ишле са њим. У Латине су убрајани не само Романи, староседеоци у градовима, већ и људи из околине који би, населивши се у град, примили католичку веру. Латини су исто тако били католички суседи, у то време Албан-

ци, од којих је одвајао и језик и начин живота. Њихови свештеници називани су „попови латинсци".

Далекосежне последице је имала јурисдикциона граница према Босни, која је у време Савиних реформи била под дубровачким надбискупом иако је имала словенску службу и монаштво источног типа. Земља је већ од краја XII века била у превирању, јер су стизале оптужбе (једна од Вукана Немањића) да се у њој укорењује јерес. Имале су у виду дуалисте, који су и ту, као у Италији и Далмацији, називани „патаренима". Бан Кулин (1180–1204) се бранио да су његови поданици правоверни и позвао папског легата, који је дошао и од домаћих монаха издејствовао обећање да ће се држати обичаја и правила римске цркве (1203). Криза тиме није окончана, од 1221. године оптужбе су обновљене, а уследили су и крсташки походи против јеретика, вођени из Угарске. Католичка бискупија у Босни одузета је Дубровнику (1247) и поверена надбискупији Калоче у јужној Угарској.

Бискупија на подлози словенске службе је остала у земљи, имала је вид и назив „цркве босанске", дошла је под утицај дуалиста који су, од целе Европе, једино ту успели да се сачувају. Српска црква је припаднике босанске цркве сматрала „триклетим јеретицима", проклињала их и радила на њиховом преобраћању. Неки српски владари, као краљ Драгутин, служили су се при томе подршком католичких мисионара. Верска подвојеност се показала јача од заједничке племенске традиције. Док су босански банови XIII века, као Матија Нинослав, поданике називали Србима, за Стјепана II (1314–1353) били су Бошњани, али је исти владар језик повеља које је издавао називао српским, док је владар Србије за њега био „цар рашки". Босанска држава и босанска црква поставиле су својим границама оквире интеграције, па су становници земље постали на првом месту Бошњани.

Оно што се нашло у оквирима Српске архиепископије било је њоме вишеструко повезано, на првом месту тиме што је – упркос постојању регионалних посебности – образовала целину у оквиру које су се преносиле једнаке традиције, исти тип побожности, што је стварало услове за постепено стапање разнородних делова. На симболичком плану, Архиепископија је представљала спону која је држала вернике на окупу. После Симеона култ је добио, убрзо после смрти (1236), и његов син Сава, први архиепископ, а касније још неке личности из династије. Тај култ, одржаван обележавањем успомене у црквеном календару и сликањем ктиторских композиција у храмовима, давао је српској аутокефалној цркви посебно обележје и касније постао важан чинилац у чувању континуитета.

Стабилност на провери

Србија као краљевина и њен „првовенчани" владар стекли су већи углед међу државама, али не и јемство сигурности у политичким приликама које су се стално мењале. Приближно у време Стефановог крунисања почео је нагли узлет епирских господара из породице Анђела под Теодором I, који је 1224. освојио Солун и крунисао се за цара. На великој територији од Јонског до Егејског мора, са значајном војном снагом, он је био ближи Цариграду од супарника у Малој Азији који су стремили истом циљу.

Теодор није показивао амбиције у односу на Србију са чијом је владарском породицом био родбински повезан. Најстарији син Стефана Немањића, Радослав, био је ожењен Аном, царевом кћерком. Та веза је била утолико значајнија што је Стефан неколико година после крунисања тешко оболео и за живота као заступника („наместник") именовао Радослава, који је деловао као очев савладар. Заједно с оцем издавао је повеље. Зет моћног Теодора I Анђела представљао је неку врсту штита и у односу на угрожавања са других страна.

Равнотежа се променила 1230. када је у сукобу с бугарским царем Иваном Асеном II (1218–1241) Теодор I претрпео пораз и био ослепљен. Улога најмоћнијег на Балканском полуострву тада је прешла на бугарског владара, који је завладао територијом од Црног до Јонског мора. Радослављеве позиције су биле уздрмане, а 1233. је дошло до преврата у коме су незадовољни великаши свргли Радослава и довели на престо Владислава, који је био зет бугарског цара. Радослав се склонио у Дубровник, коме је издао повељу, а затим у Драч. Архиепископ Сава I је благословио и ту промену на престолу и убрзо се повукао с архиепископског трона, на који је са сабором поставио свог ученика Арсенија. Пошао је затим на ново путовање у Свету земљу. На повратку са тог ходочашћа, боравећи у Бугарској, Сава се разболео и умро у Трнову (1236). Пренет је у земљу после годину дана и сахрањен у Милешеви, Владислављевој задужбини. Преношење моштију и поновно сахрањивање дало је повода да се уз култ светога Симеона установи култ светога Саве.

Најезда Татара 1241–1242. године изазвала је велике поремећаје на целом европском југоистоку. Равна и приступачна Угарска била је после пораза краљеве војске опустошена у скоро свим деловима. Сам краљ Бела IV спасавао се бежећи у Далмацију и на острва. Од Татара, који су продрли до морске обале, страдала су и приморска места у српској држави. Посебно се спомињу Котор и мањи градови у Зети. Србију је пустошио одред који се с мора враћао ка северу (1242). Више је страдала Бугарска, изложенија и приступачнија из монголске државе Златне Хорде, формиране на обали Црног мора.

У Србији је из разлога који се не дају ни наслутити дошло до новог сукоба међу синовима Првовенчаног, до преврата у коме је збачен Владислав и на престо доведен Урош I (1243–1276). Ситуација на Балкану је постала утолико сложенија што није било силе која би се наметала: снаге су постале уједначене, а већи значај добијају Грци из Никеје, који су освојили територије и учврстили своју власт на европском тлу.

На положај српског краља све јаче је утицала обновљена Угарска, која је ојачала позиције на територији Србије јужно од Саве и Дунава, где су образоване Мачванска и Кучевско-браничевска бановина као гранични одбрамбени појас. У Мачву је Бела IV (1235–1270) сместио кћер Ану и зета Ростислава Михајловића прогнаног из Галиције. Тако је стара династичка територија добила нове господаре.

Краљ Урош је био тражени савезник у међусобним обрачунима балканске господе. У један мах је, напустивши никејске Грке пришао епирским Грцима и искористио прилику да за кратко време освоји Скопље. Иначе је, све до Милутинових освајања, граница била код Липљана, на југу Косова. Када је 1261. год. Грцима из Никеје пошло за руком да освоје Цариград и обнове Византијско царство, Урош I се нашао у положају сличном Немањином, био је са својом државом укљештен између два моћна суседа. Битна разлика је била у томе што је имао далеко више снаге него велики жупани XII века.

На основу података оскудних извора може се закључити да је Урош I настојао да оствари пуну власт над целом државном територијом, да сузбије и уклони трагове самосталности својих рођака, локалних господара, да их замени својим намесницима. На јужном крилу, у Зети, где је до средине XIII века Вуканов син Ђорђе још наступао с краљевском титулом, повод му је дао стари сукоб између Бара и Дубровника око јурисдикције над јужним градовима. Залеђе је у међувремену доспело у састав српске архиепископије, а Босну је папа подложио надбискупији у Калочи у Угарској.

Дубровачки надбискупи тога доба су претендовали на јурисдикцију и над самим Баром, који је, по њима, имао само бискупију. На једној страни се водила формална парница пред папом, на другој страни су се непосредно сукобљавала два града од којих је сваки имао помагаче. Бар су подржавали српски краљ Урош и његов брат, бивши краљ Владислав, док је Дубровник тражио и налазио савезнике међу бугарским владарима, хумским кнежевима, а имао је и заштиту Млетачке републике, под чијом је влашћу био. Односи су били толико непријатељски да је Урош I три пута нападао Дубровник, а Дубровник је у један мах с бугарским царем Михајлом Асеном склопио савез са циљем да се српски краљ свргне с престола (1253).

Ипак, није дошло ни до каквих стварних промена. Парница пред папом се отегла и прекинула, тако да су амбиције дубровачких надбискупа осујећене. Бар тада није добио јурисдикцију над католицима у залеђу; имала ју је которска бискупија, која се још давно раније (у XI веку), баш због сукоба Дубровника и Бара, сама потчинила јурисдикцији надбискупа града Барија у Италији. Барски надбискуп је стварно постао *primas Servie* тек у другој половини XV века.

У тој дугој борби краљев рођак Ђорђе, Вуканов син, стао је на страну Дубровника и у име града Улциња прихватио црквено старешинство дубровачког надбискупа. Вероватно је претрпео санкције, јер се више ни он ни његови потомци не јављају у Зети. Ђорђев брат, Стефан, јавља се с титулом кнеза у својој задужбини манастиру Морачи, док је трећи Вуканов син, Димитрије, имао титулу жупана пре но што се замонашио.

У Хуму се у време рата Уроша I с Дубровником 1254. године жупан Радослав, син кнеза Андрије, представљао као „клетвеник верни краљу угарском" и обавезивао ратовати докле год је Дубровник у рату. Касније нема података о његовој власти над Хумом, коју је преузео краљев *казнац*. Потомци кнеза Мирослава су остали земљопоседници у Попову пољу, пали су на положај локалне властеле без знатнијег утицаја.

Чврста краљева рука се осетила и у односу према цркви. На архиепископски престо је дошао његов брат, четврти син Првовенчаног Сава II, тако да је опет изгледао остварен идеал „симфоније" – један брат био је на краљевском, други на архиепископском престолу.

Најзад, настојање да се државна територија одржи у целини – и не враћа старој пракси дељења – довело је до сукоба са старијим сином Драгутином и збацивања краља Уроша I с престола. На почетку ланца догађаја који су довели до преврата били су односи угарског и српског двора. Иако је био вазал угарског краља, Урош I је у један мах, пре 1268. године напао Мачву, којом су управљали унуци краља Беле IV. Уследила је реакција старог краља, поход у коме је Урош поражен и заробљен. Односи су обновљени и требало је да буду учвршћени браком Урошевог старијег сина Драгутина и Белине унуке Каталине (Катарине). По угарском обрасцу, Драгутин је постао „млади краљ", предодређени наследник престола. Приликом склапања брака Урош I се обавезао да ће одвојити део земље и препустити сину да у њему самостално господари. Одлагао је и избегавао да то учини, упркос синовљевим захтевима и притисцима из Угарске, све док Драгутин није уз помоћ угарског краља с куманским најамницима устао против оца, победио га у бици код Гацка и збацио с власти (1276).

Ниједан од синова Првовенчаног није природно завршио владавину, сваки је био насилно смењен. Чести породични сукоби сигурно су избијали због амбиција појединаца, које није обуздавало ни осећање породичне солидарности, ни хришћанска морална поука. За успешан преврат требало је имати присталице и војну снагу, што подразумева и активну улогу великаша и дворских кругова. Синови Првовенчаног нису били изузетак, сукобљавала су се браћа и у очевој и у дединој генерацији, а сукоби су се наставили и међу Урошевим наследницима.

Два краљевства

За разлику од свога оца, који је настојао да све држи у својим рукама, Драгутин је, преузевши власт, издвојио мајци посебну област са језгром у Зети и приморским градовима. Тако је некадашња држава дукљанске династије издвојена прво као земља краљице Јелене (1276–1308), касније као област престолонаследника, „младих краљева". За време кратке владе (1276–1282), Драгутин је стигао да среди односе с Дубровником, да се сврста уз византијске непријатеље, сарађујући, пре свега, с Анжујцима из јужне Италије, рођацима своје мајке.

Тек што се испунило пет година владања кад се десило да је пао с коња и сломио ногу (1282). Према казивању његовог животописца, са̂м је у томе видео Божју казну због поступка према оцу, осетио је потребу да се повуче с престола и затражио да брат Милутин (1282–1321) влада уместо њега. Он са̂м се касније о томе друкчије изјашњавао, тврдећи да је престо привремено препустио брату док не оздрави. Посветио се лечењу, добио је део територије на западу Србије, а већ 1284. је заменио своју ташту, угарску краљицу-мајку Јелисавету у Мачви и суседним областима, које су уступане женским члановима династије.

Милутин је наследио непријатељство према Византији и убрзо по преузимању власти кренуо је у велики поход у коме је освојио северну Македонију са Скопљем. Византија је предузела поход на Тесалију (децембра 1282) у току кога је умро цар Михајло VIII Палеолог, обновитељ Византије. Његов наследник, Андроник II, послао је најамнике на Србију, који нису постигли знатнији успех. Милутину је пружена прилика да 1283. обнови поход и избије на егејску обалу код Христопоља (Морунац, Кавала). Тада је трајно освојио средњу Македонију, тако да је граница била код клисуре и града Просека. Гранично подручје према Византији у Македонији и Албанији постаће од тада стално поприште пограничних сукоба. Српски краљ је пре 1294. за кратко време чак постао господар Драча.

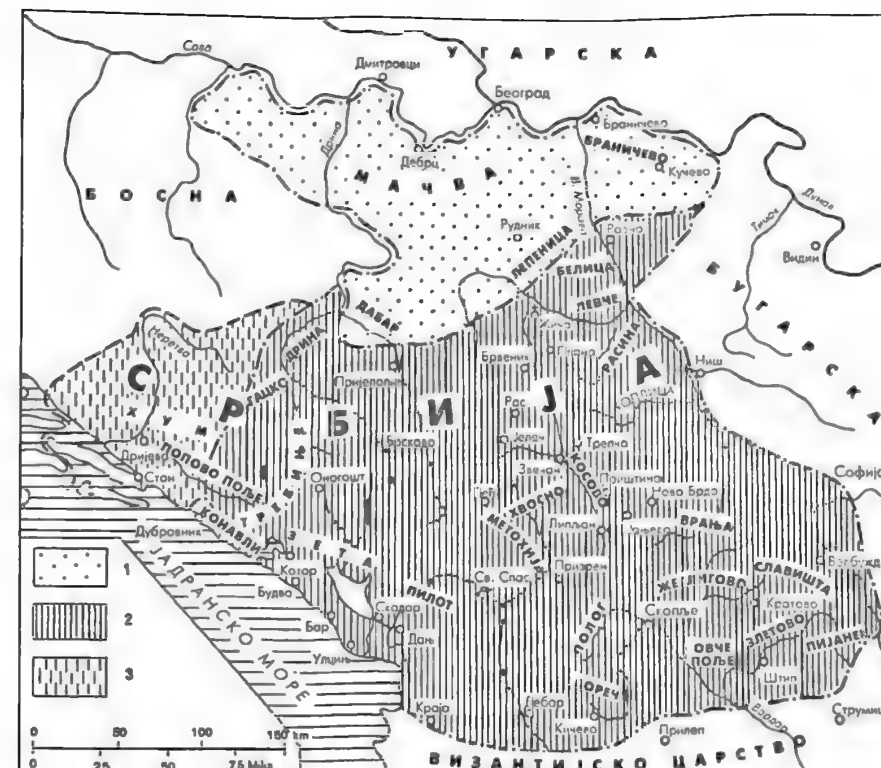

Карта 2.2 Краљевина Немањићке династије, око 1300.
1. територија краља Стефана Драгутина која се састоји од делова Угарске краљевине и области освојених од бугарских великаша; 2. територија краља Стефана Уроша II Милутина која се састоји од наслеђених земаља и земаља освојених од Византијског царства; 3. територија изгубљена 1326.

Далекосежне последице имала је Милутинова помоћ брату, који се сукобљавао са бугарским великашима Дрманом и Куделином, господарима Кучева и Браничева (данашња североисточна Србија), који су узнемиравали Угарску прелазећи Дунав. Негде пре 1290. Драгутин и Милутин су победили и протерали Дрмана и његову област припојили Драгутиновој територији. Није изостала реакција Бугарске, уследио је поход и пустошење Србије све до Хвосна; тада је спаљено седиште Архиепископије у Жичи. Милутин је још једном продро до Дунава и натерао у бег видинског кнеза Шишмана, с којим се затим помирио иородио.

Драгутинова област се тако проширила од Усоре и Соли у северној Босни све до Ђердапа. Десило се то у последњој деценији XIII века, када је, услед унутрашњих борби, Угарска краљевина била захваћена дезинтеграцијом и распала се на територије „олигарха", осамостаљених господара пространих делова територије. Стицајем окол-

ности и бивши краљ Драгутин је постао један од њих с територијом на јужној периферији Краљевине.

Области уз Саву и Дунав тада су тешње повезане с подручјем на југу и насељаване су миграционим струјама које су текле с југа. Дуга угарска власт на том простору није утицала на састав становништва, није оставила трага ни у топономастици. После потискивања Византије, град Сирмиј је изгубио ранији значај, његово име се, као *Срем*, већ раније било пренело на цело некадашње подручје сирмијске епископије северно и јужно од Саве, а улогу Сирмија преузела је Мачва, утврђење на Сави и градско насеље чији положај није познат.

Драгутинова територија поред Саве и Дунава и Милутинове тековине у Македонији, узети заједно, удвостручили су некадашњу Немањину државу и створили услове да се тежиште помери према истоку, тако да је обухватило магистралне правце ка југу преко Косова и Македоније и укључило део војног пута од Београда до Цариграда. У први мах је било изразитије померање центра ка југу, које је симболично означило премештање српских архиепископа из Жиче у Пећ. Рас је изгубио улогу државног средишта, заборављен је, а владари се везују за комплекс дворова (Пауни, Сврчин, Неродимља, Штимља) око језера на Косову (околина данашњег Урошевца), Призрен и Скопље. Тада су били створени услови да касније дође до померања тежишта према Подунављу, где ће бити центар деспотске државе. Тек тада, на прелазу XIII у XIV век, створени су услови за конституисање Србије какву познају касније епохе.

Много пре него повољне последице по уједињавање тих земаља испољиле су се последице подвајања услед напоредног деловања двојице владара, који су, додуше, били рођена браћа. Сукоб је већ био на помолу кад је Милутин склапао мир с Византијом 1299. и уговорио брак с петогодишњом царевом кћерком Симонидом. Непосредни узрок захлађења у односима браће није познат. У позадини је вероватно био стари византијски услов – постављан при склапању династичких бракова – да потомство византијске принцезе мора имати предност у наслеђивању.

Кад се завршило дуго гранично ратовање с Византијом, избио је унутрашњи рат који је трајао пуну деценију (1301–1311) и у коме су оба владара западала у тешкоће. Драгутин се нашао између две ватре, јер се, ратујући на југу с братом, на северу сукобио с новим угарским краљем Карлом Робертом (1309–1342) пошто је претходно свог сина Владислава кандидовао за угарски престо. Није успео ни на једној ни на другој страни, али је сачувао своју територију. Милутин је, иако напуштен од присталица, изнудио мир захваљујући томе што је имао најамнике и надмоћније оружје.

Из периода рата је остало занимљиво сведочанство једног француског фратра, који је (1308) затекао два владара; Драгутина је сматрао за краља Србије, а Милутина за краља Рашке. Он је слушао да Драгутин тврди како је привремено препустио престо брату док не оздрави, а да га овај није вратио „до данашњег дана". Миром из 1311. године сачувани су ранији односи, сваки је задржао своју територију, а и питање наслеђа, свакако најтеже, остало је отворено.

Успон привреде

Међу областима које су ушле у састав држава двојице краљева, из којих ће се развити нововековна Србија, биле су велике разлике. Последње освојене територије у Македонији, које су биле најдуже под византијском влашћу, биле су боље насељене, привредно развијеније и у већем степену урбанизоване. И у северним областима су под византијском влашћу били оживели антички градови (Сирмиј, Београд и Браничево). У време мира у њима су се сусретали византијски и угарски трговци. Ипак, они су остали у периферним, граничним пределима непривлачним за насељавање. Византинци су намерно остављали те пределе у дивљем стању да би били тешко проходни. Када су у XII веку крсташи пролазили долином Велике Мораве, данима су ишли кроз мрачну „бугарску шуму". До XV века се пејзаж из темеља променио. Француски витез Бертрандон де ла Брокијер је пролазећи тим истим путем 1433. године запажао „многе велике шуме, брегове и долине. А по тим долинама постоји велико мноштво села и добрих намирница, а нарочито доброга вина".

До промене је свакако дошло у XIII и XIV веку, када су периоди мира и континуирана повезаност са областима на југу омогућили доток насељеника. Византинци су за своје владавине у североисточну Србију населили групу Јермена, а у време татарске најезде 1241–42. доспели су тамо Кумани; касније се она попунила колонизационим струјама из суседних српских и бугарских области, које су поред словенског живља укључивале и Влахе. Подаци о насељима из манастирских повеља које датирају из последње четврти XIV века сведоче о густој мрежи насеља чији се атари међусобно додирују, што је знак добре насељености.

Повећање броја становника, што је био предуслов унутрашње колонизације и појаве неаграрних насеља, било је условљено не само повећањем обрадивих површина, већ и напретком у аграрној техници, који се и овде испољава у усавршеним орaћим справама (плуг са црталом, раоником и точковима) и у примени плодореда (тзв. тропољни систем) с јесењим и јарим усевима и трећином земљишта на

угару. Највише су се гајиле житарице (пшеница, овас, јечам, раж, неке на истој парцели и у исто време, као пшеница и јечам, или пшеница и раж), затим просо, па махунасте биљке (боб, сланутак, сочиво, пасуљ, не идентичан с данашњим већ сродан бобу) и неке врсте индустријских биљака (хмељ, лан и конопља). Винову лозу су Срби прихватили тек на Балкану и ту се ширила током читавог средњег века и доспевала чак у пределе где нису повољни услови за њено гајење.

У извесној мери су позната два типа организације пољопривредне производње. Једна је била производња на великим манастирским поседима, о којој се зна из владарских повеља, друга на малим имањима у градским дистриктима кршевитог приморја оскудног у обрадивом земљишту, позната из градске архивске грађе. Манастирски посед је по жељи ктиторâ бивао снабдевен свиме оним што је било потребно: њивама, виноградима, испашама, сенокосима, водама, млиновима, ловиштима, риболовиштима. Пазило се на то да један комплекс имања буде у непосредној близини манастира, како би у њему могли служити зависни људи, а и на то да буде у близини земљорадника и рибара, сточара, пчелара, занатлија. Као пример може послужити имање манастира Дечана, које се приликом оснивања (1330) састојало од 2.166 кућа земљорадника и 266 кућа сточара. Душанов законик (1349) прописивао је да се на 1.000 кућа издржава 50 монаха.

Док су велика имања манастира – у модерној терминологији властелинства – почивала на радним и натуралним обавезама (*работе и поданци*) људи поклоњених заједно са земљом или насељених на њој, мала имања грађана у приморју обрађивана су на основу уговора који су наметали обавезе обема странама: господару да, поред уступљеног земљишта даје кућу, врт, део семена, а сељаку-*посаднику* да даје део летине, поклоне у току године, и да обави неке послове за господара.

Основна и свакако најтежа работа се састојала у орању. Одмеравана је површином земље коју поједини зависни земљорадник (*меропах, сокалник*) треба да обради, а од средине XIV века одмеравана је и данима орања и то по два дана у недељи. Мање работе биле су различите: негде су биле повезане са занимањем поједине породице или целог села; неке су падале на поједине куће, а неке на сваког „ко може косу држати"; неке су биле опште, као учешће у лову на зечеве, од чега су били изузети само попови.

Међу натуралним дажбинама најчешћа је била *десетина* (од оваца, свиња, пчела, жита и вина); за земљу уступљену на обраду плаћала се *четвртина* приноса. И давања су, као и работе, зависила

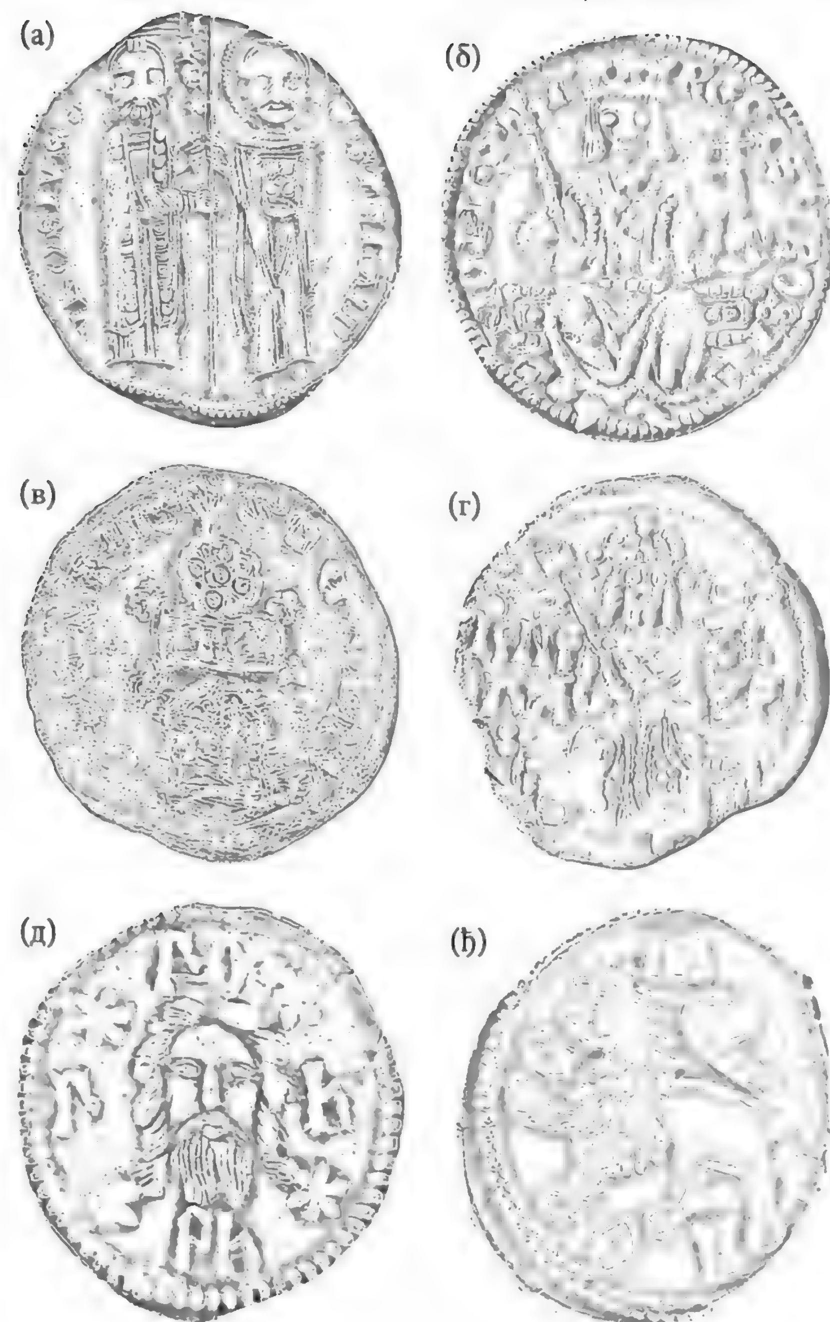

Сл. 2.2 Економска самосталност: сребрни новац који су ковали српски владари XIII до XV века. (а) краљ Стефан Урош I (1243–1276); (б) краљ Стефан Урош II Милутин (1282–1321); (в) краљ Стефан Душан (1331–1345, цар 1345–1355); (г) кнез Лазар Хребељановић (1362–1389); (д) деспот Ђурађ Бранковић (1427–1456); (ђ) град Смедерево (престоница 1430–1459).

од специјализованости села или категорије становника (сокалници, занатлије).

У привреди Србије важну улогу је играло сточарство, чији су производи (суво месо, сир, коже, грубе вунене тканине израђиване у домаћинствима – раша, скјавина, клашње, пуст) први постали предмет размене и укључивања у међународну трговину. Сточари су били потомци балканских староседелаца (Власи и Арбанаси), који су овце и коње у пролеће истеривали на планинске испаше и тамо боравили све до јесени, када би се враћали у заклоњене зимовнике, насеља у долинама. У трагању за погодним испашама, сточари би се раширили по територији у суседству земљорадничких жупа. Поједине заједнице (катун, фис, племе) имале су своја насеља и стална места за испашу на планинама. Главна дажбина сточара био је *десетак*, а работа превоз, у старој терминологији *понос*. Када би били поклоњени неком властелинству, Власи су имали обавезу да одгајају господареве коње.

Поред споменутих сточарских производа, у токове трговачке размене уливали су се мед, восак, крзна, док се као увозни артикли спомињу: со, тканине, вино, зачини и занатске израђевине које су доносили приморски трговци. У садржају размене, па и у општем развоју привреде, велика промена је настала средином XIII века када су, убрзо после татарске најезде, у земљу доспели немачки рудари Саси, досељени по свој прилици из Угарске. Они су својом особеном техником покренули производњу сребра, бакра и олова – у неким рудницима ће се појавити сребро помешано са златом (*гламско сребро*) – и тиме проширили традиционалну металургију добијања и обраде гвожђа наслеђену из словенске материјалне културе. Прво се појављују у Брскову (код Мојковца на Тари), затим отварају још неке руднике, тако да се крајем XIII века у изворима говори о пет, затим о седам рудника, да би се до средине XIV века прикључио читав низ нових, распоређених у неколико басена. Дужи рад и већу производњу показују: Рудник (истоимена варошица у Шумадији), Трепча (код Косовске Митровице), Јањево (у близини Приштине) и Ново Брдо (између Приштине и Гњилана), које ће се развити и бити неко време највећи балкански рудник.

Саси су морали да увуку у производњу домаће становништво као радну снагу и неопходне снабдеваче. С временом се немачко језгро растворило у српској маси којом је било окружено. Остало је име Саса, све до дубоко у турско доба, пренето на све рударе и припаднике рударских општина. Саси су пресадили у Србију не само особено рударско право и у високом степену стручно судство него и облике аутономног уређења насеља. Њихове насеобине су представљале католичке оазе, које су се повећавале приливом далматинских трговаца. Усред православне земље постојале су католичке парохијске цркве, негде и по две и три у појединим рударским местима. Оставили су у наслеђе немачку терминологију и рударско право, које се сачувало у каснијим српским и турским законицима.

Сл. 2.3 Капија према Средоземљу: Котор, најстарији цртеж града с краја XVI века. (Из атласа *Viaggio da Venezia a Constantinopoli* Ђузепеа Росаћа [Giuseppe Rosaccio], Венеција, 1598)

Рударство је подстакло читав низ иновација у привредном животу. Владар је добио нов, значајан извор прихода од дажбина на руду (*урбура*, 10%) и топљени метал (10%), што се од времена Уроша I додатно увећало отварањем ковница и ковањем сребрног новца (*динар, грош*). Рударство је доносило приход живљу у околини из које је набављано све што је било потребно за радове, затим зараду људима који су учествовали у радовима, профит трговцима које су производи рударства трајно привлачили, а размена их је присиљавала да доносе робу приближно једнаке вредности. У подручјима рударских радова настајале су крчевине и ослобађало се тло за обраду. Образовала су се острвца новчане привреде и тржишних односа у окружењу привреде засноване на заповедању и обичајима.

Отварање рудника и производњу сребра је пратило ковање сребрног новца. У периоду кад је Византијско царство било у пуној снази, нико од зависних владара, ни најљући супарници какав је био бугарски цар Симеон, није се усуђивао да кује новац. Тек је привремени слом Византије 1204. срушио царски монопол ковања новца. Српски перпери (yperperi Sclavonie) се спомињу већ 1214, али нису препознати међу сачуваним примерцима новца. Радослав је као

краљ ковао бакарни новац, који је спољним изгледом опонашао новац епирских Анђела кован у Солуну.

Континуирано ковање сребрног новца почело је за владавине Уроша I и трајало је све до пада српске државе. Урош I се у свему угледао на млетачке сребрне гроше, и тежином (бар у почетку) и представом краља и светог Стефана на месту где је на венецијанском новцу била представа дужда и светог Марка. Српски краљ се укључио у систем који се тада устаљивао, у коме су превазилажене јединице из наслеђеног каролиншког система, ситне и ограничене на локално тржиште, и постајале доминантне крупније јединице – *denarii grossi* – које су биле у најширој употреби, док су златни новци ковани у италијанским градовима (Венеција, Фиренца, Ђенова) служили у великој трговини и повезивању удаљених тржишта.

Називи новца дошли су у Србију делом са Запада: *динар, грош*, а делом с Истока: *перпера*, од грчког *иперпирон*, атрибута златника. Перпера није било у оптицају, јер то су биле обрачунске јединице од 12 динара. Касније је дошао и назив *аспра*, раширен у византијском кругу од времена када је престало ковање златног новца. Био је утврђен однос гроша према бакарним или ситним новчићима (обично их је ишло 30 или 24 у један грош), као и однос гроша према златницима. Од почетка ковања па све до друге половине XIV века у један златник (*дукат, цекин*) ишло је 24 динара, а касније се тај курс променио, не толико због односа међу племенитим металима, који је остао приближно 1:10, колико због смањивања тежине и садржаја сребра у динарима. О циркулацији српских динара сведоче налази у оставама пронађеним не само у суседним земљама (Мађарска, Румунија, Бугарска), већ и у удаљеним местима као што су Верона у Италији или Делфи у Грчкој.

Рударство је стварањем насеља на местима производње и привлачењем трговаца – који су у далеко већем броју него раније долазили у Србију, боравили и укључивали се у предузетничку делатност – дало подстрек урбанизацији. Отварање тржишта племенитих метала је непосредно утицало на диференцијацију међу приморским градовима. У XII веку је већина хваљена због вредних трговаца и занатлија, а епископски ранг скоро свих сведочио је о уједначености. Крајем XIII века и касније значај су сачували само они међу приморским градовима који су имали способне људе и довољно капитала да искористе прилику коју је пружило отварање рудника у Србији и Босни.

Били су то Котор и Дубровник, сваки с одређеним предностима: Котор што је био град српског краља, а Дубровник што је био под врховном влашћу Венеције и истовремено од српских владара имао гаранције неприкосновености граница и слободе кретања и по-

словања у њиховој држави. Уговори, који су обнављани и потврђивани преко два и по столећа, обезбеђивали су механизме решавања спорова, како на граници, тако и у трговима и рудницима. Појачана трговачка активност у залеђу рефлектовала се и на односе међу самим обалским градовима. Истакнутији људи из малих градова одлазе у веће и успешније градове. Породице Дубровника и Котора се повезују, у Дубровнику настаје известан број породица као изданак которског грађанства.

Последице промена у привреди запажају се већ крајем XIII века у повећаној војној снази краља Милутина; способности да у својој служби држи најамнике и у његовој натпросечној градитељској делатности.

Династички идеал и стварност

Српска владарска породица се хвалила својим „светим кореном", родоначелницима светим Симеоном и светим Савом, што је био вид наглашавања важности родбинских веза и на њима засноване солидарности. Ликовно је династички идеал представљан у композицији „лозе Немањића", сликаној у храмовима с јасном тенденцијом да се популарише родослов, да се оправдају померања у реду наслеђа и доказује легитимност оних који су дали да се изради композиција.

Династија је наглашавала побожност помагањем и заштитом цркве, нарочито грађењем задужбина. Пример је дао Стефан Немања подизањем Студенице, која је могла бити гробна црква свих потомака. Њу је и оставио у наслеђе сину Стефану и његовом потомству. Али, већ од Владислава, другог сина Првовенчаног, који је као принц подигао Милешеву као своју посебну задужбину, почиње дуги низ индивидуалних задужбина. Владислав је касније као краљ уздигао Милешеву на друго место, одмах после Немањине задужбине. Од тога времена сваки од чланова династије подиже себи за помен манастир: Урош I Сопоћане с изузетним сликарством, жена Јелена Градац с јаким примесама готике; њихов старији син Драгутин дограђује Немањине Ђурђеве Ступове, а као бивши краљ завршава Ариље. Млађи њихов син Милутин је поред Бањске, као гробне цркве, и Грачанице, као епископског седишта, подигао или помагао подизање читавог низа цркава. У историјским текстовима с краја средњег века њему се приписује грађење 40 цркава. Нису заостајали ни потомци Немањине браће. Нарочито су активни били Вуканови синови: Стефан подиже Морачу, Димитрије Давидовицу на реци Лиму.

Задужбине су имале основну намену да чувају гроб оснивача и да манастирско братство непрекидно одржава помен и молитве за

његову душу. Поред те приватне функције, везане за ктитора и његову породицу, задужбине су стицајем околности добиле и општију мисију. Омасовиле су монаштво, развиле преписивачке центре, помагале уздизање монашког подмлатка, зрачиле утицајем на своју околину.

Као споменици, владарске задужбине Немањића настављају традиције „рашке школе": црквене грађевине имају правоугаону основу и куполу по обрасцу романичких цркава из Приморја. Узори из Приморја и Италије примењени су и на камену пластику којом су украшена врата и прозори храмова. Од Милутинових освајања у Македонији и укључења у српску државу насеља с византијским црквама, све више се намеће квадратна основа са уписаним крстом и више мањих купола поред главне. У техници зидања наизменично се смењују редови камених блокова и редови опеке, а камена пластика је ретко заступљена. Тај талас архитектонских споменика распоређен је јужно од најстаријих рашких споменика и носи обележја „српско-византијског стила" (Богородица Љевишка у Призрену, Старо Нагоричино, Грачаница и др.).

Што се династија више продужавала доласком нових генерација, то је више падала у очи несагласност између идеала рођачке љубави, хришћанског милосрђа и онога што се у стварном животу дешавало међу браћом, очевима и синовима. Већ се Немања сукобљавао са браћом, Стефан и Вукан су ратовали међусобно, синови Стефанови су се насилно смењивали на престолу; Драгутин и Милутин су водили један против другог вишегодишњи рат борећи се око реда наслеђа у династији, око тога чије ће потомство продужити владајућу грану.

Стабилности династије нису могла допринети ни четири Милутинова брака, од којих су неки морали бити оглашени за ништавне с последицама по потомство. Милутин је са својом таштом, царицом Ирином Палеолог, улазио у комбинације да га наследи неки од њених синова, Симонидине браће. Двојица су чак долазила у Србију, али им се земља није допала. Ти планови су били узрок сукоба између Милутина и сина Стефана Уроша III (касније названог Дечански), који је, уместо краљице Јелене, од 1308. управљао Зетом и областима које су ишле уз њу.

Плануо је устанак у коме је млади Стефан био савладан и по очевом наређењу ослепљен и послат у изгнанство у Цариград. Тамо је са женом и децом проживео седам година (1314–1321) у једном престоничком манастиру под надзором и заштитом цара Андроника II Палеолога. Ту је детиње године провео и млади Душан и изблиза упознао Византију и начин живота у престоници. Милутин је пред крај живота, на наговор Светогораца и тадашњег архиепископа, до-

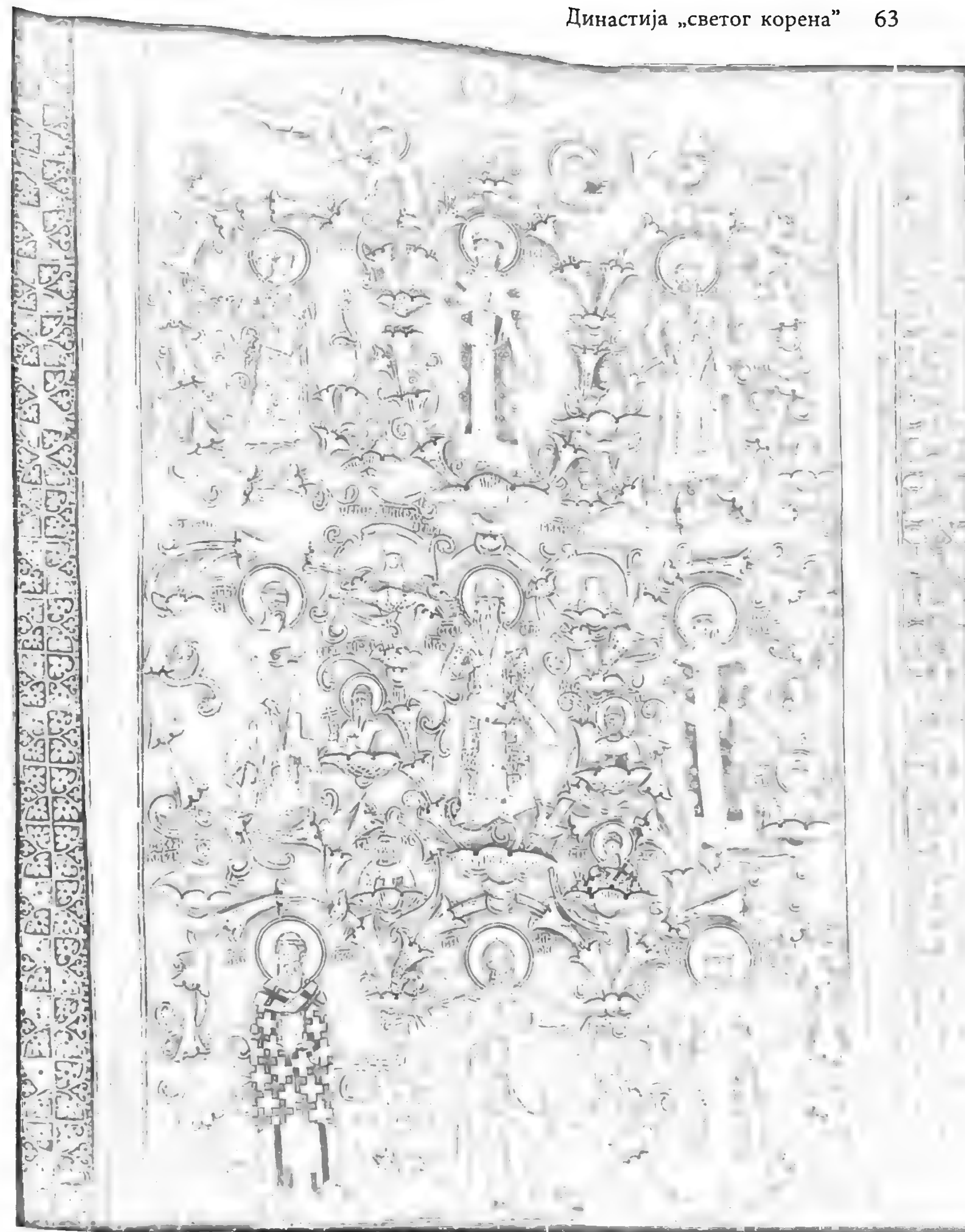

Сл. 2.4 Симболика династичког континуитета: лоза Немањића, родословно стабло Немањиних потомака, манастир Дечани (1327–1335). (Фотографија Б. Струтара)

пустио сину да се врати и дао му жупу Будимље (данас Беране с околином) за издржавање.

У међувремену је Милутин за наследника одредио Константина, слабо познатог сина из једног од својих бракова. Како је 1316. године умро Драгутин, наследио га је син Владислав II, уз сагласност угарског краља. Милутин га је убрзо затворио и тиме изазвао сукоб с угарским краљем, који је Драгутинове земље сматрао делом своје краљевине. Милутин је водио ратове, помагао одметнике угарског краља, изгубио део Драгутинове територије (1317–1320). После дуге владавине је пао у тешку болест – изгубио моћ говора. Борбе око престола избиле су одмах пошто је склопио очи (29. октобра 1321).

Владислав се ослободио и обновио власт у некадашњој Драгутиновој земљи, али му се од 1325. године губи сваки траг. Око Милутиновог наслеђа су се сукобила полубраћа Константин и Стефан Урош, коме је масовно прилазила властела кад је показао да није слеп. Десило се да му је ослепљење, којим је требало да буде онеспособљен за владање, помогло да дође на престо. Константин је поражен и убијен, а Стефан се почетком 1322. крунисао заједно са сином Душаном, који је постао „млади краљ".

Унутрашње борбе су пружиле прилику за нереде и пљачке и за одметање периферијске властеле. То је имало тешке последице на западу, у Хуму, где су браћа Бранивојевићи, синови локалног великаша, почели на своју руку да воде политику у односима с Венецијом, суседним хрватским великашима, с босанским баном и Дубровником. Пошто су дошли у отворен сукоб с Босном и Дубровником, а били су непокорни српском краљу, Бранивојевићи су били побеђени и искорењени (до 1326), али је њихова територија, долина Неретве и приморје према Стону, дошла у руке босанског бана и постала јабука раздора у односима са српском државом следећих деценија.

На другој страни, Стефан Урош III је наставио очеву политику приближавања Византији. Оставши удовац, 1322. године он се оженио младом царском рођаком Маријом Палеолог, добио децу у браку с њом, што је по свој прилици отворило питање наслеђа и угрозило већ одраслог сина из првог брака Душана. Стефан је увучен у унутрашње византијске сукобе, у којима је помагао цара Андроника II у сукобу с унуком Андроником III. Када је стари цар збачен (1328), српски краљ је остао завађен с његовим унуком, који се против српског краља удружио с бугарским царем Михајлом Шишманићем. Тај савез је довео до опасног заједничког напада на Србију, византијског цара с југа, а бугарског цара с истока. Стефан Урош III је пошао у сусрет бугарској војсци, сукобио се с њом и победио код Велбужда (Ћустендил) 28. јула 1330. године. У тој бици се већ истакао млади краљ Душан.

Сл. 2.5 Византијско-српска симбиоза: епископска црква Грачаница, задужбина краља Стефана Уроша II Милутина на Косову, саграђена 1315–1320. (Фотографија Б. Стругара)

После победе српски краљ је довео на власт у Бугарској своју сестру, удову погинулог цара, и њеног сина Ивана Стефана, који ће кратко време бити цар. Андроник III је већ на вест о исходу битке одустао од свог похода. Тако су отклоњене спољне опасности, али су убрзо искрсле унутрашње: између старог и младог краља избио је сукоб. Отац и син били су у отвореној борби од јануара до априла 1331. године. У преговорима за помирење посредовали су Дубровчани. Тешко постигнути мир трајао је кратко, јер великаши из околине „младог краља" нису престајали да подбадају Душана да се побуни против оца. У међувремену је и у Бугарској дошло до преврата. Већ у августу 1331. Душан је пошао из Зете, опколио и заробио оца, затворио га у тврђаву Звечан, где је он после неколико месеци (11. новембра 1331) изгубио живот под нејасним околностима.

Освојивши власт, Душан се сударио с великашима – имао је одметнике у Зети и северној Албанији. Морао је попустити у сукобу око Хума. Дубровчанима је 1333. продао Стон и његово полуострво за 8.000 перпера и годишњи данак од 500 перпера. Односе с Бугарском је средио тако што се, мирећи се с падом свога рођака, оженио сестром новог цара Ивана Александра (1331–1371). Имао је добре односе с Бугарском све време своје динамичне владавине.

Прву прилику за мешање у византијске унутрашње борбе и освајања дао му је Сиргијан Палеолог, некад блиски сарадник, а затим одметник од цара Андроника III. Сукобивши се с царем, Сиргијан је побегао међу Албанце и њиховим посредством стигао до Душана, који му је помагао и освајао у Македонији, све до зидина Солуна. Ту је Сиргијан мучки убијен, а Душан се затим састао и помирио с Андроником III задржавши само ранија освајања и градове Прилеп, Охрид и Струмицу. Односи с Византијом су од тада били добри док је живео Андроник III. Од њега је Душан убрзо потом добио помоћни одред за рат против угарског краља, који је нападао Србију почетком 1335. године.

Царство

На зближавање српских владајућих кругова с Византијом утицали су разни чиниоци: брачне везе међу династијама, што је изразито у време Милутина и његовог сина; укључивање освојених територија с византијским установама и затеченим правом; ојачали промет и размена људи и робе. Најзад, и боравак талаца, па и самих чланова владарске куће у Византији – како се десило са Стефаном Урошем III и његовом породицом. Приближавање је на српској страни као последицу имало потпуније и боље разумевање Византије и њеног тадашњег стања – раскорака између славне прошлости универзалних претензија и тмурне реалности у којој је некад велико царство постало мала балканска држава. Од Милутина надаље српски владари су доследно показивали да поштују врховну власт и виши ранг византијских царева.

Пракса заједничког владања, наслеђена из римског времена, повезала се још раније, а нарочито под Палеолозима, с династијом, тако да је долазило до породичне владавине: уз „великог цара", који се једини називао „аутократор" (самодржац), носио би царску титулу и син за којега се рачунало да ће наследити оца. У један мах, око 1312, уз Андроника II били су цареви и његов син и унук. По схватањима византијских легитимиста, цареви савладари су се морали покоравати врховном цару. Али ни тај систем није увек обезбеђивао мирно

преношење власти, као што се показало у сукобу деде и унука, старог и младог Андроника, а поготову кад би наследник био непунолетан, као што се десило 1341, када је изненада умро Андроник III Палеолог.

Тада се Јован Кантакузин, пријатељ и блиски сарадник покојног цара, наметао за регента младом Јовану V, а када је био одбијен од стране регентства, одметнуо се и сам се прогласио за цара (1341). Без ослонца у престоници и без подршке племства и великаша, он је у лето 1342. године био присиљен да се обрати Душану и потражи његово савезништво. После дужих преговора склопљен је формални савез којим је била предвиђена подела византијских земаља које је требало освојити. Савезници су заједно ратовали само кратко време, јер је већ у пролеће 1343, док су напоредо освајали градове по Македонији, дошло до разлаза и непријатељства.

Душан је наставио освајања по Македонији и Албанији и приближио се цариградском двору, где је главну реч водила царица мајка. Уговорен је брак Душановог наследника Уроша (имао је тада пет година) и сестре младог цара Јована V. Од тада је Душан почео да се титулише „чесник Грком", што је значило учесник (particeps) у Грчком царству. Пред крај 1345, пошто је освојио Сер и постигао договор с представницима Свете горе којим су се обавезали признати га за владара и помињати на литургији, али после цара Ромеја, прогласио се и сам за цара.

У пролеће следеће године, на Ускрс (16. априла 1346), обављено је свечано крунисање за цара, на коме су поред српских архијереја и клира учествовали: бугарски патријарх, охридски архиепископ, представници Свете горе. Са̂м Душан је тврдио да има и благослов „од архијереја престола грчког и свега сабора", али се не види на кога се то могло односити. Променама није окрњена српска краљевина, јер је сина Уроша крунисао за краља; а није била оспорена ни легалност младог цара у Цариграду. Настало је још једно царство и заједно с Бугарским (обновљеним крајем XII века) стало је уз бок Византијском царству, које је претендовало на то да обухвати целу хришћанску васељену и да траје до краја света.

Српски владар је постао „цар Срба и Грка", а у грчким повељама титулисао се као цар „Србије и Романије", а не цар Ромеја као цареви у Цариграду. Убрзо се, међутим, ситуација променила. У византијском грађанском рату Јован Кантакузин је напредовао и у фебруару 1347. постао господар престонице. Наметнуо се за савладара младом Јовану V Палеологу, кога је оженио својом кћерком. Он је своје непријатељство према Душану унео у политику византијског двора. Душан више није могао бити „учесник" у Грчком царству, већ је, стицајем околности, постао његов супарник.

Душан је наставио са освајањима, а велика куга, која је 1347–1348. беснела и по Балкану, олакшала му је посао. Проширио је власт на Епир (1347), затим на Тесалију (1348); поставио је на место бивших господара своје сараднике, полубрата Симеона Уроша у Епиру, у Тесалији зета, ћесара Прељуба. Тада је стигао до најширих граница освајања, на југу до Коринтског залива, на истоку до Христопољских кланаца (источно од града Кавале), остављајући изван своје власти понеке велике градове, као што су Солун и Драч, и више мањих обалских градова.

Време тих освајања се поклапа с неким акцијама на унутрашњем плану, које Душана представљају као „великог цара", једног у низу који започиње Константином Великим. Пре свега, ту је проглашење првог дела *Законика* (1349), са уводом у коме је његово уздизање на царство представљено као израз божје милости. У то време се у Србији праве нови и прилагођавају стари преводи византијских светских хроника („Летовник", хроника Георгија Хамартола), у које се смешта владавина цара Душана, а његово крунисање постаје преломни догађај у историји.

Неколико Душанових покушаја да преговорима, понекад уз посредовање Венеције, изнуди враћање Хума остало је без резултата, па је одлучио да оружјем поврати спорне територије. У октобру 1350. предузео је поход у коме је привремено освојио Хум и напредујући према западу доспео до реке Крке, где су се становници Трогира и Шибеника спремали да га дочекају с даровима. Вероватно је намеравао да посети и помогне сестру Јелену, удову Младена III Брибирског, која је, оставши сама 1348, била присиљена да за малолетног сина брани градове Омиш, Клис и Скрадин.

Међутим, поход на запад Душан је морао да прекине, јер је Кантакузин искористио његово одсуство да уз турску помоћ предузме офанзиву у Македонији и поврати неке византијске градове (Бер, Воден и мање градове у околини). Његови одреди су се залетали до Скопља, а поједини међу Душановим намесницима упуштали су се у преговоре с Кантакузином о предаји. Душан је за кратко време превалио огроман пут, посетивши успут Дубровник, и већ крајем 1350. био је у Македонији. Пре но што ће почети опсаду градова које је требало повратити, Душан се упустио у преговоре с Кантакузином, који су остали без резултата.

У то време се већ назирао расцеп у византијским врховима, који ће се изродити у нови грађански рат. Палеолози су с Душаном преговарали иза леђа Кантакузина. Из средине 1350. потиче једна повеља Јована V у којој је Душан споменут као „преузвишени цар Србије и љубазни ујак кир Стефан". Када су планули оружани сукоби, бугарски цар и Душан нашли су се на страни младог Палеолога,

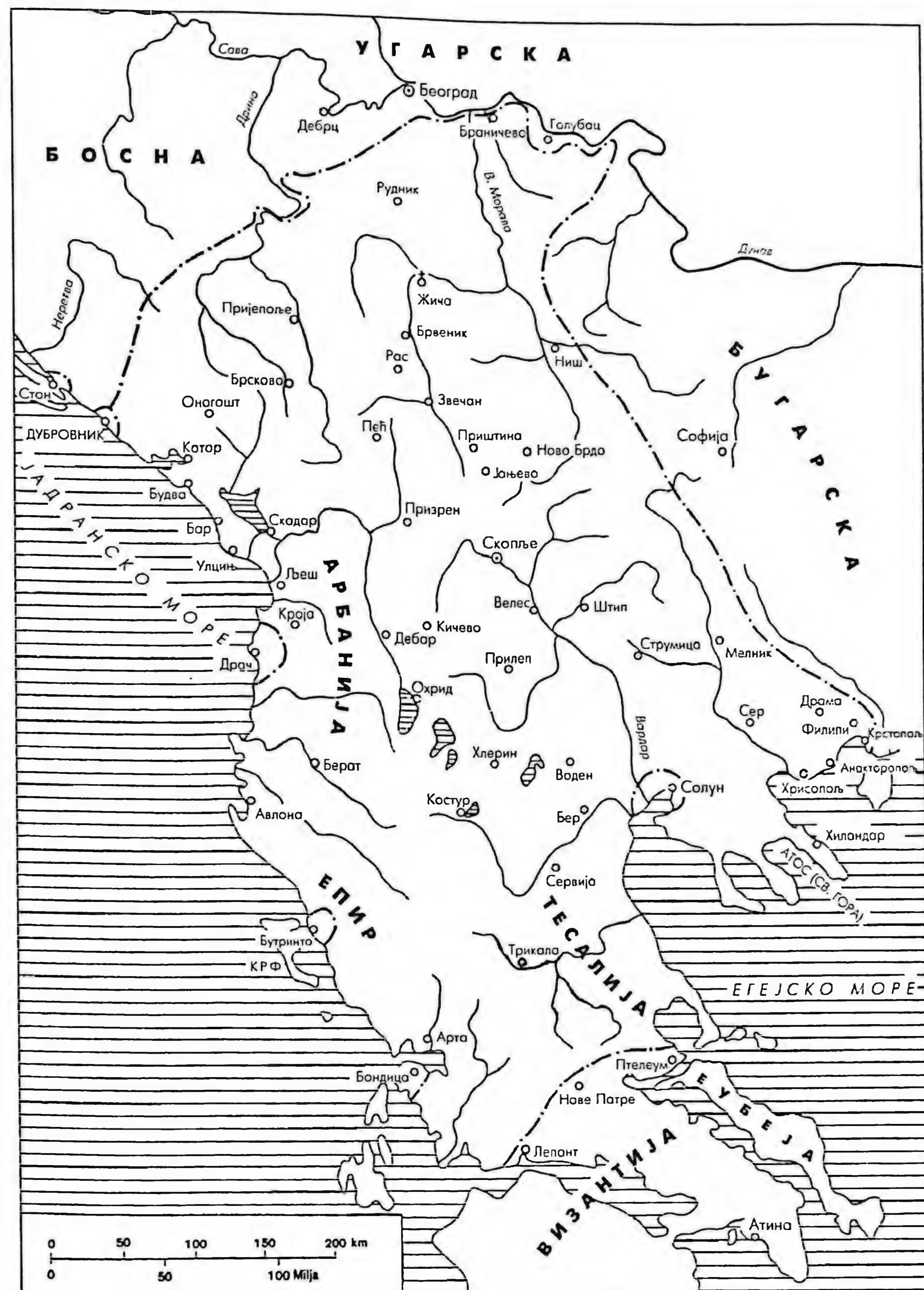

Карта 2.3 Душаново царство – експанзија српске државе на врхунцу

док је Кантакузин као савезнике имао Орханове Турке, који су управо у то време стварали прва упоришта на европском копну (Цимпе 1352, Галипољ 1354). Душан је покушао да одвоји Орхана, преговарало се чак о удаји Душанове кћери за турског емира, али су преговори прекинути без резултата.

Велики судар између Палеолога и Кантакузина, обојице са савезницима, одиграо се 1352. године код Дидимотике и у њему се показала слабост хришћанских војски, које су биле поражене. У то време, Душан се попут свога деде упустио у преговоре са папом у Авињону, стављајући у изглед признање папског примата и тражећи да буде постављен за капетана хришћана у борби против неверника (1354). Остали су сачувани одломци папског обраћања не само Душану и царици и патријарху већ и истакнутим великашима.

Ови планови су наилазили на оштро противљење угарског краља, који је 1354. предузео поход на Србију. Није дошло до промене граница, градови на Дунаву и Сави остали су под угарском, а територије јужно од њих под српском влашћу. Нови преокрет је у византијским унутрашњим борбама наступио 1354. када је Кантакузин збачен и присиљен да се замонаши. Душан је остао с Палеолозима, али није одустајао од плана за освајање Цариграда, о чему је преговарао с Венецијом. Међутим, планове му је пресекла изненадна смрт док је боравио у недавно освојеним византијским областима (20. децембра 1355).

„Земља царева" и „земља краљева"

Византијски савременици су схватили да је Душан приликом крунисања поделио државу, тако да је он владао освојеним ромејским земљама по ромејским законима, а да је сину препустио земље од Скопља до Дунава да влада по српским законима. У повељама издатим Дубровнику и сам Душан је разликовао „земље цареве" и „земље краљеве", али у исто време у своме *Законику* није рачунао с краљем као носиоцем било какве власти. У пракси је владао сам, а континуитет краљевине је чувао и наглашавао у односима с Венецијом и Дубровником, с којима је српска држава од давнина имала уговоре.

Колико се кроз оскудну документацију назире, Душан је настојао да целу своју државу изједначи с царством, да не буде царство само по имену и остане недостижни идеал, већ да му се приближи у реалности. Понешто се дало лако променити и прилагодити, јер је зависило од воље владара и његових сарадника. Лако је било узети титулу „цар Срба и Грка" и владареву супругу узвисити у „августу"; лако је било пресадити византијска царска достојанства *десйоша, севасшокрашора, кесара*, и додељивати их по византијским мерилима рођацима или мужевима својих рођака. Деспоти су постали царев полубрат Симеон Урош и Јован Асен, царичин брат; севастократор је постао Дејан, муж цареве сестре Јевдокије, затим Бранко Младеновић чије везе са двором нису познате; кесари су били Прељуб, муж

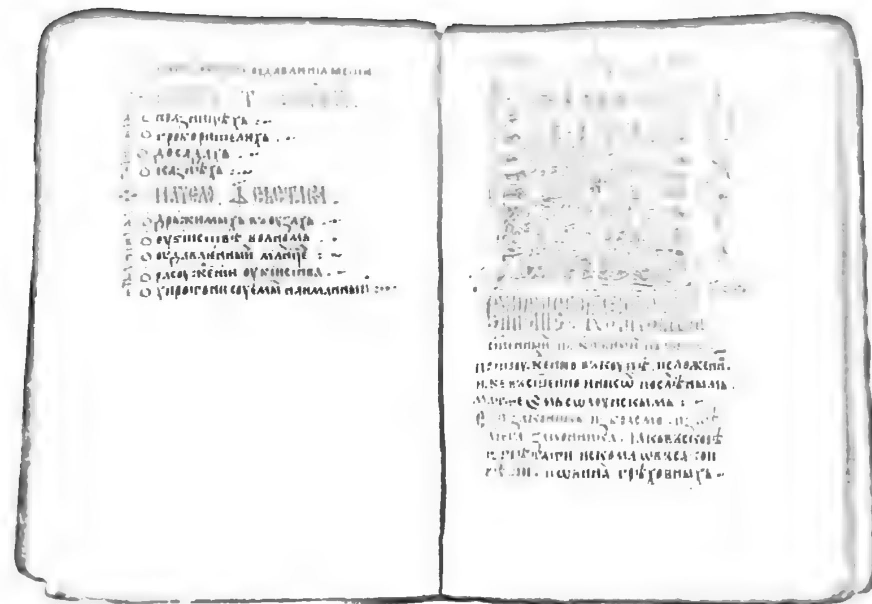

Сл. 2.6 Царско законодавство: насловна страна Призренског кодекса (XVI век) са преводима византијских закона и Закоником цара Душана (1349, 1354)

Ирене цареве рођаке, Војихна и Гргур, о којима се не зна много, па ни о степену сродства. Неки од њих добили су управу над деловима царства: Симеон у Епиру, Јован Асен у јужној Албанији (Канина, Валона), севастократор Дејан област Велбужда, Бранко Младеновић у Охриду.

Увођење византијског реда и церемонијала можда није ишло брзо, али се дало постићи; још лакше је било увођење канцеларијских обичаја и византијских образаца прилагођених српском језику (хрисовуљна слова, простагме). Али, много је било онога што се тешко и споро мењало, што је ограничавало цареве амбиције. Најупадљивије је то у правном реду и законодавству. Делови велике државе су се веома разликовали. У онима који су последњи освојени живело се по византијском реду и то је Душан одобравао и потврђивао. Под дугим и јаким византијским утицајем биле су уобличене и територије освојене 1282. и касније, и у њима су очуване установе и дотадашњи начин живота. Знатни делови Немањине државе, све што је било источно од Дрине, два века су били под византијском влашћу, али је она сразмерно рано потиснута, пре великих економских и друштвених промена, тако да су остали само неки општи цивилизацијски оквири: структура насеља, елементи фискалног система, мере и тегови, новчане јединице.

Али, Немањићка држава, обухваћена Царством, имала је у своме саставу и територије које уопште нису биле под византијском непосредном влашћу, на које је византијска цивилизација тек зрачила са стране и из даљине. Због тога је настала подела аналогна оној на европском Западу на земље писаног и земље обичајног права. Овде се граница тешко може повући, а можда и у стварности није била оштра. Наиме, од примања хришћанства су постепено, али незадрживо, продирали утицаји писаног, црквеног права, које је залазило и у световну сферу, уобличавајући, пре свега, брак, породицу и наслеђе.

Писани закони су и у Србију долазили посредством цркве. Већ је споменуто како се свети Сава постарао за превођење *Номоканона*, веома обимног зборника у коме су били сабрани разноврсни правни састави који су се односили на цркву, али и на целокупну хришћанску заједницу. Највише је било одлука васељенских сабора, које су се тицале црквеног реда и дисциплине, али је ту био и цео *Прохирон*, на српском *Закон īрадски*, зборник царских закона из друге половине IX века и бројни други прописи, који се односе на живот световњака. Била је то књига неопходна за управљање црквом, коју је морао имати сваки епископ.

Поред тог зборника, преведене су с грчког и две значајне правне компилације које су се тицале световног живота: *Закон цара Јусшинијана*, који је садржао елементе приватног права, и *Земљораднички закон*, о односима господара и земљорадника и о правилима живота у сеоској заједници.

Издавање закона је било истовремено и право и дужност цара. Из Душанове повеље, која је пратила *Законик*, упознаје се царева побуда: „пожелех некоје врлине и најистинитије и православне вере законе поставити, како их треба држати и бранити". *Законик* је проглашен на сабору 21. маја 1349. Имао је 135 појединачних закона, који су на почетку *Законика* груписани по садржају, тако да су први закони посвећени цркви, затим властели, а онда се систем губи. Други део *Законика* донет је 1354. године, упола је краћи и понекад се враћа на предмете из првог дела који назива „првим закоником".

У оним областима где је материја била ранијим прописима регулисана (црквено уређење и дисциплина су били одавно нормирани), прописивано је оно што је имало актуелност: обавезност црквеног венчања, забрана преобраћања у католичанство актуелна у тридесетак рударских и трговачких насеља, питања имунитета и јурисдикције на црквеним властелинствима, однос свештеника и господара села итд. *Законик* се не бави монашком дисциплином, то је другде регулисано, али забрањује живљење изван манастира и прописује

оптималан однос манастирске економије и бројности братства (на 1.000 кућа треба да се издржава 50 калуђера).

Душанови правници нису оспоравали ни ограничавали византијско право, већ су га продужавали и примењивали у областима које су тешке или спорне, било због жилавости правних обичаја, било због раслојености друштва. *Законик* се веома много бавио кривичном материјом, одржавањем јавног реда, судским поступком, а веома мало имовинским стварима, и то онима где је био јак утицај обичајног права (међе, сеоске штете).

У томе се рефлектује настојање да се прошири подручје државне регулативе, у почетку ограничене на фискалне и одбрамбене функције, а тек у извесној мери и на суђење. С временом, државна власт добија нове задатке, или их сама преузима. Поред заштите цркве и духовника, удовица и нејачи, што је било опште место о дужностима владара, актуелност добија брига о странцима, путницима и трговцима; намеће се потреба да људи буду заштићени од напада и угрожавања, да им буде безбедна имовина, која постаје све разноврснија. Држава се више не мири с тим да свака жупа, предео или место бране себе од лопова и разбојника, мада оставља на њима колективну одговорност, већ преузима задатак да прогони лопове и разбојнике и обезбеђује ред и сигурност.

Тежња да се искорене насиље, крађе, разбојништва, провејава кроз оба дела *Законика*. Поред прописивања опште мере којом је требало „да се укине крађа и разбојништво" (казна вешањем стрмоглав, ослепљење, расап села, затварање господара села и обавеза накнаде штете), одговорност је протегнута на све оне који су били најнижи ослонац власти (*кнезови, ūримићури, каūунари, челници*), прописан је кратак поступак суђења и кажњавања.

Амбиције државе се огледају и у настојању да потпуно контролише простор: где жупе и села немају једног господара, цареве *кефалије* су одговорне за путеве ако се деси пљачка или крађа. Ако је пусто брдо међу жупама, становници околних села су дужни да чувају стражу и одговарају ако настане штета. Израз те исте тежње било је пресађивање византијског управног система. Није познато каква је била организација власти на територијама за првих Немањића. Из докумената се види да су надлежности имали *жуūани, казнаци, ūеūчије*. Још пре Душана је почело ширење система кефалија, затеченог на територијама освојеним од Византије после 1282. Под Милутином већ постоји „кефалија зетски". Од Душановог времена, кад кефалије покривају целу државну територију, подручје појединог кефалије постаје мање, често је то једна жупа или две суседне жупе. Кефалија има седиште у граду, јасно омеђено подручје надлежности и одговорности. Он је заступао цара, имао улогу у судству и највећу одго-

ворност у обезбеђивању јавног реда. Одговорност за одбрану од напада споља, али и од разбојништва, имали су *крајишници* или *крајишке војводе*, распоређени у граничним областима. Потпуна контрола простора огромне државе могла се постићи само уз велико напрезање, дисциплину, субординацију, сталан надзор. А то је било тешко одржавати на дуже време, као што се показало на делу непосредно после Душанове смрти.

Недовршено друштво

Својим *Закоником* Душан није успео да заведе јединствен режим у држави. То се није дало постићи тада расположивим средствима. У самом *Законику* се налазе одредбе из којих следи да су поједине групе или категорије поданика живеле по својим посебним нормама, или диктату својих старешина, које нису биле део царевог управног система. Црквени предмети („духовни дуг") били су изузети из надлежности световњака (чл. 12), али исто тако и црквени људи који су радили на црквеним имањима. И они су били под управом црквених старешина, а судило им се пред органима цркве којој су припадали (суд митрополита, епископа, игумана), а ако су припадали разним црквама, судиле су им обе цркве (чл. 33). Једном општом одредбом потврђивао је цар „градовима грчким" повеље које је издао кад их је примио под своју власт (чл. 124) и, уопште, хрисовуље издате градовима нико није смео погазити (чл. 137).

Из других, нажалост веома ретких, извора познато је да су групе споменуте у *Законику*, као што су Саси или Власи, имале своје посебне облике уређења, своју друштвену хијерархију и јурисдикцију. Саси су имали своје посебне судије и обичајно право у области рударства, писмено фиксирано тек много касније. Слично је било и код заједница Влаха и Арбанаса. Сви су они имали своје органе или појединце позване да суде својим члановима.

Најизразитију индивидуалност представљали су приморски градови. Они су сами доносили своје законе, који су бивали сабирани у књигу статута̑ (у Котору почетком XIV века, у Будви 1350, статути Бара и Улциња нису сачувани, познати су само по поменима). Њихови грађани, и кад би се послом удаљили од града, настављали су да живе по његовим законима. Градским прописима, статутским одлукама, грађанима је било забрањено да своје суграђане позивају на краљевски суд, или да учествују у краљевим судским органима.

Држава средњега века није показивала тежњу да сузбија и укида аутономне норме по којима су живеле групе становника и да силом спроводи уједначавање. Она је морала да се носи с другом врстом

проблема, с онима који су настајали из међусобних односа таквих аутономних група. Решавање спорова је постајало све сложеније. Све интензивнији привредни живот, савлађивање растојања, јаче мешање и кретање људи, доводили су до спорова између припадника друштвених заједница под посебним јурисдикцијама.

У време краља Милутина је на ниво опште норме уздигнута пракса позната из обичајног права и примењивана на границама: спорове краљевих поданика и становника Дубровника решавао је суд састављен од једнаког броја судија једне и друге стране. То је био тзв. *сшанак*, широко практикован и између приморских градова. Тамо где није било граничног додира, као између Дубровника и Босне у XIII и првој половини XIV века, у мешовитим споровима ишло се, у духу римске традиције, пред суд надлежан за тужену страну.

Мешовити суд је изричито прописан између Саса и Дубровчана, и у споровима и једних и других с краљевим поданицима. Мешовити судови остали су актуелни све док су постојале државе и заједнице с посебним правима и сопственом јурисдикцијом.

Потреба за новим решењима проистицала је и из све јаче друштвене неједнакости, која се морала институционално исказати. Бројна средства решавања спорова по обичајном праву полазила су од друштва једнаких и имала су у виду једнака права. У традиционалном обичајном поступку централну функцију је имала *йорoша*, која није пресуђивала, нити пружала доказе, већ је помагала осумњиченог или оптуженог својим поверењем у његове моралне квалитете. Оптужени је био обавезан да прибави одређен број људи, у зависности од тежине дела (од једног до 24), који ће се заклети заједно с њим да није крив и тиме га „оправити" у смислу: показати да је прав.

Државне власти нису оспоравале ту важну народну установу, већ су настојале да њено функционисање формализују. Прописивало се да поротнике поп закуне у цркви; да не смеју мирити; да не сме бити рођака ни пакосника (од некадашње праксе да се поротници узимају првенствено из круга рођака и суседа оптуженог дошло се до начела да ни сродника ни противника не треба да буде међу њима).

У такву формализацију спадало је и наметање начела да се поротници бирају из оне заједнице којој припада оптужени. У преписци између удовице српског кнеза Лазара и Дубровчана из 1395. године изричито се каже: „можете знати јер сви људи нису једнаци, јесу властеле и јесу кметићи, како то у Србљех и по всем свету, а закон није да се Латинин за Срблина одкуне ни Срблин за Латинина ну јест закон да је порота Дубровчанину његова дружина Дубровчана". То начело се од Милутиновог времена примењивало и на друштвену раслојеност. *Душанов законик* оснажује старији пропис кра-

ља Милутина по коме поротници великог господина треба да су велика господа, средњим људима њихови сталешки другови, а „себрдијама" њихова дружина. Поред неједнаког одмеравања казни, то је био важан инструмент учвршћивања друштвене неједнакости.

Овде је законодавац имао у виду трочлану поделу друштва, иначе је, идући за терминологијом византијских правних текстова, разликовао две категорије – *властелу* и *себре*. Оне обухватају више различитих слојева: на једној страни се виде *велможе, властела* и *властеличићи*, а на другој читав низ група различитих по статусу, обавезама, положају у породици, властелинству, граду. Тако се у *Законику* посебно спомињу: *отроци, меропси, дворани, жупљани, сироте, сокалници, станици, трговци.*

Држава, оличена у владару, није могла законодавством и регулативом створити јединствен оквир у коме ће се – постепено – формирати друштво једнаких и међусобно повезаних. Напротив, стварајући инструменте за решавање спорова међу различитим и неједнако структуираним деловима становништва, потенцирала се њихова индивидуалност. То је и разумљиво, јер се у тим деловима, аутономним заједницама које су живеле по свом особеном праву, остваривала функција државе: ту су појединци били под непосредним надзором и котролом, ту су решавани унутрашњи спорови, ту распоређивани терети према држави.

Друштво је било на путу потпуније интеграције, у којој нису сви делови дошли до истога степена. На нивоу целе државе је била интегрисана црква са свештенством и монаштвом. Под једном хијерархијом, делујући по истим прописима, вршећи исте задатке, њени припадници су били местима боравишта, одећом, начином живота, и симболички одвојени од лаика. Захваљујући служењу владару и личној покорности, у знатној је мери био интегрисан горњи слој друштва, повезан привилегијама, одговарајућим начином живота, на који се спремало у младости служењем на двору. Он је упијао у себе и асимиловао странце, нарочито у доба деспотâ, када је међу војводама било Турака и Албанаца из племена Мазареки и Спани. Али, међу властелом је било и великих разлика, не само по месту на хијерархијској лествици и богатству већ и по пореклу, броју и значају претходних генерација, по областима из којих су потицали, јер је било потомака и изданака старијих, изумрлих династија, локалних моћника итд. Широка масовна основа племства се тек издвајала од непривилегованих у оквирима жупа, исто онако као што се патрицијат издвајао у оквирима приморских градова – затварањем и резервисањем свих служби и функција за оне чији су преци били у градском већу.

Преостали, најбројнији део стано… ништва није уопште био повезан у оквирима краљевства или царс… ва. „Себров збор", о коме говори *Душанов законик* (члан 69), знач… о је злонамерни, недопуштени скуп, заверу, а не део државног са… ора. Обичан свет је био окупљен у територијалним заједницама, с… има, катунима, градским општинама с посебном јурисдикцијом, … купским заједницама. У тим оквирима је долазило до повезивања … уједначавања, што је предуслов за ширу интеграцију, образовање … „трећег сталежа". У Србији је развој у том правцу био прекинут када је турским освајањем разорена дотадања друштвена структура.

Раскол у династији

У државама чији је стожер владар, од кога полазе и коме притичу све везе личне зависности на којима почива државна организација, нестанак владара, поготово нагао и изненадан, није могао проћи без мање или веће кризе. У Душановом случају наследник је био одавно предодређен титулом краља, али је имао тек 17 година и судећи по каснијој судбини и одјецима из каснијег времена није се одликовао способностима. Ипак, тешкоће су се тек постепно појављивале. У пролеће 1357. године млади наследник, цар Стефан Урош (1355–1371), издавао је повеље и вршио владалачке дужности саветујући се с мајком и с патријархом. Територијалних губитака је већ до тада било у околини Христопоља, у Епиру и у пределима уз северну границу.

Из његове области у Епиру, деспота Симеона, стрица младог цара, истиснули су бивши владари. Он је загосподарио Костуром и околином, прогласио се за цара и покушао да синовцу преотме Скадар (1358). Већ следеће године је страдао обновитељ византијске власти у Епиру и Тесалији, деспот Нићифор II, што је отворило пут Симеону да загосподари Тесалијом, али не као намесник, већ као самосталан владар. Он је засновао посебно царство и нову грану династије, писао се „цар Срба и Грка" а називао Симеон Урош Палеолог. Наследио га је Јован Урош Палеолог, који се касније замонашио и постао Јоасаф. Потомци те гране Немањића одржали су се у Тесалији до око 1420. године.

Сажимајући догађаје из дужег периода, бивши византијски цар Јован VI Кантакузин, описао је прилике у Србији после Душанове смрти: „...умро је и Краљ, владар Трибала и не мали метеж се распламса међу Трибалима. Наиме, и Симеон, Краљев брат, тада владајући Акарнанијом, тежио је за читавом влашћу над Трибалима, као да му заиста припада и многе је од угледних међу Трибалима придобио као помагаче у подухвату; и Краљев син Урош, због очинске власти, заратио је на стрица. И Јелена, његова мајка, једнако не верујући ни сину ни мужевљевом брату Симеону, многе градове потчинивши и окруживши се знатном војском, држала је власт за себе, никога не нападајући, нити покрећући рат. И најмоћнији од великаша код њих оне слабије уклонише с власти и сваки себи потчињавајући оближње градове, једни су у борби Краљу помагали, сами не учествујући нити му се као господару потчињавајући, него шаљући помоћну војску као савезници и пријатељи, а други (су помагали) стрицу Симеону; а неки од њих никоме нису пришли, него су, држећи постојећу војску, гледали у будућност да се придруже ономе ко би надвладао".

У ту уопштену слику уклапају се малобројне појединости познате из савремених извора. Велико царство није почело да се цепа дуж граница „земље цареве" и „земље краљеве", нити „грчке земље" и „српске земље", већ дуж граница области које су имали под собом чланови династије или блиски цареви сарадници – намесници и носиоци „царских достојанстава". У Албанији, око Валоне, одвојио се и осамосталио Јован Комнин Асен, ујак младога цара. Део државе у коме се осамосталила царица мајка био је Сер, где је она под собом имала кесара Војихну, с којим је 1357. одбила покушај Матије Кантакузина, сина некадашњег цара, да прошири власт Византије. Северније од царичине територије осамосталио се Урошев теча, Дејан, од кога ће потећи великашка династија Драгаша, која се одржала све до 1395. године. У западним областима, све до морске обале и Дубровника, био је утицајан кнез Војислав Војиновић, док га није, као и толике друге савременике, уграбила велика куга 1363. године.

Млади цар није имао наследника, није чак био ни ожењен (тек у лето 1360. године оженио се Аном, кћерком влашког војводе Александра). Није било услова да се обнови систем владања цар-краљ, али се он није заборавио. Од спољних непријатеља је угарски краљ, 1359, напао Србију и продро дубоко, све до близу Западне Мораве; на северу је за вазала добио једног од завађене српске господе. Важнија је била околност да је победом угарског краља над Венецијом, миром склопљеним у Задру 1358. године, Република потиснута из градова на јадранској обали и да је Дубровник тада дошао под угарску врховну власт. Та промена је изазвала непријатељску реакцију Војислава Војновића, који је хтео да поврати Стон и његово полуострво. Значајна је била и промена у Зети, где су Душанове наместнике и њихове потомке потиснула три брата Балшића, мали племићи из околине Скадра, који су наметнули своју власт градовима и настојали да потчине Котор.

3

Између крста и полумесеца

Нова господа и крај династије

Несумњиви знаци да млади Душанов наследник стварно не влада наслеђеним царством опажају се убрзо после угарског похода на Србију 1359. године. Стављање Дубровника под врховну власт угарског краља изазвало је напад кнеза Војислава Војиновића, који је пустошио дубровачку територију, пленио трговце и тражио да му се преда Стон с полуострвом. Када је у септембру 1360. године цар Урош обновио Дубровчанима гаранције слободног кретања, изричито је навео да могу да иду „на Зету на Балшиће, а или на државу кнеза Војислава”.

У новом рату 1361–1362. године подељеност на српској страни је постала видљива. Дубровник је као савезнике добио браћу Балшиће, док је уз кнеза Војислава био Котор, који је највише страдао, јер су Дубровчани блокирали Боку Которску и затворили прилаз граду с морске стране, док су људи Балшића пустошили територију до градских капија. У Дубровнику су као непријатеље третирали и трговце из Србије, али су имали посебне односе с људима српског патријарха и зетског митрополита. Када су завршена непријатељства у том рату, чија је највећа жртва био Котор, који се никад више није економски опоравио и повратио стари значај, склопљен је у лето 1362. мир којим су обновљене границе, ослобођени заробљеници, враћене заплењене ствари, предате забораву штете и крви. У царевом акту се догађаји сасвим неубичајено приказују: „како се беху Дубровчани поплашили од царства ми и свадили се с братом царства с кнезом Војиславом и с градом царства ми с Котором”. Као да је свако од њих водио своју политику, а цар само посматрао са стране и посредовао. Такву улогу је цар себи резервисао за будућност.

За време рата с Дубровником уз цара и царицу-мајку јавља се великаш Вукашин, господар простране територије у Македонији и града Призрена, с којим су Дубровчани у то доба били тесно повеза-

ни. Његов зет је био Ђурађ, најутицајнији међу Балшићима. Пут Вукашиновог успона није познат, као ни околности у којима је у другој половини 1365. године дошло до велике промене у Урошевом царству. Вукашин је постао царев савладар с титулом краља, а његов брат Угљеша с титулом деспота постао је господар Сера и његове области у којој је дотле била мајка Урошева, царица Јелена, као монахиња Јелисавета. Споља је изгледало као да је обновљен систем из Душановог времена, у коме је уз цара био и краљ, али битна и суштинска разлика је била у томе што је за савладара узет неко ко није припадао „светородној династији”. Некада се под утицајем народне традиције веровало да је Вукашин збацио Уроша, али с временом су изашли на видело документи који су говорили да су Урош и Вукашин заједно слали посланика у Дубровник, да су заједно ковали новац у име обојице, цара и краља, да су портретисани заједно на зиду цркве у Псачи. Изван сваке сумње је чињеница да су, бар неко време, заједнички владали.

Душанов наследник је добровољно изабрао или као наметнутог прихватио јаког великаша, који му је могао бити ослонац, али га је, с друге стране, могао оптеретити хипотеком својих односа с другом господом. У међувремену се променила и политичка карта великашких територија. Војислав Војиновић је умро 1363. године, а његова удовица није успела да сачува наслеђе за своје синове; потиснуо ју је Војислављев синовац Никола Алтомановић, који се од 1367. године јавља као господар територија од Рудника до Дубровника. Упоредо с Алтомановићем уздигао се, северно и западно од Дејановића, кнез Лазар Хребељановић, чији је ослонац био у рударском центру Новом Брду, а територија му се ширила до Крушевца на северу и Рудника на западу.

Највише немира уносио је млади и осиони Алтомановић, који је током времена дошао у сукоб са свим суседима: мешао се у односе у Босни, нападао Дубровник и злостављао његове грађане, захтевао доходак који се плаћао владару. Према вестима забележеним много касније, Алтомановић се 1369. сукобио и с Вукашином, када је дошло, наводно, и до раскида између цара и краља. Савремени извори нам то изричито не кажу, али неке појединости потврђују то много касније забележено казивање. Почетком 1370. краљ Вукашин је издао повељу Дубровчанима с уобичајеним гарантовањем слободе кретања и сигурности трговања, којом потврђује све раније повеље и при томе уопште не спомиње цара Уроша! Ђура Балшић, Вукашинов зет, био је царев одметник по једном савременом извештају из 1369. Знак игнорисања цара се може видети и у томе што је Вукашин, негде пре 1371, сина Марка поставио за „младога краља”.

Почетком 1370. Никола Алтомановић је почео да захтева од Дубровника „светодмитарски доходак" (2.000 перпера), који је припадао владару. Избио је због тога нови рат с Дубровником, у коме су на дубровачкој страни били Балшићи и краљ Вукашин.

Док су се тако осамостаљени господари на некадашњој Душановој територији гложили међу собом, Османови Турци, које је предводио Орхан, а од 1362. године његов син Мурат I, освојили су пространу територију на европском копну, где су десетак година раније већ били стекли своја прва упоришта. Заузели су Пловдив, Једрене и, 1366, егејску обалу све до територије деспота Јована Угљеше. Поред Бугарске, којом је и даље владао Душанов шурак Иван Александар, највише је од турског ширења био угрожен деспот Јован Угљеша.

Посећујући Свету гору и дарујући манастире 1370, он је дао до знања да припрема рат против „муслиманских безбожника". У том ратничком подухвату подржао га је само брат Вукашин, коме су још који месец раније руке биле заузете пружањем помоћи Балшићима у рату с Николом Алтомановићем. Са сином Марком је требало у јуну 1371. да нападне Требиње. Операција, у којој се очекивало да ће Дубровчани превести савезничку војску својим бродовима, није остварена.

У поход против Османлија браћа су пошла септембра 1371. наступајући према језгру тадашње османске државе. Још пре но што су дошли до места окршаја, били су препаднути на спавању у логору поред реке Марице и страховито масакрирани (26. септембра 1371). Оба предводника похода, краљ и деспот, изгубила су живот, а само мали део војске се спасао. За дуже време Муратови Турци нису имали разлога да страхују, суседи су им постали покорнији. Византијски цар је тада постао вазал Османлија, а ту судбину су дочекали и бугарски цар и господари источног дела некадашњег Душановог царства, браћа Драгаши.

Угљешину државу нису тада освојили Турци, већ ослабљена Византија, која је серску област држала једва нешто више од деценије. Смрт Угљеше и Вукашина дала је повода да избију борбе око њихових територија. Иза Вукашина су остали синови Марко и Андријаш, који су успели да сачувају територије у Македонији. Призрен и оно што је било северно од Шар-планине дошло је у руке Балшића, делом Николе Алтомановића, који је 1372. опседао Призрен. Из јужнога дела Косова ширили су се синови севастократора Бранка Младеновића, од којих је најважнији био Вук Бранковић, који је имао ослонац у свом тасту, кнезу Лазару Хребељановићу, господару Новог Брда и суседних крајева.

У сенци ових догађања скоро неприметно је умро, почетком децембра 1371. године, цар Урош, остављен скоро без утицаја. Његова

смрт није променила однос снага, али је имала знатну симболичку важност. Са њим је изумрла главна грана „светородне династије", па се поставило питање, ко може да је замени. Како су даљи догађаји показали, легитимисање фактички успостављене власти се постизало доказивањем генеалошке повезаности с Немањићима. Генерација Душанових сарадника и рођака сишла је с историјске позорнице, нова господа нису свој успон озваничила царским одлукама и титулама које је додељивао цар, већ наглашавањем да потичу од „светог корена".

Преношење краљевства (translatio regni) у Босну

Када су се стишале буре изазване борбом око Вукашиновог наслеђа, усталила се измењена карта области нових господара. На северу је Алтомановић био у западној половини, све до граница Босне, у источној Радич Бранковић, потомак великаша Растислалића из Душановог времена. Обојица су била вазали угарског краља, који се преко Николе Горјанског, зета Лазара Хребељановића, мешао и надзирао њихово деловање. Јужно од њих били су кнез Лазар и Јован и Константин Драгаши (Дејановићи) у граничном делу према Бугарској. Велбужд, њихово средиште ће по имену Константина добити касније име Ћустендил (Köstendil). У суседству, све до Шар-планине, па и преко ње, до Скопља, простирала се власт Лазаревог зета Вука Бранковића. На крајњем југу државе била је територија Вукашинових наследника, унутар које су се разликовали делови његове удовице, краља Марка и краљевића Андријаша; свако од њих је ковао свој новац.

Тако шарен мозаик се тешко могао одржати дуже време у равнотежи. Стално су искрсавале потребе да се због нечега свети или да се исправљају раније неправде, итд. Тако су се Никола Алтомановић и кнез Лазар дуго гложили око Рудника. Како се Алтомановић још од 1367. године сукобљавао и с босанским баном Твртком I (1353–1391) и водио рат с Дубровником (1371–1372), око њега се плела мрежа с циљем да се лиши заштите и подршке угарског краља. То је успело 1373, па су бан Твртко и кнез Лазар заједнички кренули на Алтомановића, победили га, ухватили и ослепили. Тада је дошло до поделе земаља, која ће имати далекосежне последице. Твртку је пало у део суседно подручје, све до Полимља, где је у његовом поседу био манастир Милешева, и Оногошта (Никшић). Територије источно и северно је добио кнез Лазар, а Алтомановићево рушење искористили су и Балшићи да заузму три жупе између Дубровника и Боке Которске (Требиње, Конавли, Драчевица). Њих ће Твртко преотети 1377. го-

дине појачавајући непријатељство Бал иића, са којима се сударао и због Котора.

Твртко је на тај начин ономе што е у долини Неретве и пределима према Стону био посео његов стг иц Стјепан II (1326, 1330) додао нове делове државе Немањића, и п стао, по територији, један од српских обласних господара. Њега су п дсетили да је рођак Немањића (Твртова баба је била кћерка кра а Драгутина). То сродство је приказано у једном родослову Немањи а и послужило је да се изгради учење о томе да Твртку припада „ туби венац" (двострука круна), један по основу наслеђа његових „прародитеља" господе српске, који су се преселили у небеско царство, други, наслеђен од „прародитеља" господе босанске. Очигледно се тада није рачунало с Вукашиновим наследницима и Марковом титулом краља.

Твртко је настојао да усклади свој фактички положај с државноправним схватањима тиме што се крунисао за српског краља. Он сâм каже у повељи за Дубровчане (1378): „и идох у српску земљу желећи и хотећи укрепити престо родитеља мојих и ишавши тамо венчан бих богомдарованим ми венцем на краљевство прародитеља мојих". Није познато где је обављено крунисање; свакако је било на Митровдан (26. октобра) 1377. године, уз пристанак угарског краља, као врховног господара самог Твртка, и српске господе, међу којом је најмоћнији и с највише ауторитета био кнез Лазар. Твртко је узео и владарско име Стефан, које су носили сви каснији босански краљеви, и титулисао се „краљ Србљем, Босни, Поморју и Западним странам".

Две деценије после Душанове смрти царство које је он оставио за собом из темеља се изменило. Последње освојени делови, Епир и Тесалија, први су одвојени и нису касније учествовали у развоју српске државе. У следећем појасу, од Албаније до Бугарске, чувала се успомена на српску државу: Балшићи су 1373. године преносећи на себе дубровачки годишњи трибут од 2.000 перпера обећавали да ће ослободити град те обавезе „ако ко буде цар, господин Србљем и земљи српској". У Македонији је био краљ Марко као наследник Вукашинове савладарске титуле, али на њега се господа из централних области нису освртала. И суседи на истоку, Драгаши, чували су достојанство добијено од цара: титулу деспота је носио Јован Драгаш, док је његов брат Константин у грчким изворима називан „господарем Србије".

У старим Немањићким земљама опажа се укрупњавање територија. На једној страни је босански бан својој држави прикључио јужне области од Неретве до Боке Которске, и преношењем краљевства наставио српску монархију, али без реалне власти над терито-

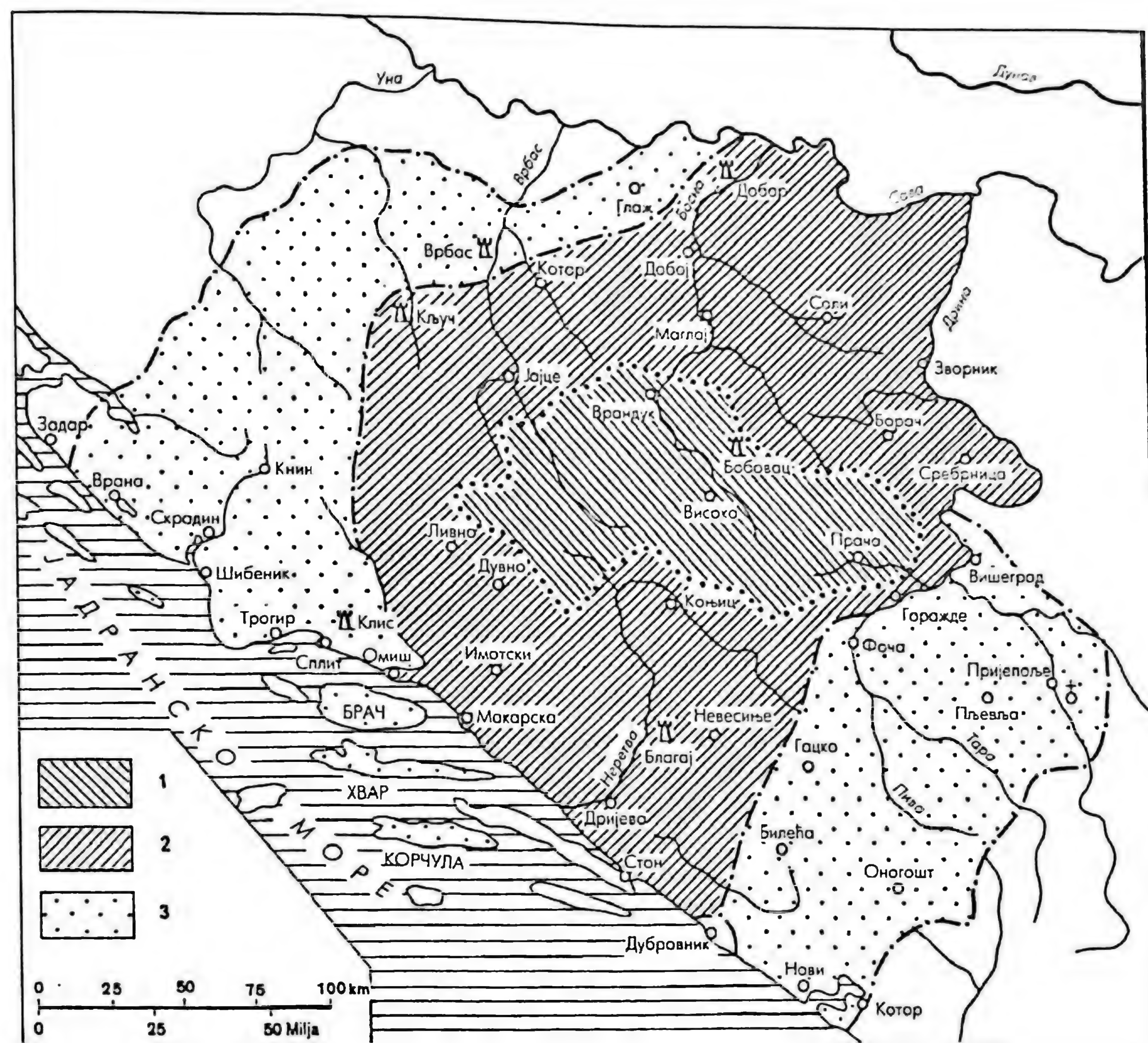

Карта 3.1 Ширење босанске државе у XIV веку
1. Босна средином XIII века; 2. проширење у доба бана Стјепана II Котроманића (1322–1353); 3. проширење у време краља Твртка I (1354–1391)

ријама српске господе. Дуж границе поделе Алтомановићевих земаља усекла се граница између српске и босанске државе.

Упоредо с тим текао је и процес концентрације на источној страни, приметан у проширењу територије Лазара Хребељановића и његовом истицању на прво место међу господарима. Пошто је загосподарио делом области Николе Алтомановића, успео је 1379. године да потчини Радича Бранковића и прошири се до Дунава.

Лазар се задовољавао старом титулом кнеза, али је имену додавао државносимболички атрибут Стефан, називао се самодршцем, а у односима с црквом је ступио на место које је некад припадало цару. Сабор за избор патријарха сазвао је 1375. године заједно с Ђурђем Балшићем, који је 1369. с браћом био примљен под папско окриље. У парницама Хиландара и великаша спорови после патријарха долазе пред Лазара – или патријарх шаље парничаре да се пред њим суде. Кнез наступа као наследник „светих ктитора" и настављач њиховог дела.

Одавно је запажено да је један од извора снаге Лазара Хребељановића био у „породичном савезу" који је образовао удајом својих кћери. Једну је удао за Вука Бранковића, господара Косова и суседних предела, другу за Ђурђа Страцимировића који је 1379. постао водећа личност у породици Балшића, трећу за рођака бугарског цара, четврту за мачванског бана Николу Горјанског Млађег. Пета, најмлађа, ће у политици заиграти неку улогу тек после очеве смрти, када је дата Бајазиту (1389). Упадљива је концентрација власти око два пола, око Твртка и Лазара, али нису нестала ни друга господа која су на својим територијама била наследници некадашње краљевске и царске власти.

Косовска битка – стварност и легенда

Османлије су после Маричке битке надалеко прошириле круг вазала који су били дужни да допринесу њиховом даљем успону и учвршћивању, да дају годишњи трибут, да уз султана са одредом војске учествују у походима које он предводи. Под своју непосредну власт подвргавали су урбани појас дуж егејске обале и важне саобраћајнице. Освојили су 1383. године Сер и његову област, ширили се ка Солуну; већ у то време су им се обраћали монаси Свете горе којима су ту били угрожени главни поседи. Одржавали су, преко Галипоља, везу са својим територијама у Малој Азији и успоставили односе с главним поморским силама, Венецијом и Ђеновом, које су већ деценијама биле у огорченом непријатељству борећи се за утицај у остацима Византијског царства.

Тада се већ била усталила стратегија османлијске експанзије. На позив завађене хришћанске господе, уплитали би се у локалне сукобе, упознавали при том терен, односили плен, чинили зависнима оне којима би помогли. Упућивали су походе далеко од своје територије-језгра. Док су владали само Тракијом, слали су одреде до Јањине и Берата у Албанији, касније, до дубровачког залеђа. Као повод за непосредно потчињавање области користили би, обично, смрт господара или сукобе у породици. У свим деловима Балканског полуострва турски одреди су се појављивали далеко пре него што је територија османске државе доспела у суседство.

На територију кнеза Лазара су Османлије стигле већ 1381. године, када је кнежев војвода Цреп разбио Турке на Дубравници (код Параћина, долина Велике Мораве). Вероватно је турски одред зашао тамо после неке операције у Бугарској. Неколико година касније, 1386, уследио је далеко озбиљнији напад. Тада је сам емир Мурат предводио војску до Плочника у Топлици. До битке тада није дошло. Том приликом, или нешто касније, турски упад је погодио манастир Грачаницу, у којој је изгорео пирг с књигама.

На другој страни, наслеђено непријатељство између краља Твртка и Балшића довело је до провале Турака у околину Билеће, где је војсковођа Шахин потучен августа 1388. године. Тампон зона између територија кнеза Лазара и Вука Бранковића и Османлија била је састављена од територија турских вазала (Драгаша-Дејановића на истоку, Вукашинових наследника на југу). Било је, ипак, приметно да се османлијски обруч стеже.

Упоредо с тим, на северу се нагло рушила творевина Лудовика I Анжујског (1342–1382), пространа Угарска краљевина окружена са свих страна вазалним територијама. Када је 1382. године умро краљ Лудовик I, наследила га је кћи Марија, која је владала заједно с мајком, кћерком босанског бана Стјепана II, наишавши од самог почетка на отпор великаша. Владајућа анжујска династија имала је рођаке у јужној Италији, међу којима је део угарских великаша тражио достојног наследника за умрлог краља. У Угарску је доведен Карло Драчки, али је убрзо, уплетен у сукобе, убијен на двору (1385). Убиство је приписивано краљицама, избила је отворена побуна, краљице су заробљене (1386), убијен је њихов главни ослонац, палатин Никола Горјански Старији. Образовала се бројна странка присталица Ладислава Напуљског, сина убијеног Карла Драчког, док је великаше одане краљицама покушао да окупи и организује Жигмунд Луксембуршки, вереник младе краљице.

Краљ Твртко је у почетку поштовао краљеву наследницу, своју рођаку; уз њену сагласност је 1384. године узео Котор. Када су, међутим, планули унутрашње борбе, он је, заједно с кнезом Лазарем, постао отворени савезник присталица Ладислава Напуљског и противника Жигмунда Луксембуршког. Код Твртка су нашле уточиште вође покрета, хрватски великаши браћа Иваниш и Павао Хорвати, Иваниш Палижна и други. Иваниш Хорват је имао неко време под управом Мачву и Белин, угарске територије у Србији јужно од Саве. Твртко је од 1387. године освајао територије у Хрватској и покоравао далматинске градове. Најдуже му се опирао Сплит, коме је рок за предају био одређен за 15. јун 1389. године.

Краљ Твртко I и кнез Лазар били су због сукоба с угарском краљицом и Жигмундом Луксембуршким одсечени од хришћанског окружења, њима су прилазиле само присталице Ладислава и хрватских побуњеника. Обе завађене угарске стране тражиле су савезнике. Уз Анжујце је била Фиренца, уз Жигмунда Венеција и милански дука Висконти, за кога су савременици говорили да Турке снабдева оружјем.

Мурат се почетком лета 1389. уст[illegible]емио на Србију. Уз своје ратнике сакупио је војску вазала и најам[illegible]ике. Преко територије својих вазала у Македонији, избио је на Кос[illegible]во поље, одакле су путеви водили у разним правцима. На вест о њ[illegible]говом приближавању, сабрана је војска кнеза Лазара, Вука Бранков[illegible]ћа, на чијој је територији дошло до судара, и краља Твртка, који [illegible] послао велики одред под заповедништвом војводе Влатка Вукови[illegible]ћа.

Поуздано се зна место битке – [illegible]ео Косова поља недалеко од Приштине, где се до данас налази Му[illegible]атово тулбе (ознака делимичног сахрањивања), уцртавано на карте већ у XVI веку. И датум битке је несумњив – дан светога Вита, 15. јун 1389. године. Сигурно је, такође, да је емир Мурат био убијен, а да је кнез Лазар ухваћен и посечен још истог дана. У турско ропство пали су неки хришћански ратници: за босанском властелом из одреда Влатка Вуковића трагало се у Цариграду још 1403. године.

О другим важним појединостима вести су од почетка противречне. Краљ Твртко је своме граду Трогиру и пријатељској Фиренци јављао о својој великој победи уз погибију својих – али „не многих". Смрт турског владара је и код Византинаца и другде, све до Француске, стварала утисак да су хришћани победили. По средњовековним схватањима пресудно мерило за оцену исхода битке било је остајање на бојном пољу. Турци су на Косову остали неко време, али су после кренули на исток да нови владар Бајазит, Муратов син, учврсти свој положај. Вук Бранковић, господар територије на којој је било бојно поље, остао је у земљи и на власти и није се одмах покорио Турцима.

Сигурно је посведочено да су од самог почетка о бици кружиле несагласне верзије. Пет недеља после битке у Венецији се није знало ко је наследио Мурата, а млетачки посланик имао је налог да каже ономе кога затекне на власти да је његова влада сазнала, „али не јасно", о рату Мурата и кнеза Лазара – „о чему су се различите ствари говориле, којима се пуна вера дати не може". Византијски историчар из XV века, Халкокондил, директно супротставља оно што причају хришћани ономе што говоре Турци, који тврде да је султан убијен после битке док је обилазио бојно поље.

Како је текло време, приче су се даље распредале. На хришћанској страни се јавио мотив издаје, прво везиван за босански одред и неког Драгослава, затим се усредсредио и задржао на Вуку Бранковићу. Већ у првим деценијама после битке јавља се и мотив о оклеветаном витезу, који ће поћи у турски логор и убити султана. Под утицајем ритерске епике повезани су Муратов убица и Лазарев издајник, обојица су постали кнежеви зетови. Пред крај XV века већ је био познат и мотив кнежеве вечере и Лазареве здравице. Настао је

читав циклус песама с много живописних детаља – веома далеких од реалности.

Далек од реалности је и општи поглед на битку и њене последице. Косовска битка није могла имати карактер крсташког рата, нити одбране хришћанства, јер је залеђе било непријатељско; у време битке Жигмунд Луксембуршки предузимао је поход против босанског владара. Кнез Лазар је успео – посредством зета Николе Горјанског Млађег – да постигне примирје, док је Твртко остао у рату с краљем Жигмундом.

Из основе је погрешна и представа о „пропасти царства српског" на Косову, јер је држава постојала још неколико деценија и доживљавала привредни и културни процват. Косовска битка је у народном предању повод сеобâ, прелом у развоју племена и породица. Од свих историјских догађаја најпопуларнија и најјаче урезана у народну свест, традиција о Косовској бици служила је све до XX века као инспирација за јуначке подвиге и жртвовање, а на другој страни је обилно коришћена за осуду и жигосања издаје.

Последице

Турска надмоћ и преимућства, стечена победом на Косову, постали су видљиви тек у следећим годинама. Бајазит је убрзо после битке морао да пође у централне и малоазијске делове своје државе, где су избиле побуне. Муратову погибију пратиле су побуне и на европском тлу. Неки Турци су били заробљени у Костуру кад су град из турских руку преотели хришћани. Круг османлијских вазала се проширио већ у првим месецима после битке тиме што су Бајазитову врховну власт признали Лазареви наследници. Један од услова споразума била је предаја најмлађе кћери Лазареве, Оливере, у султанов харем. И сам Стефан одлазио је у Малу Азију: „ослободих ову земљу и градове отачаства ми од великог амира Пајазита", каже сâм кнез у једној својој повељи.

После погибије кнеза Лазара уследиле су невоље и са севера. Прво је Иваниш Хорват заузео Мачву и Белин, па је ту било поприште борби, док га Лазарев зет Никола Горјански Млађи није отуда изгнао. У новембру 1389. је и краљ Жигмунд кренуо у поход да поседне тврђаве које су му припадале у Србији. Заузети су, и неко време држани с угарским посадама, тврди градови Борач (Гружа) и Честин (Шумадија). Преко територије Лазаревих наследника Турци су провањивали преко Саве и Дунава у Угарску, а краљ Жигмунд је понављао походе и у следећим годинама.

Јаче присуство Османлија поново се осећа 1392. Почетком те године узели су Скопље, а те године се потчинио и Вук Бранковић и обавезао плаћати „телос" – харач Турцима. Турски одреди су се залетали у Босну, где им се 1392. године супротставио Твртков наследник Дабиша, јер је у међувремену, у марту 1391, умро краљ Твртко. Био је то знак да се Бајазит вратио европском попришту након што је средио ствари у Малој Азији. У лето 1393. освојио је централни део Бугарске с Трновом. У зиму 1393–94. сабрао је вазале у Серу с планом да их све погуби. Одустао је од те намере, али су остале последице по односе с хришћанском господом. Једни су се потпуно покорили, други одлучно одметнули. Године 1394. освојена је Тесалија, где се, дотле, држала једна од наследница Немањића; 1394. предузет је велики поход преко Дунава, а затим нов поход на Влашку, када је дошло до битке на Ровинама (17. маја 1395). У тој бици су као турски вазали погинули краљ Марко и Константин Драгаш, а на њиховој страни се борио и Стефан Лазаревић.

Освајање Бугарске темељно је изменило политичку карту Балкана. Византија је сведена на околину Цариграда и са свих страна заокружена османлијским територијама, а остаци су били просторно одвојени у Епиру и на Пелопонезу. Од 1394. године Цариград је био под дуготрајном опсадом. После погибије Константина Драгаша и краља Марка њихове територије претворене су у османлијска крајишта. Турци су тада избили на јадранску и јонску обалу код Скадра.

Турско ширење и позиви за помоћ из Цариграда актуелизовали су никад угаслу тежњу за општим крсташким походом против неверника. И цар Душан се њоме заносио пред своју смрт. Остваривања се прихватио краљ Жигмунд Луксембуршки, који је у међувремену повратио Далмацију и Хрватску, покорио Босну (1394) и постао господар ситуације у Угарској. Он је упутио позиве хришћанским владарима и ратници су се одазивали из многих земаља од Родоса до Енглеске.

Шаролика хришћанска војска пребацила се преко Дунава и код Никопоља се, 26. септембра 1396, сударила с Бајазитом и његовим вазалима. Војска хришћана је била потпуно поражена, краљ и друге вође похода су једва спасли главе. И у тој бици је на турској страни учествовао и истакао се кнез Стефан Лазаревић.

Последице пораза осетили су сви они који су се држали уз хришћане. Владари Видина, преосталог дела Бугарске, били су искорењени; Вук Бранковић ухваћен и затворен (умро је као сужањ следеће године, 7. октобра 1397); његове земље су делом поселили Турци (њихов кадија је у Глухавици, кефалија у Звечану), а део су препустили кнезу Стефану. У неком делу Вукових земаља остала је удовица Мара, Стефанова сестра, са синовима.

Онај део некадашње српске државе који је у време Твртка I ушао у састав Босне већ у то време је био на путу да се развије у самосталну територију породице чији је родоначелник био војвода Влатко Вуковић. Како је и он у међувремену умро (1392), његово место заузео је синовац и наследник Сандаљ Хранић (1392–1435). Твртков наследник Стефан Дабиша (1391–1395) са освојеним областима је прихватио и непријатељство према краљу Жигмунду. Држао је код себе главне краљеве противнике. Тек када је Жигмунд њих победио и заробио (1394), Дабиша је био присиљен да се покори и обавеже да ће Босна Жигмунда крунисати за свог краља после његове смрти. Када је убрзо до тога дошло, у јесен 1395, Босна је избегла обавезу и оставила на престолу Дабишину удовицу Јелену (1395–1398).

Краљица се морала ослањати на главне великаше, које спомиње у својим актима: великог војводу Хрвоја Вукчића Хрватинића, кнеза Павла Раденовића и војводу Сандаља Хранића. Жигмундово страдање код Никопоља, и обновљен покрет против њега у Угарској, ослободили су Босну раније примљене обавезе, па је 1398. за краља изабран Стефан Остоја (1398–1404. и поново 1409–1418).

Односи Стефана Лазаревића с Бајазитом запали су 1398. у кризу. У јануару је млади кнез био на челу похода у Босну, који се рђаво завршио; војска је промрзла, а ништа није постигла. У својој земљи је имао сукоб с незадовољним великашима (Никола Зојић, Новак Белоцрквић), који су настојали да се изједначе с владарем и буду непосредни Бајазитови вазали; најзад, код самог емира је пао у немилост, оптужен је да шурује с Угрима. Мајка, кнегиња Милица, тада већ монахиња Јевгенија, морала је да иде турском владару да га умилостиви и избави сина из немилости. Према животопису Стефановом, треба да је Бајазит тада дао савет младоме Стефану да своје силне сатре и подложи својој вољи а благородне или ниште од својих људи уздигне и учини славнима. Тако је требало да се припреми за време метежâ које је Бајазит предвиђао после своје смрти.

Деспот и његова земља

Велика турска освајања у годинама после Косовске битке зауставила је претња са Истока. Некима од покорених племенских старешина међу Туркменима успело је да добију подршку монголског владара Тимура, кога су Европљани звали Тамерлан или Тамберлан. Допринос је дала и дипломатија Византинаца, годинама опседнутих у Цариграду. Већ од 1400. године Бајазит је био изложен претњама моћног освајача с Истока.

Када се одлучио да огледа снаге, Бајазит је сабрао и преостале вазале и, међу њима, младе наследнике кнеза Лазара, Стефана и Вука, и синове Вука Бранковића, Ђурђа и Лазара, који су у међувремену повратили један део очевих земаља. Судар је био на бојном пољу код Ангоре (данас: Анкара) 28. јула 1402. Бојно поље је припало Тамерлану: Бајазита је заробио и држао у затвору до смрти 1403, а вазале је пустио, тако да су млади кнежеви могли кренути кућама.

Није познато како су се рођаци међусобно односили док им је Бајазит био господар, вероватно их је служење обавезивало на слогу и дисциплину. После његовог пада несумњиво су били у завади. Док је у Цариграду Стефан Лазаревић уживао гостопримство владајућег цара Јована VII Палеолога, Ђурађ Бранковић је у истом граду био бачен у тамницу.

За време Стефановог гостовања у Цариграду збио се мали породични догађај с далекосежним последицама. Млади српски кнез био је неожењен и његов домаћин потражио му је одговарајућу прилику међу рођакама своје жене. Стефанов биограф каже да је избор пао на царичину сестру, која је била од рода Франческа Гатилузија господара Лезбоса (Митилене), једног од оних Италијана који су на Леванту успоставили своје државице.

Као царски зет (пашеног Јована VII), Стефан је могао добити високо византијско достојанство *деспота* и Јован VII га је доделио, иако је био савладар (његов стриц, „велики цар" Манојло II био је тада на путу по Европи тражећи помоћ за Цариград). Свадба је требало да се обави касније на Лезбу, куда је Стефан отпловио.

Реч *деспот* је, пре него што ће почети да служи за жигосање самовољне, сурове и неограничене власти, имала неколико столећа позитивно значење – господин, а у XII веку је постала технички термин којим се обележавао високи достојанственик, први после цара. Титула је била резервисана за царске синове, браћу и зетове. Србима та титула није била непозната; додељивали су је поред византијских и бугарски и српски цареви.

Новина је била у томе што је титулу добио владалац једне државе, тако да ће у Србији назив деспот постати владарска титула, а биће и даље додељивана од стране византијског цара. Стефан се сâм 1410. подвргао новом „венчању" за деспота, када се вратио „велики цар" Манојло II. Стефанов каснији наследник, а у то време сужањ у цариградској тамници, Ђурађ Бранковић, био је муж једне Кантакузине (Ирена, Јерина) и по томе је имао услове да постане деспот. Њега је у Србији „венчао" царев изасланик 1429. године. Ђурђев син се оженио једном царском рођаком (1446), па је и он, приликом склапања брака постао деспот уз живога оца. Већ раније, пре смрти деспота Стефана, титула је схваћена као еквивалент титуле dux, која

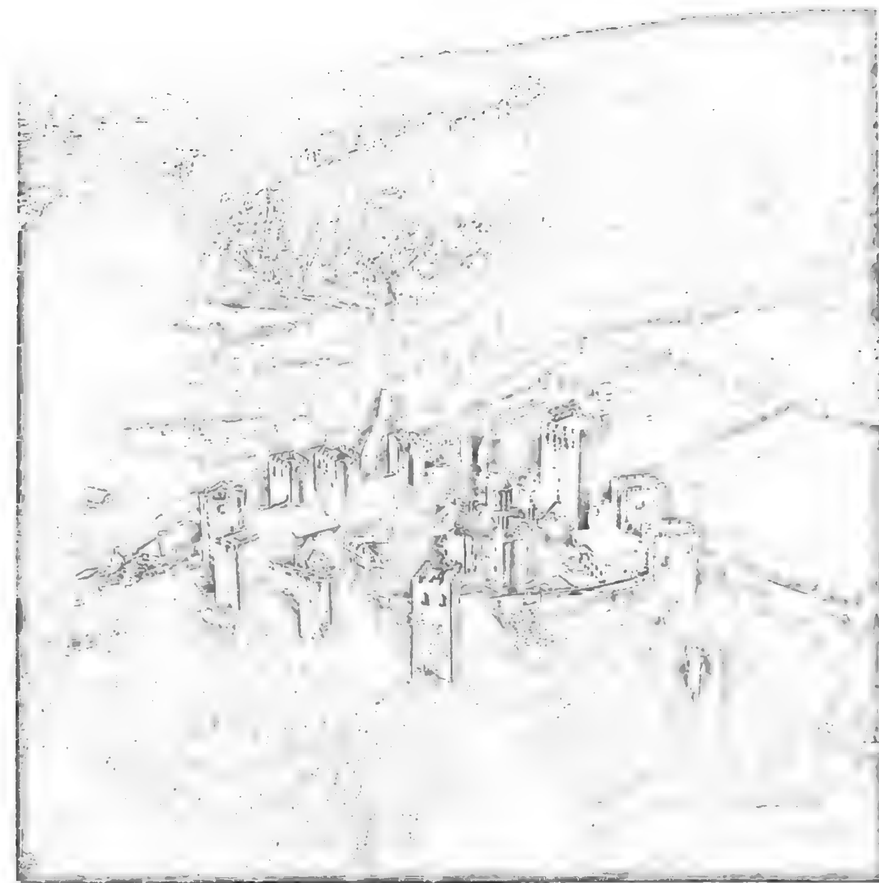

Сл. 3.1 Црква као тврђава: манастир Манасија (Ресава), задужбина деспота Стефана Лазаревића, грађена 1407–1417. (Фотографија Б. Стругара)

је на Западу долазила одмах после краљевске. „Деспот краљевства Рашке" је у Угарској био први великаш, одмах после краља. У Угарској је титула додељивана и после пада Цариграда, а од XVI до XVIII века носили су је претенденти и пустолови. Реч „деспотство" је употребљавана за деспотско достојанство, али земља није називана „деспотовином"; то је ушло у обичај тек у XIX веку.

„Венчањем" за деспота српски владар је формално постао члан византијске царске породице и потчињен је византијском цару као оцу и господару. Оно што су моћни цареви XI и XII века силом наметали, сада је долазило само од себе. Српски владар, који је већ познавао двоструке вазалске обавезе – према угарском краљу и турском султану – сâм је изабрао да буде идеално потчињен немоћном и далеком византијском цару. Ни 1402, ни касније, Србија није имала заједничку границу с остацима Византије.

Нови деспот још није био господар земаља које је наследио, морао се за њих борити, и то против својих блиских рођака, сестриних синова. Он се враћао у земљу морским путем и задржао се на Лезбу. У међувремену се Ђурађ Бранковић ослободио тамнице и упутио копненим путем у Србију, добивши помоћни одред од Сулејмана, првог Бајазитовог наследника. Стефан и Вук Лазаревићи били су очекивани у Дубровнику, али су се искрцали у Бару код зета Ђурђа II Страцимировића, и уз његову помоћ кренули у Србију. До новембра су стигли у земљу и сукобили се са сестрићима на Трипољу код Грачанице.

Стефан је изашао као победник и наметнуо се за господара својим сестрићима, дошао је у положај у коме је био његов отац кнез Лазар. Мајка Милица је посредовала да се постигне мир. У међувремену је краљ Жигмунд Луксембуршки у Угарској имао јаку опозицију, групу великаша која је покушавала да га свргне и устоличи Ладислава Напуљског, који је 1403. дошао у Задар да се крунише. Жигмунду су били потребни савезници, па се измирио са Стефаном 1403. или почетком 1404, препуштајући му Београд и градове јужно од Саве и Дунава на које је Угарска полагала право.

Затишје у односима с Турцима деспот је искористио за сређивање прилика у држави, чије се тежиште померило на север. Јужно од Шар-планине биле су територије под турском непосредном влашћу – Скопско крајиште; док су над суседном облашћу Бранковића Турци имали посебна права и у њој своја упоришта. Померање према северу је видљиво у избору Београда за престоницу. Поред великих грађевинских захвата, деспот је у Београду подигао и митрополијску цркву. И своју задужбину – гробну цркву, деспот Стефан је подигао у северним областима, на реци Ресави (манастир Ресава или Манасија).

Сукоби међу Бајазитовим наследницима омогућили су предах преосталим балканским хришћанима, ослободили неке раније освојене византијске територије, створили простор за борбу за збацивање турске власти у Бугарској, олакшали или сасвим збацили терет турске врховне власти. На другој страни, међутим, борбе међу Бајазитовим наследницима увлачиле су и хришћанску господу – потенцирајући старе и изазивајући нове сукобе. Веома јасно се то види на примеру српске господе. Поред пригушеног непријатељства између Лазаревих и Вукових синова, избио је сукоб и међу Лазаревићима, који су и раније бивали несложни. Кнегиња Милица је успевала да својим ауторитетом стишава неслогу међу синовима и унуцима. Њеном смрћу 1405. године нестало је тог моралног ауторитета.

Бајазитово наслеђе је првих година држао Сулејман, који је од почетка био наклоњен Бранковићима. Код њега је потражио подршку Вук Лазаревић, настојећи да од брата изнуди поделу државне територије. Уз њега су били Бранковићи и Сулејманов помоћни одред, који је пустошио делове Србије. Деспот Стефан је 1409. године био принуђен да препусти брату јужни део државе и да се повуче на север. Он је на другој страни имао подршку угарског краља, па су угарски одреди доспевали до Трепче и Приштине, где су спалили трг 1410. године.

Стефан је против Сулејмана подржавао његовог брата Мусу, који је настојао да завлада европским делом османлијске државе. Муса је привукао себи и Вука Лазаревића и Бранковиће, док је византијски цар остао са Сулејманом. Муса је са савезницима био потучен у близини Цариграда. Стефан је имао прилике да се склони у Цариград, док је Сулејман, као и после Ангорске битке, послао Вука и Лазара Бранковића у Србију, а Ђурђа задржао код себе. Два српска кнеза пала су код Пловдива у руке Мусиних људи и била погубљена (јуна 1410).

Оставши сами, сваки у својој породици, Стефан и сестрић Ђурађ су се зближили, вероватно посредовањем Маре Бранковић, и трајно помирили. Заједно су учествовали у рату против Мусе, помажући да се учврсти трећи Бајазитов син Мехмед I, који ће постепено обновити моћ Османлија.

Даљи корак у зближавању с Угарском био је 1411, када је Стефан од краља Жигмунда, поред поседа у Угарској добио и рударски град Сребрницу и територије западно од Дрине, које је краљ одузео свом противнику босанском херцегу Хрвоју Вукчићу. Ове територије ће касније бити јабука раздора између босанских краљева и српских деспота.

Стефан је одредио Ђурђа за наследника, јер са̂м није имао потомства. Препустио је Ђурђу управу над некадашњим очевим земљама са средиштем у Вучитрну. Убрзо после помирења Ђурађ се оженио Ирином Кантакузин, рођаком некадашњег цара Јована VI. Помирење Стефана и Ђурђа је као последицу имало и уједињење њихових земаља, мада су територије Бранковића остале у нешто неповољнијем односу према Турцима и с неким турским енклавама каква је била Трепча.

Немирно Поморје

Ђурађ је помагао ујаку и извршавао мисије које би му биле поверене. То је нарочито постало видљиво у догађајима који су уследили после смрти Стефановог другог сестрића, Балше III Балшића (1421), који је своју земљу завештао деспоту. Међутим, остваривање те по-

следње жеље се сударило с тешкоћама, ıији су корени били у недавној прошлости.

Када су се поред супарника из Бс :не појавили и Турци, после освајања Скопља и оснивања крајиш' ı, Ђурађ II Страцимировић Балшић је потражио подршку и помоћ Венеције. Републици је била добродошла свака прилика за намета ɩе утицаја, јер су приликом склапања мира 1381. поновљени услові из Задра којима је Републици било забрањено да има поседе на ı этезу од Кварнера до Драча. Ђурађ је неко време после 1392. годин : био турски заточеник, и за своје ослобођење је морао препустити Гурцима Скадар и Дриваст и трг Свети Срђ на Бојани. Успео је у јесен 1395, користећи одсуство Турака, да преотме та места и уступи их Венецији. Поред Драча, добијеног 1392, то су била прва млетачка упоришта на јадранској обали и од тада ће Венеција бити све важнији чинилац у Зети. С временом је Балшићу поред домаћих супарника, какав је био Радич Црнојевић, или Сандаљ Хранић, који је идући Твртковим стопама желео да освоји Котор и повремено господарио Будвом – почела да смета и Венеција, против чије се власти бунило домаће становништво.

У измењеној ситуацији после Ангорске битке породичну територију је преузео Ђурђев наследник Балша III (1403–1421), коме је помагала мајка Јелена Лазаревић. Они су се убрзо окренули против Венеције и упустили у десетогодишњи рат са њом. У први мах, захваљујући флоти, Венеција је успела да поврати побуњена места и да чак освоји Улцињ, Бар и Будву (1405). Као и рођаци у залеђу, и Балша је постао Сулејманов вазал. Ситуација се поново променила 1409, када је Венеција од Ладислава Напуљског откупила права на Далмацију и почела борбу за поседање градова. После великих напора и борби, Балша III је освојио Бар 1412. и Венеција је, притиснута тешкоћама на другим странама, пристала да му врати све што је раније била освојила.

Стари краљевски град Котор је у међувремену прошао кроз тешке кризе: 1370. је ступио под власт угарског краља; 1380. је био потресен превратом, буном пучана против властеле, која се ипак, уз спољну помоћ вратила на кормило; 1384. га је потчинио Твртко у својој политици обнављања Немањићке државе. Босанску врховну власт са учешћем у убирању прихода од трга соли наставио је војвода Сандаљ Хранић. Град је и касније бивао под Балшином опсадом и улазио у преговоре ради предаје Венецији, која је тајно договорена, и, истицањем венецијанске заставе, остварена 1420. године.

Пре тога, Балша III се био упустио у нови рат с Венецијом којој су руке биле везане у рату са Угарском и с Турцима. Држао је под опсадом Скадар, али је изгубио Будву и Луштицу са соланама. Када је територију препустио ујаку, она је била захваћена ратом. Балшину

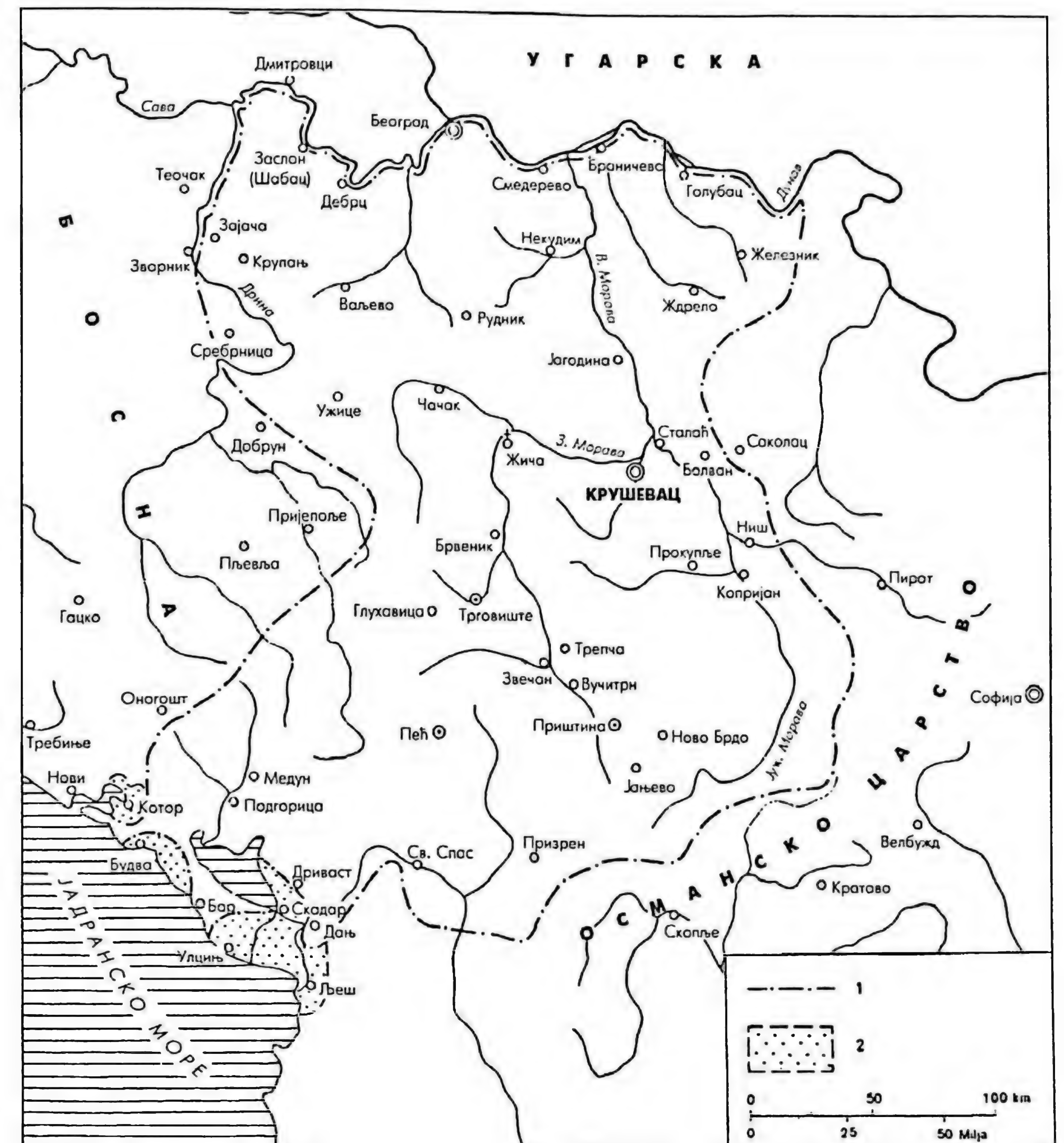

Карта 3.2 Држава деспота после прикључења Зете, око 1422. (тачкама су обележени млетачки поседи)

смрт Венеција је искористила да поседне Улцињ и Бар (1421). Деспот Стефан је прво захтевао да се врате Балшина места, а затим је дошао с војском и добио под своју власт Балшине земље, осим Улциња и Будве. Наставио је с опсадом Скадра и током 1422, али без успеха. Мир је склопљен 1423: деспот је добио Будву и солане, а вратио је делове которског дистрикта. Преостала спорна питања прецизирана су у каснијим преговорима, 1426. у Вучитрну и 1435. у Смедереву. Између тих преговора је, ипак, владао мир, који ће бити нарушен турским освајањем деспотове државе 1439. године.

Породична територија Балшића одржала се током бурних шест деценија угрожавајући и ометајући развој обалских градова, који су

бивали под опсадом, одсечени од залеђа, онемогућавани у трговачкој делатности. Код неких других великашких територија може се запазити боље одржавање реда на мањем простору, док овде то није био случај; династичка власт је непрекидно изазивала метеже и ратове. Кад је та територија дошла под власт деспота Стефана, градовима је потврђен давнашњи аутономни статус, док је остатак укључен у централизовану државу униформног уређења. По обиму и пространству, држава у којој су се нашле стопљене земље кнеза Лазара, Вука Бранковића и прве генерације Балшића била је слична држави Немањића пре таласа освајања започетих Милутиновим продором у Македонију.

Највећа разлика у односу на државу Немањића састојала се у одсуству делова који су ушли у састав Босне (приближно данашња Херцеговина). Граница је била код Оногошта у Полимљу; на обалама Боке, град Нови (сада Херцегнови) био је под Босном, док је Котор био под Венецијом.

Привредни полет

Политичке промене, честе у време формирања великашких области, њиховог ширења и спајања, нису имале тешких последица по привреду, нису биле праћене великим разарањима. На неприлике су се највише жалили трговци, којима је несигурност путева ометала рад. Тако су Дубровчани изјављивали 1371: „Не можемо живети ако не тргујемо, а већи део наше трговине обављали смо у краљевини Рашкој, али због рђавог стања које влада у поменутој рашкој држави услед поцепаности барона, ми не можемо нити се усуђујемо да тамо у оноликој мери тргујемо колико смо трговали у прошлости". Сличне невоље убрзо су уследиле и у поморској трговини због рата Венеције и Ђенове започетог око острва Тенедос. Све заједно, ратови, застој у пловидби и трговини, проузроковало је кризу у целом медитеранском подручју, услед које је дошло до поскупљења сребра, за којим се осећала све већа потреба у ковницама многих држава и господара који су имали регално право ковања новца. Са шест дуката за тежинску литру сребра (реда величине 330 г) цена је порасла на седам и по и осам дуката и на том нивоу остала све док турско освајање није прекинуло слободну трговину и усмерило све сребро ка султановим ковницама и ризници.

Пораст цене је изменио услове економичности рударске производње и још јаче привукао трговце да се посвете набавци, па и производњи сребра. Последица се осетила у отварању читавог низа руд-

тих у басену Копаоника и Подриња, појављују се рудници: Железник у Кучеву, на истоку, Рудишта код Београда, рудници на Церу као продужетак одраније познатог подринског басена (Крупањ, Зајача, Бохорина). Појава читавог таласа нових рудника посредно је утицала на уједначавање нивоа развијености. Јужне области, које су предњачиле, изгубиле су првенство, иако су тамо и даље остали највећи и најважнији рудници Ново Брдо и Трепча. У северне области стиже и све оно што прати рударство: нови тип насеља, појачана трговина, тржишни односи, аутономија и др.

Путеви одливања сребра остали су исти, променили су се само главни посредници – утолико што су Которани готово истиснути а водећу улогу без супарника задржали Дубровчани. Они се у знатном броју упуштају у финансирање рудника куповином делова јама и топионица и организовањем производње, што им прописи рударског права дозвољавају.

У овом периоду привредног полета могуће су грубе квантитативне процене обима производње. Сачувана је и објављена трговачка књига једне дубровачке компаније (Caboga, Кабужић) специјализоване за трговину сребром и златом, које је слала у Италију, првенствено Венецију. У периоду децембар 1426 – новембар 1432. године кроз руке браће Кабужић је прошло 10.613 тежинских литара сребра, што одговара количини од 3.480 кг у савременим мерама. Иста трговачка компанија је у том периоду извезла 565 кг гламског сребра, у коме је удео злата ишао до четвртине. Други ослонац за процену обима производње пружа књига дубровачке ковнице за 1422. годину, из које се може видети колико су у тој години грађани Дубровника заменили сребра за исковани новац. Обавеза је била да се шест одсто онога што се извезе замени по прописаној цени. На основу података о количини предатог сребра могло се доћи до једног процента и укупне количине од 5.672 кг у савременим мерама.

Оба та важна извора говоре о ономе што је отишло преко мора на запад; према северу је, вероватно, мало извожено, јер је и Угарска била велики извозник сребра и злата. Извоз према турским територијама остаје непознат, као и то колико је остајало за занатску производњу и одлазило у српске ковнице новца. Може се грубо проценити вредност робе коју је требало увести у земљу да би пословање трговаца било уравнотежено. Оно што је 1422. године било извезено преко Дубровника вредело је 130.000 дуката, ако се рачуна са средњом ценом од седам и по дуката.

Природа рударских послова, у којима се дуго, понекад годинама ради без добити док се не дође до лежишта руде, нагонила је на задуживање и развијање кредитних послова. У истом правцу деловала је и трговина с великом понудом робе донете као противвредност за

скупо сребро. Природна последица је била велика задуженост становника српске државе. О степену задужености сведоче бројни појединачни документи, као и дипломатски заплети у односима Дубровника и српског деспота. Сачувана је књига дубровачког трговца Михајла Лукаревића из периода 1432–1438. у којој је садржано око 1.200 лица, половина из града Новог Брда, половина из шире околине, задужених код тог трговца. Новац се давао уз јемство у виду залога, ствари вредне више од дуга, или у виду обавезе другог човека да исплати дуг ако то дужник не буде у стању. По старој повластици из владарских повеља, у погледу износа дуга веровало се заклетви Дубровчанина. Интересе кредитора је штитила и пракса предавања дужника у руке повериоца, који га је могао држати затвореног док се дуг не намири.

О размерама задужености може се закључивати и на основу политичких и дипломатских преговора и аргумената дубровачке владе, која је подржавала своје грађане и њихове интересе, и деспота, који су настојали да заштите своје поданике. Дубровчанима је оспоравано право да само својом заклетвом доказују дуг и његов износ, уведен је мораторијум на плаћање дугова у појединим местима, затим и у целој земљи. Било је дозвољено да се за дуг узимају непокретности, изузев пронија (пошто дужник и није био власник поседа него владар); такође је било дозвољено да се за дуг може узимати само „трећи динар" (тј. једна трећина) од плате или зараде. Деспот Ђурађ је чак 1435. године спровео монетарну реформу и при томе прописао да се приликом плаћања дугова с 10 нових динара отплаћује 16 старих.

Српски динари тога доба су пали на тежину око једног грама, 35–40 динара се рачунало у један млетачки дукат. Називани су *асӣрама*, као раније византијски, а у то доба и касније турски новац (*акча*, турски назив јесте превод речи *асӣра*, значи „бели" новац). Дубровачка влада је од деспота тражила да се поштују стари обичаји, а од својих грађана захтевала дисциплину; проверавала је да ли је тачно да су неки наплаћивали исти дуг два пута, налагала грађанима да дужнике, када им буду предати, воде својим кућама неупадљиво и поступају с њима хумано. Проблеми дугова су остали актуелни све до пада српске државе.

О порасту унутрашње трговине може се судити на основу појаве нове категорије насеља, *ӣрӣова*, који већ у називу откривају привредну функцију. Тргови су обично имали привилегију годишњег вашара (*ӣанађура*) преузетог од Византије. Један део касније познатих градова се већ тада јавља у статусу тргова: Заслон (Шабац), Ва-

јим турским дефтерима под називом *базар*, с вишеструко већим годишњим приходима од највећих села. Један део се развијао и под турском влашћу захваљујући предностима положаја или другим околностима и опстајао све док није прерастао у модерне градове.

У XV веку постаје видљив напредак у овладавању методима и поступцима технике. Највећи домети су у области рударства и металургије, о чему сведоче позиви рударима и стручњацима који долазе из других, чак и привредно развијених земаља. Остало је спомена о позивима са Сицилије (1397), из Сијене (1437), са двора у Напуљу (1452), из Ферaре (1457) и Урбина (1481). С много вештине извођени су хидротехнички захвати ради коришћења водене енергије, која се или непосредно користила, као код дробилица за руду, самокова, ваљавица, млинова, или преносила до мехова у топионицама. Овладало се вештином ливења звона и топова – што се рачунало у високе домете тадашње технике. О вештини прављења механизама сведочи податак о Србину из Свете горе који је у Москви инсталирао механички часовник који је избијао сате.

Скромнија је била текстилна радиност. Док је суседни Дубровник од 1416. до 1463. имао праву *arte di lana*, производњу вунених тканина, херцег Стефан Вукчић Косача је такву радиност засновао 1448. у своме граду Новом уз помоћ италијанског мајстора из Риминија, али она није успешно радила; производи су се морали довршавати и бојити у Дубровнику. У околини Призрена и у самом граду се из византијског доба очувала традиција гајења свилене бубе и производња специфичне тканине (*tella di Prisreno*), а у ту категорију ће спадати и *tafotta rasciana*, спомињана у другој половини XV века.

Континуитет као идеал

Нестанак династије и с њом повезане државне структуре и поретка изазвао је јаку потребу код оних који су стекли власт да прибаве легитимитет. То је било нарочито актуелно код обласних господара из друге генерације који се нису могли хвалити високим титулама и намесничким функцијама добијеним од цара. Колико се може закључити по познатим случајевима, већина обласних господара је остала са скромним, затеченим титулама, које су, као *жуӣан* или *кнез*, потицале из велике старине, али, до средине XIV века, оне су биле масовно употребљаване и девалвиране. Други су прихватали уопштени атрибут *ӣосӣодин* или *ӣосӣодар*, који је био део владарске титулатуре или је служио за ословљавање.

Најјаче средство легитимисања било је повезивање с династијом, вршено на разне начине. Твртко Котроманић је родословом до-

казивао да је потомак краља Драгутин а; за кнеза Лазара се говорило да потиче од Душановог дворанина, а ош је важније било то што му је жена потомак Вукана, чиме је њих во потомство везано за Немањиће. Тиме су били обухваћени и ранковићи јер је Мара била кћерка кнеза Лазара и кнегиње Мили це.

Потреба за наглашавањем контину итета родила је књижевне жанрове посвећене историји династије збивањима после Душанове смрти. *Родослови* су приказивали раз ранавање Немањиних потомака, а важне догађаје су приказивали *л тописи* – настали по узору на византијске *кратке хронике*, који су настављали светске хронике преведене у Душаново време.

Животи краљева и архиепископа, које је започео Данило II, стали су код Душановог краљевања у световној грани, а настављени су до патријарха Саве III (1375) у архијерејској грани. Ту је Душаново уздизање на царство негативно осветљено због тога што је оставио „прародитељску власт краљевства" и посегао за царством. Последица је био раскол и одлучење од стране цариградског патријарха, рана коју је требало исцелити. У томе је главна улога приписана кнезу Лазару. Он обнавља јединство међу црквама и успоставља стари ред.

Неку врсту замене за *житија* дали су списи о кнезу Лазару, који у сржи имају мученичку смрт, похвалу јунаштва и жртвовања и успостављање култа, чиме се одржавао континуитет „светих владара". Тежња за континуитетом управљала је и општим понашањем и конкретним чиновима. Твртко је освајање представљао као наставак обнављања, тако да је „град наших предака Котор срећно прешао у наше руке за вечита времена". У преговорима Дубровчана с владарима из залеђа сваки – па и најмањи – случај стављан је у перспективу столећâ подсећањем на то како је било „за прве господе српске".

У практичном животу, континуитет се нарочито истиче у односу према цркви, у преузимању улоге заштитника и „другог ктитора", настављању делâ првих ктитора, али и у угледању на њих оснивањем задужбина за себе и своју породицу. Кнез Лазар дограђује припрату цркви у Хиландару, са којим су Бранковићи у најтешњој вези, имају у манастиру скоро у свакој генерацији неког свога члана као монаха. Угледајући се на српске претке, Симеон Урош оснива Преображење на Метеорима, клицу из које ће се развити познати манастирски комплекс.

Новину је представљало то што су се и великаши нижег ранга у подизању породичних задужбина угледали на велику господу, која је, опет, настављала раније владаре. Померање државног тежишта ка северу пратила је појава читавог таласа црквених грађевина и споменика нових стилских обележја. Угледало се на Душанове грађевине и савремене споменике Цариграда и Солуна. На храмовима „моравске

Сл. 3.2 Култ српских светитеља: икона светог Симеона и светог Саве с почетка XV века. (Народни музеј у Београду)

школе", како је названа последња стилска епоха, изразите су византијске црте, које сведоче о културној хомогенизацији источног хришћанског света под утицајем Византије.

Централна купола је праћена мањим куполама, полихромни ефекти се остварују наизменичним слојевима камена и опеке, примењује се у већој мери пластика, фасаде бивају украшене сликањем. Прозори и розете на западној фасади храмова побуђују готичке асоцијације. Пример су дали чланови Лазареве династије (Раваница, Љубостиња, Манасија с бројним особеностима), а следили су их великаши

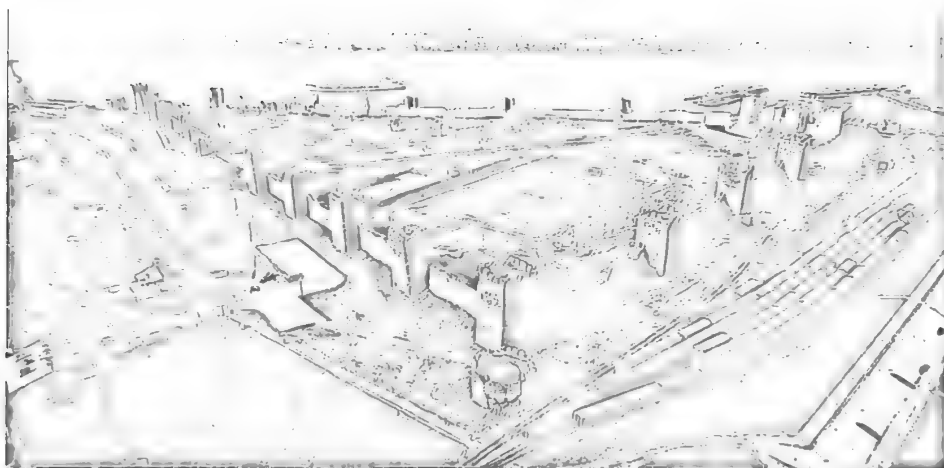

Сл. 3.3 Преношење државног средишта: Смедерево на Дунаву, грађено 1428–1430, српска престоница 1430–1459. (Фотографија Б. Стругара)

(Каленић, Дренча, Наупара, Враћевшница). Сви ти споменути и читав низ других манастира налазе се северно од тока Западне Мораве.

У световном градитељству се такође одржава континуитет. Примењују се наслеђене технике и материјали, угледа се на познате обрасце, пре свега оне из византијске престонице. Из темеља подигнуто Смедерево (1427–1430) планом и типом фортификације настоји да подсети на Цариград. Трајна угроженост нагони на подизање нових и поправљање старих утврђења. Рударска и градска насеља добијају, поред зидина, и утврђени унутрашњи град способан да одолева дугој опсади, како показује пример Новог Брда. Примери Раванице и Ресаве (Манасије) показују како и манастири постају утврђења.

Од краја XIV века велика господа као и владари смештају своја седишта у градска насеља, која добијају улогу престоних места: Крушевац за кнеза Лазара, Београд за Стефана Лазаревића, Смедерево за Ђурђа Бранковића. Негује се и даље развија и оно што је у време Немањића преузето са Запада, као витештво, оличено у витешким редовима, и хералдика, заступљена на српском новцу од времена Стефана Дечанског и Душана. Хералдичка симболика, с њеним особеним језиком, не употребљава се само на новцу и печатима већ и на прстењу, украсу књига, па чак и надгробним плочама.

У периоду деспотâ се интензивније него раније преписују књиге и преводе текстови и на тај начин увећава српска библиотека. По записима се види да владари у томе имају значајну улогу дајући налоге и позивајући монахе из Свете горе да раде на преписивању. Реперто-

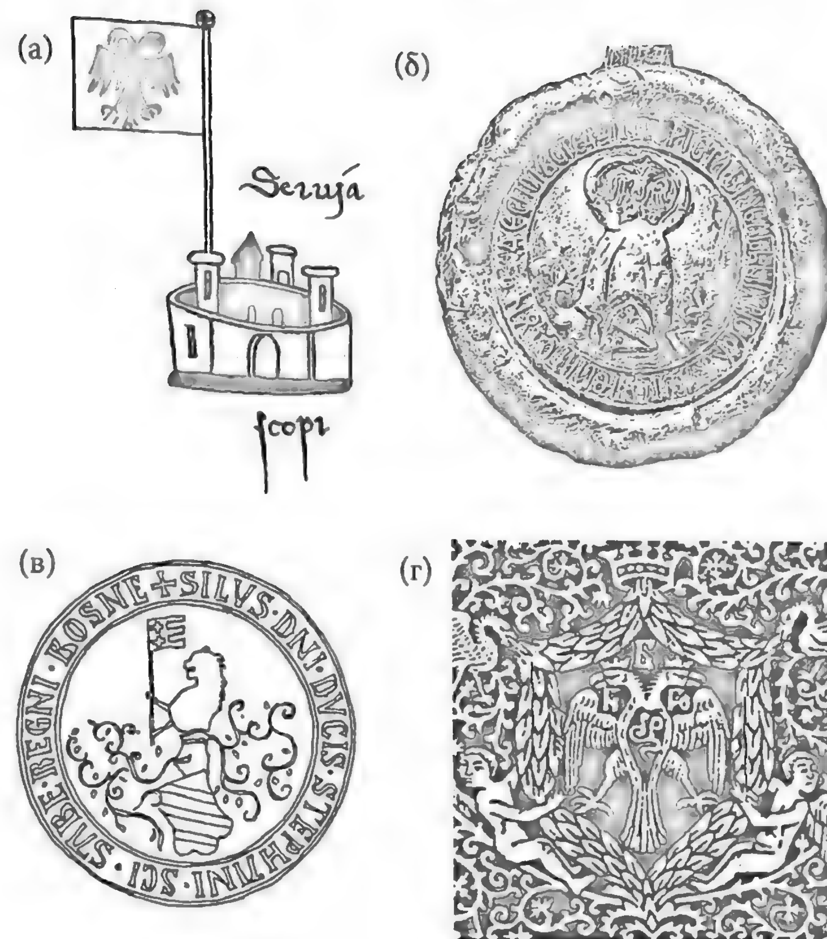

Сл. 3.4 Рецепција хералдике: грбови из XIV–XV века
(а) двоглави орао приписан Србији (Seruja) на каталанској мапи из 1339. године; (б) печат деспота Стефана Лазаревића (1426); (в) печат Стефана Вукчића, херцега од светога Саве (пре 1466); (г) грб Ђурђа Црнојевића, господара Зете (1494)

учених трактата из разних области знања, преводе и преписују забавни списи (*Александрида*, *Роман о Троји*, *Тристан и Ижота* и др.). Наставља се и с писањем житија појединих истакнутих личности. Јефрем, први патријарх после оних из Даниловог зборника добио је житије из пера епископа Марка. *Житије деспота Стефана*, по многим обележјима особено, написао је Константин Филозоф по налогу патријарха и сабора. О деспоту Ђурђу остало је само „надгробно ридање”, у коме је сажета реторичка похвала његових појединих дела. Тек касније, међу избеглицама у Срему, наћиће се писци који ће и последње Бранковиће (деспотица Ангелина и синови Ђорђе и Јован) уврстити у низ светих владара.

Терет двоструког вазалства

Престонице на обалама Дунава, прво Београд, затим Смедерево, симболишу положај деспотске државе – тако различит од државе Немањића. Док је старија стремила ка југу да би освојила урбанизоване и богатије крајеве, млађа се кретала према северу, насељавала и култивисала некад запуштене територије, налазила ослонац у хришћанској Угарској. Послужила је као полазиште за даље сеобе ка северу, и као мостобран с кога се полазило у обнављање државе кад је била под влашћу Османлија.

Спорне територије поред Саве и Дунава (а с њима и оне у североисточној Босни), за које се усталио назив „Земља краља Стефана" (мислило се на Драгутина), престале су да буду јабука раздора између Србије и Угарске, постале су карика која повезује. Деспоти су за њих дуговали вазалске обавезе, али су истовремено имали прво место у угарском сабору и великашкој хијерархији; били су, почев од Стефана Лазаревића, прве личности после краља, имали су своје поседе, дужност да стално издржавају *бандериј*, војни одред у јачини од 1.000 коњаника, а такође да учествују у походима под краљевим вођством с одредом од 8.000 ратника. Стефан је још за живота обезбедио на угарској страни сагласност за Ђурђа као наследника и за увођење у наслеђе. Није било ратова између Угарске и Србије, али је било сукобâ, као онда кад су се Угри мешали у борбе између Стефана и Вука Лазаревића, или када се деспот Ђурађ мешао у борбе угарских великашких група.

Пораз Турака код Ангоре, 1402, није ослободио Стефана вазалских обавеза. У уговору Сулејмана и цара Јована VII било је предвиђено да „Лазарев син" има обавезу плаћања харача и давања помоћног одреда и да га не мора лично предводити. Међутим, за време борби међу Бајазитовим синовима Стефан је бирао кога ће помагати. Он се држао византијског цара, а угарског краља уплео је у завршни део борби Мехмеда и Мусе. Савезничка војска, коју је предводио Ђурађ Бранковић, потукла је Мусу у Бугарској 1412. и омогућила да Мехмед I обнови власт у целој држави. Нови султан је неко време био лојалан према деспоту, али је убрзо наставио освајачку политику својих претходника. Од 1415. је и Босна укључена у круг османлијских вазала, најпре краљевина, а затим и осамостаљени делови под Павловићима и Сандаљем Хранићем. Убрзо је султан добио прилику да арбитрира у споровима међу хришћанским господарима.

Деспоти су се и даље називали самодржавном господом, а животописац деспота Стефана Константин Филозоф налазио је у двособеним начином изражавања: „По васељени источни владари са западнима беху као непријатељи и пленили су им земље и ратовали су један са другим, а овај (тј. деспот) шаље своју војску ка источнима (Турцима) против западних, а ка западнима сам собом одлази на сваке савете. И ово обоје је јавно чинио и за многе године. Никада, дакле, у истину нико не створи таково, само он једини, велики и чудни у премудрости и сили (...)". У стварности, деспот је трпео притиске и с једне и с друге стране. Мурат II (1421–1451), наследник Мехмеда I, кажњавао га је због тога што је заједно с Венецијом и угарским краљем помагао његовог супарника у борби за престо. Србија је претрпела ратна пустошења, изгубила је територије и била у тешком положају када је, у лето (19. јула) 1427, умро деспот Стефан.

Његовог наследника Ђурђа („господин" од 1427, деспот од 1429) одмах су притисле тешкоће и с турске и с хришћанске стране. Краљ Жигмунд је пожурио да преузме своје градове. Београд је успео да добије, Голубац је локални деспотов војвода предао Турцима јер му није исплаћен некакав дуг, док је Мачва остала у рукама српског владара. Око Голупца се заметнула велика битка, опсада у којој је лично учествовао угарски краљ, али је био потиснут преко Дунава (1428). Поред Голупца, Турци су заузели и територије на југу, нишку област и Крушевац. По ту цену, а уз обнову плаћања харача и давање војног одреда, Ђурађ је постигао и турско признање.

Његов положај симболички долази до израза и у породичној политици тих година. Он је једну кћер, Кантакузину, удао за грофа Улриха Цељског, који је тада био у сродству с угарским краљем, иначе један од најмоћнијих људи у Краљевини; а другу, Мару, дао је у харем султана Мурата II. Као мираз султану су признате Топлица и Дубочица. Ни то, међутим, није било довољно да обезбеди стабилност у односима. Убрзо су дошли нови захтеви: 1437. године предат је град Браничево (код данашњег Костолца), а упад војске угарског краља до Крушевца и спаљивање турских лађа код Сталаћа, у лето исте године, изазвао је Мурата да узврати нападима на Србију и на Ердељ.

Изгледи на помоћ из Угарске су ослабили када је после дуге владе умро краљ Жигмунд (децембра 1437). Један турски поход на Србију предузет је већ 1438. године, када су освојени градови Вишеслав и Ждрело, у близини границе, и Борач, Островица и утврђени манастир Раваница у средишту тадашње Србије. Следеће године поход је управљен ка Смедереву, које се предало после тромесечне опсаде, у августу 1439. Том приликом Турцима није успело да освоје рударски град Ново Брдо, који ће се одржати под тешким условима опсаде и уз велико страдање становника до јуна 1441. У том таласу освајања Турци нису залазили у планинске области Зете. Тамо је до-

шло до конкурентске борбе између Стефана Вукчића Косаче, босанског војводе, који је освајао Горњу Зету, и Венеције, којој је деспот Ђурађ поверио на чување обалске градове.

Велики турски успеси и угроженост суседа, пре свега Угарске краљевине која је добила Турке као суседе, актуелизовали су идеју крсташког рата, која је замрла после никопољског пораза. Циљ је био да се окупе хришћанске војске из више држава и да, заједнички, великим снагама протерају Турке из Европе. Велике препреке су се појавиле у Угарској због борби око престола после смрти краља Албрехта (1437–1439). У те борбе је био умешан и избегли српски деспот, који је свог најмлађег сина Лазара кандидовао за краља. Тек када се на власти учврстио млади пољски краљ Владислав I Јагеловић (1440–1444), кога је довела група угарских великаша, створени су услови за оштрију акцију. Захваљујући новцу деспота Ђурђа, могла се увећати војска, у којој је важан елеменат био велики одред влашких ратника под заповедништвом Јанка Хуњадија. Здружена војска краља, деспота и војводе прешла је у јесен 1443. у Србију и нанела поразе турским одредима дуж војног пута према Нишу и Софији. Код места Златица савезничка војска је наишла на препреке и била је захваћена јаком хладноћом (био је децембар), што ју је присилило да се врати у Београд и Угарску.

Како је Мурат II имао тешкоћа и на другим странама, показао се склон преговорима, и они су започети у пролеће 1444. До јуна је постигнут споразум у коме су главне тачке биле враћање градова деспоту Ђурђу. „И прими деспот Србље и уљезе у Смедерево августа 22", забележили су српски летописи. Том приликом су ослобођени и деспотови синови, Гргур и Стефан, које је Мурат II у међувремену ослепео.

У Угарској је под утицајем папског легата и ратоборних кругова погажен уговор са султаном, настављене су припреме за нови поход, који је и предузет у новембру 1444, без деспота, а завршен поразом код Варне и краљевом погибијом.

Већ уговор из 1444. показује, а то ће потврдити каснија примирја и мировни уговори, да су Угарска и Турска образовале систем вазалних држава у коме су једна другој признавале права и интересе, али не у једнаком степену. Појас вазалних територија је почињао код Дубровника, који је био под угарским краљем, настављао се територијом обласних господара Косача и Павловића, затим босанског краља, који је у односу на Турке био господар само оног дела краљевине изван територија његових вазала; следила је затим територија српских деспота, а преко Дунава се појас настављао територијама влашког и молдавског војводе. На обали Црног мора се појас завршавао.

Тај систем се није дуго одржао у равнотежи, постепено се померао у корист Турске. Постала је видљива и економска неједнакост два блока. Турски султан је био у стању да сваке године дигне неколико десетина хиљада *спахија* коњаника, који су били награђени *тимаром*, и за које није имао посебне трошкове. Држао је, поред тога, одред пешака, неку врсту личне гарде (*јањичара*), с временом све бројније, која је плаћана у току целе године без обзира на то да ли је било похода. И најзад, у сезони похода султан би узимао нерегуларне одреде најамника, често састављене од хришћана, који су добијали плату за време учешћа у рату.

Насупрот томе, хришћанска друштва су имала војску састављену од племића, који су били обавезни да учествују у походу који води краљ и могли да дигну из редова зависних људи на 25 или 30 кућа по једног опремљеног ратника, и од професионалних најамника, који су били веома скупи – три златника месечно. Релативно скроман одред од 5.000 најамника за кампању од три месеца изискивао је огромну суму од 45.000 златних дуката. Кад су у другој половини XV века прављени планови за велики поход против Турака, сматрало се да је потребно сакупити 200.000 златника, што је превазилазило снаге појединог владара. Све више се тражила помоћ од папе и сакупљао новац по хришћанским државама за вођење крсташког рата. На хришћанској страни су знатан део војних снага давале сточарске области. То долази до израза у важној улози влашких и албанских ратника, чији су вођи (Хуњади, Скендербег) били у стању да дигну много већи број ратника него земљорадничке области.

Хроника пропадања

До обнављања деспотове државе дошло је после само пет година турске власти (1439–1444), тако да је било услова за обнову ранијег режима јер освајач није стигао да заведе темељније промене. Показало се да Турци нису непобедиви, али, истовремено, и да се однос снага није суштински променио. Борбе које су уследиле у Угарској после погибије младог краља (1444) још су више ослабиле хришћанску снагу. У први мах ни Мурат II није показивао већу агресивност, чак је привремено абдицирао (1446), али се вратио на власт. Све је то дало времена за предах Ђурђу Бранковићу, који је у то време за савладара добио најмлађег сина Лазара, који се оженио једном царском рођаком и био „венчан" за деспота 1446. Два његова старија сина, 1444. ослобођена из заточеништва, Мурат је ослепео и тиме их онеспособио за владање.

Нови покушај велике офанзиве против Турака, који је организовао Јанко Хуњади а иза којега је стајао Алфонс Арагонски, владар Јужне Италије с амбицијама да дође на угарски престо, довео је деспота Ђурђа у тешку ситуацију. Војске супарника кретале су се по деспотовој територији, поприште предстојеће битке било је у његовој власти, а он је настојао да остане неутралан. Када је октобра 1448. хришћанска војска на Косову тешко поражена, Хуњади је после бекства и скривања пао у руке деспоту Ђурђу, који је захтевао накнаду штете нанете његовој земљи. Држао је Хуњадија у заточеништву, док му није предат као талац његов син Ладислав.

После Хуњадијевог ослобађања у Угарској су се још јаче распламтеле борбе између група великаша, окупљених око Хуњадија и грофа Улриха Цељског, зета деспота Ђурђа. Уплетен је био и деспот, чији су поседи у Угарској страдали. Међусобице се нису смириле до деспотове смрти. То, свакако, није помагало одбрамбеној снази хришћана.

На турској страни је доласком младог Мехмеда II на престо (1451–1481) наступила промена. Он се није задовољавао дотадашњим вазалским односима, већ је прегао да што већи број вазалних држава претвори у *санџаке*. Наруку су му ишли сукоби међу хришћанском господом. Деспот Ђурађ је 1448. ратовао с босанским краљем и био у непријатељству због Сребрнице и територија западно од Дрине. Стефан Вукчић Косача, потпуно осамостаљен од босанског краља, проглашен за *херцега* („херцег од светога Саве"), напао је 1451. Дубровник настојећи да му одузме жупу Конавле, коју је град раније (1419, 1426) био откупио од својих суседа. Против њега је образована коалиција која је планирала да откупи од султана херцегову земљу за 50.000 дуката уз преузимање његовог харача. С друге стране, у рат је увучен угарски двор као заштитник Дубровника. Против херцега је устао и старији син и властела из Хума, области на западу његове државе. Мир је успостављен с краљем и сином 1453, а с Дубровником 1454, уз повратак стању од пре рата.

Сва та ситна гложења и обрачуни, карактеристични за балканску политику претходних деценија, исцрпљивали су турске вазале у време кад је Мехмед II био започео опсаду Цариграда, који је пао 29. маја 1453. године. Од хиљадугодишњег Византијског царства остали су фрагменти у Трапезунту и Мореји (Пелопонез), под споредном линијом Палеолога.

Деспотова држава и Босна биле су после тога прве на реду, а Мехмед II је убрзо показао да не одустаје од намере да освоји и преостале територије. Уследили су напади који су се понављали из године у годину. Деспот је на вест о паду Цариграда преселио покретну

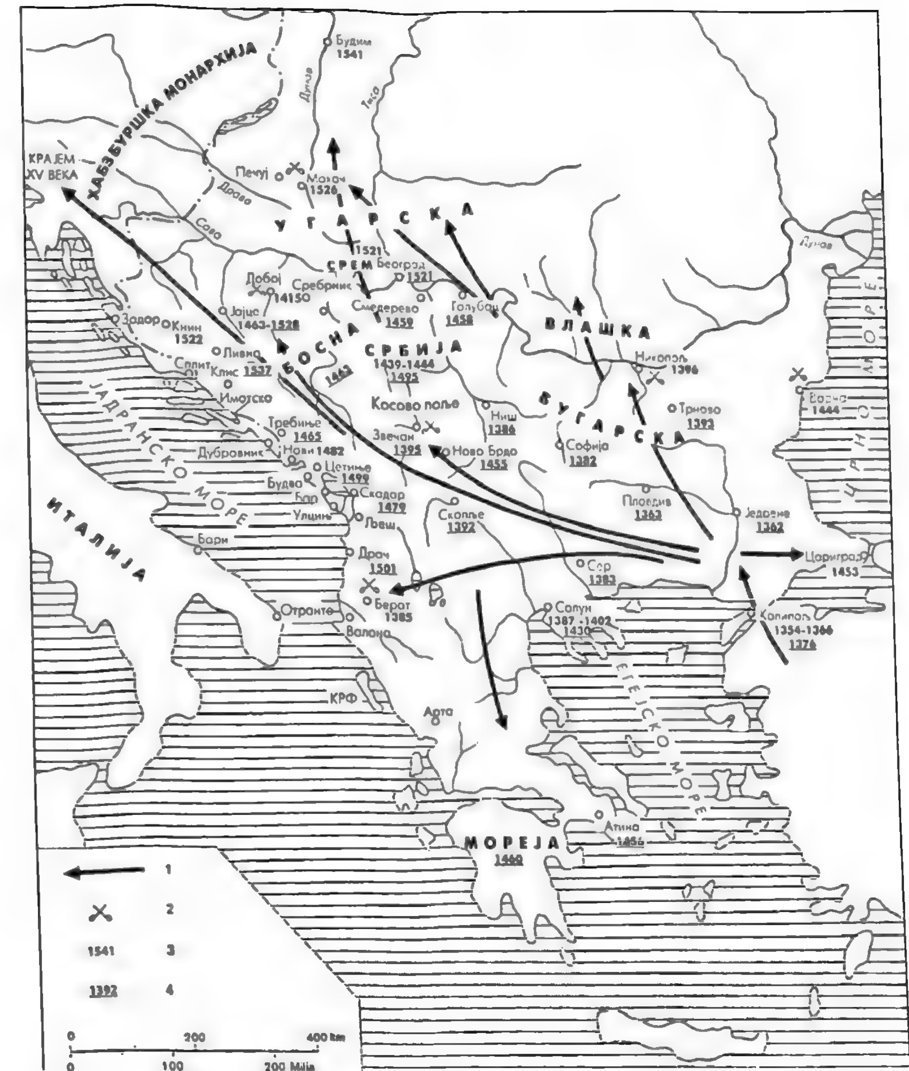

Карта 3.3 Турска надирања и освајања
1. правци турских надирања; 2. места важнијих битака; 3. година привременог освајања; 4. година сталног освајања

непријатељства с Хуњадијем, тако да је и он могао да се укључи у борбе 1454, кад су Турци провалили у Србију, а хришћани подигли устанак у суседним деловима Бугарске.

Године 1455. уследио је напад на јужни део Србије, опседнуто је и освојено Ново Брдо и читав низ градова (Призрен, Пећ, Бихор у Полимљу). Пресечена је копнена веза с територијама у Зети, које су или дошле непосредно под Венецију, или под њеног војводу Стефана Црнојевића, који је положио темељ новој династији зетских господаре. И следеће 1456. године поход са султаном на челу био је

усмерен према Србији, прво Смедерев , а затим се усредсредио на угарски Београд, који се одржао пред ја ом опсадом до 22. јула 1456. Граду су у помоћ дошли крсташи из ःвропских земаља. Помоћ и снабдевање стизали су Дунавом, где је у великој бици на води турска флота била потучена. Одбрана предвс)ена Хуњадијем и фанатичним проповедником фрањевцем Ивано: Капистраном осујећивала је турске јурише. Султан је чак био рање ı и повукао је војску не постигавши успех. Хришћанска победа је алеко одјекнула. Куга је тада захватила и хришћанску војску и одне а Хуњадија и Капистрана, а крајем године је нестао и остарели деспот Ђурађ. У међувремену су обновљене борбе унутар Угарске с наследницима Хуњадија.

После само годину дана предаха, 1458. кренуо је турски поход поново на Србију. Заузет је појас градова на северу (Вишесав, Бела Стена, Ресава), међу њима и Голубац. Деспотова држава је сведена на Смедерево и околину и појас земљишта уз Саву који се могао надзирати из Београда. Већ у јануару 1458. умро је деспот Лазар Бранковић, што је и у том остатку заоштрило кризу. На двору су биле утицајне две странке, једна турских присталица, које су у један мах извикале за деспота Михајла Анђеловића, деспотовог војводу, чији је брат тада био везир Мехмеда II. Становништво Смедерева је с другом странком, ослоњеном на Угарску, осујетило тај преврат. Анђеловић је затворен, а улога владара припала је слепом Стефану Бранковићу. Тада је под утицајем босанског и угарског краља у Смедерево доведен син босанског краља, Стефан Томашевић, да се ожени кћерком умрлог владара и буде устоличен за деспота. То је учињено 21. марта 1459, али није ни у чему умањило опасност, јер султан је те године за свој циљ изабрао Смедерево. Град је неко време одолевао опсади и био предат под условом да млади деспот с пратњом слободно напусти град.

Пад Смедерева и избијање Турака на линију Сава – Дунав симболички заступа пад српске државе, чији су неки делови били давно раније освојени (још крајем XIV века), а неки још чували известан степен самосталности. Кад је Србија освојена Турцима су се отворили путеви према Босни и залеђу јадранске обале, које до тада није било на главном правцу њиховог ширења.

До предаха је дошло због тога што су њихови походи тада упућени на друге земље (Трапезунт, Мореју, Влашку), а онда је, 1463. године, дошао ред на Босну. На једној страни султан је помагао побуњеног сина херцега Стефана, а на другој је освајао градове Павловића и босанског краља. Заробљен је и сам Стефан Томашевић, који је у међувремену, 1461, постао краљ, а већ раније је био заробљен у Смедереву. Овог пута је погубљен, пошто је претходно издао наређење да се утврђења предају Турцима.

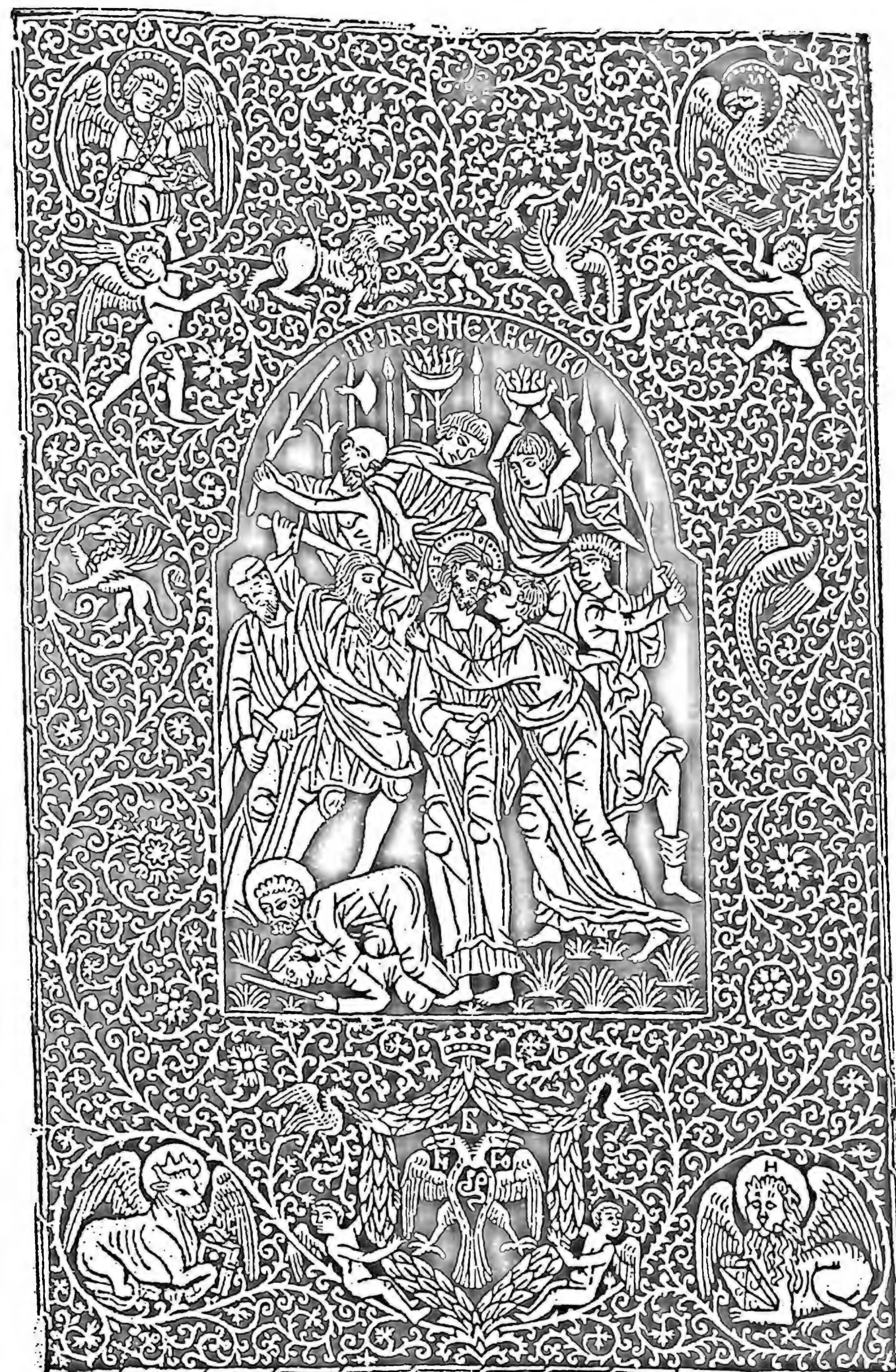

Сл. 3.5 Рецепција штампарске вештине: илустрована страница из *Октоиха*, прве књиге из штампарије Црнојевића (1494)

Пад Босне је довео до савеза угарског краља Матије Корвина (1458–1490) и Венеције, чији су поседи у Далмацији били постали непосредно угрожени. У јесен 1463. Корвин је ушао у Босну и до краја године освојио Јајце и неке друге градове (Звечај, Звоник, Теочак). Херцег Стефан је тада успео да поврати своју територију. Босна је привидно обновљена постављањем угарског великаша Николе Илочког (1471–1477) за краља. Султан 1464. године предузима нов поход којим успева да поврати већи део Босне под своју власт. Од тада је земља остала подељена до велике турске офанзиве почетком XVI века.

После тога остаје слободан од Турака само приморски планински појас, у коме најжешћи отпор пружају Албанци које предводи Ђурађ Кастриот Скендербег. На њих се у суседству наставља Иван Црнојевић, па херцег Стефан, чија се земља дели услед неслоге међу синовима. Био је довољан поход султановог намесника из суседства да 1465. године освоји већи део херцегове земље. Тако је султанова територија са свих страна окружила Дубровник, који је од 1458. редовно плаћао годишњи данак. Преостали су слободни неповезани делови територија око ушћа Неретве и око града Новог. Одатле се понекад покушавало да се прошири и обнови власт над деловима херцегове земље.

До највећих промена је дошло 1479, кад су Турци освојили Скадар и када је за кратко време била покорена и земља Ивана Црнојевића. Сâм војвода је побегао у Италију, али се после султанове смрти, маја 1481, вратио и обновио државу с центром у Жабљаку (данас Ријека Црнојевића), а од 1485. на Цетињу. Пошто је Нови освојен 1481. године, мала територија Црнојевића је уз млетачке поседе остала једина слободна. Доживела је чак звездане часове 1493, када је набављена штампарија, која је ту штампала ћирилске књиге потребне за богослужење.

Као и ранијим владарима, и Ђурђу Црнојевићу су положај отежавале породичне међусобице. Против њега је код Турака деловао рођени брат Стефан. Кад се осетио непосредно угрожен, Ђурађ је напустио Црну Гору (1496). Тада је угашена и последња од државица на тлу некадашње српске државе. Под млетачком влашћу остали су обалски градови, Котор и Будва трајно, Бар и Улцињ до 1571. године.

4
Султанови штићеници

Старо и ново

У време када су коначно потчиниле државу српских деспота Османлије су имале дуго искуство и готове обрасце у поступању с освојеним земљама. У први мах они су потчињене територије с њиховим средиштима претварали у управне јединице, *санџаке*, који би именима подсећали на бивше господаре. Тако је јужни део Србије, освојен 1455, пописан као „*вилајет* Вукове земље". Са северним делом, освојеним 1459, обухваћена је и територија западно од Дрине са Сребрницом, јер је она припадала ранијим господарима, српским деспотима. Управне јединице су биле провизорне, а стабилизовале би се тек по завршетку освајања, кад би се граница удаљила. Трајне контуре пре су добијале ниже управне јединице, *нахије* и *кадилуци*, него пространe области и читаве земље.

Турска управа овековечила би нека од старих имена, а многа је, међутим, прекрила заборавом. Име Херцеговине, по титули Стефана Вукчића Косаче, коначно се усталило тек у турско доба; име Босне је чувао прво санџак, а онда (од 1580) Босански пашалук. Са Србијом је био други случај, санџаци на њеној територији добили су називе по градовима: најважнији је био Смедеревски санџак, мада је седиште намесника било у Београду (после 1521. године). Тек много касније, по стварном седишту и по рангу *паше*, преовладаће назив Београдски пашалук. Име Србије и обриси њене територије боље су се очували у све активнијој европској картографији него у османском управном систему.

На самој територији државе српских деспота били су, поред Смедеревског, још и Вучитрнски (настао из земље Вука Бранковића), Крушевачки (Алаџа Хисар) и Призренски санџак. Неки делови бивше државе ушли су у састав санџака са седиштима ван Србије: на северу Видинског, на истоку Софијског и Ћустендилског, на западу

Зворничког и Босанског и на југу Дукађинског (после освајања Скадра 1479).

Османлије су запоседале на првом месту утврђења и управна средишта, дворове и упоришта раније власти. Утврђена места добијала су турску посаду, градска насеља одговарајуће управне или судске функционере с пратњом и послугом. Није било пресељавања из Мале Азије као у областима које су раније освојене и ближе османлијском језгру. Мрежом нижих управних јединица, *нахија* и судијских округа – *кадилука* – прекривене су претходне српске управне јединице, дотадашње „власти", подручја града под војводом из времена деспота, или још старије „жупе", које су од давнина имале своје границе детаљно утврђиване због колективне одговорности становника. Понегде су се нове јединице поклапале са старим, често су се наметала имена тврђава и градских насеља. Кадилуци у Смедеревском санџаку у првој половини XVI века били су: Смедерево, Београд, Ужице, Чачак и Ниш. Нахија је било знатно више и њихов број се увећавао; у једном попису из 1563. наведено је само у Смедеревском санџаку седамнаест нахија.

Турска администрација није допирала ниже од тих јединица, није стизала до нивоа села, где су се одржале домаће старешине с разним називима: *протојер*, *кнез*, *кмет*, код сточара и *примићур*, а над њима су надзор вршили *кнезови* и *субаше*, помоћници санџак-бега, који су називани и *војводе*. Њихова је дужност била да утерују порезе и враћају одбеглу *рају*. Тим називом је у прво време обележавано све радно и зависно становништво без обзира на вероисповест; тек у XVIII веку ограничен је на потчињене хришћане.

Све оно што је пре турског освајања било јавно, или владаочево добро, укључивано је у султанов *хас*, владарев извор прихода. Велика имања с важним привредним објектима образована су и за управитеље санџака – *мириливе*, *санџак-бегове*, и прелазила би с једног на другог заједно с функцијом. Преостала земљишта и привредни објекти раздељени су као *тимари* или *зијамети* ратницима – *спахијама* и нижим функционерима.

Међу спахије се у прво време по освајању могла уврстити и хришћанска властела која је остала на свом имању прихвативши уобичајене дужности, изједначене с обавезама спахија муслимана. Захваљујући пописним *дефтерима*, који су израђивани непосредно по освајању, може се проценити број и удео тих хришћана спахија. Највећи је био у Смедеревском санџаку, где је 1476. године било 64 муслимана а 85 хришћана тимарника. У другим санџацима број је варирао, али без обзира на тренутну заступљеност хришћани-спахије

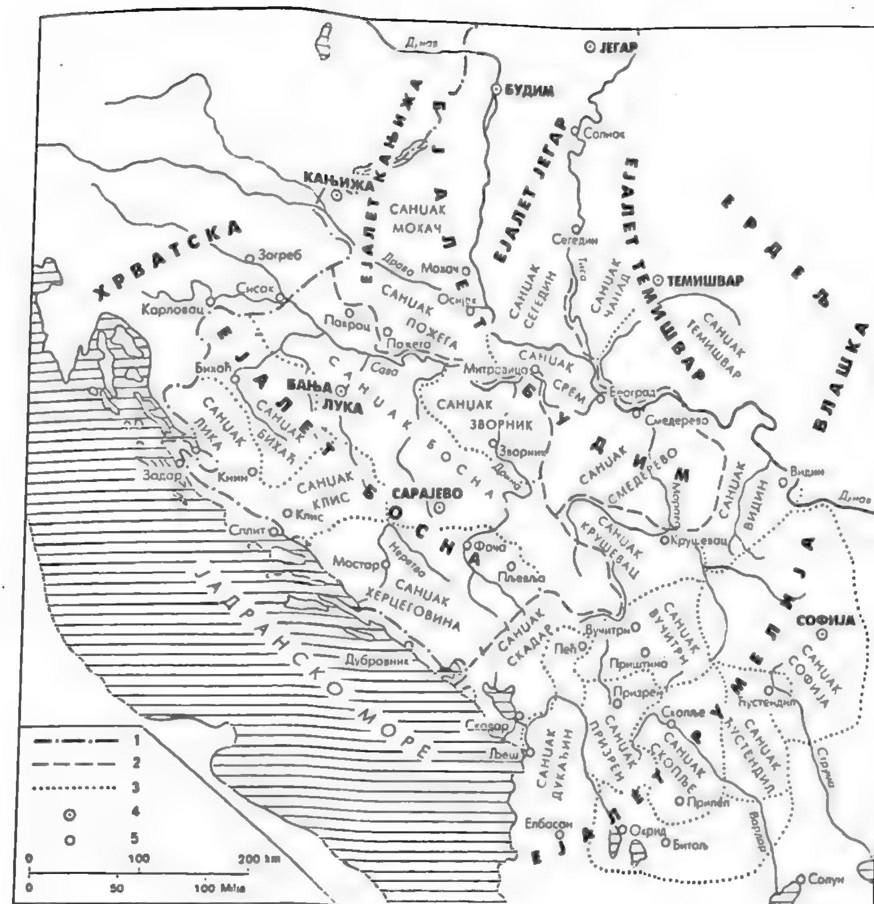

Карта 4.1 Административна подела јужнословенских земаља под турском влашћу
1. границе Османског царства почетком XVII века; 2. границе ејалета;
3. границе санџака; 4. седишта ејалета; 5. седишта санџака

У време довршетка освајања Србије Османлије су увелико практиковале одраније преузете и развијане технике пописивања и инвентарисања онога чиме се располагало. У разне врсте пописа (дефтера) уносили су најчешће приходе, а то су у исто време била задужења становника. Пописи омогућавају увид у стање насељености, распоред становништва, пољопривредне културе, изворе прихода итд. Најкориснији су детаљни дефтери у којима су у сваком насељу пописани сви домаћини и неожењени мушкарци, као и удовице кад се брину о домаћинству, док су подаци о дажбинама, збирно уписивани за цело насеље, исказани у новцу или јединицама мера код натуралних давања. Ти пописи показују колико је село давало житарица, колико је износила десетина од шире (турска администрација је иг-

итд. Све то дозвољава закључке о величини очекиване производње, али остаје загонетка – како су једном утврђене обавезе убиране у условима неједнаких годишњих приноса. Тешко објашњиве остају и велике разлике међу просецима давања по домаћинству у суседним селима приближно исте величине.

Највећи део становника, сви они који би се затекли у насељима укљученим у хасове или тимаре, био је обавезан на одређена давања и вршење работа зависно од личног статуса, али и од статуса насеља у коме се појединац налазио. У XV веку су обавезе земљорадника у селима биле у великој мери уједначене у целом пространом Царству: десетина од житарица и вина била је увећана *саларијом*, додатком за господара од 2,5%, тако да је у ствари данак чинио осмину. Права десетина се давала од других пољопривредних производа (проса, зоби, сочива, лана, конопље, поврћа итд.), затим од кошница и меда. Поред тога, плаћао се порез на свиње и порез на млинове. Спахији се плаћала *исйенца*, дажбина од главе домаћинства у износу од 25 акчи, док се султану плаћао *харач* (*џизја*), главарина; султану је такође ишла и овчарина, такса на овце.

Сточари су били под другим режимом док су имали статус повлашћених Влаха. Плаћали су од домаћинства златник – *филурију* (отуда њихов општи назив *филуриџије*), давали две овце, сир, шатор, ужад. Фискална јединица је био катун од 20 кућа, касније од 50 кућа. Власи су давали војнике – на пет кућа једног, а за провале и упаде на непријатељску земљу из сваке куће по једног.

Потребе сложеног османлијског војног механизма захтевале су велики број различитих помоћних служби као што су занатлије (тобџије, пушкари, самострелари, ковачи, дрводеље итд.), затим чувари путева (дервенџије), „бродова" (прелаза река), мостова, кланаца, превоја. Те службе је вршило домаће становништво, а у замену је добијало опроштај од неких дажбина (најчешће харача и испенце) или је добијало статус филуриџија. Домаћи живаљ је приман и у несталне полувојничке редове најмљених *акинџија*, *марйолоза* у посадама итд. Пред средину XVI века повлашћени статус је укинут и сви су, осим старешинског слоја, изједначени с рајом.

Ранијим обрасцима најмање су били прилагођавани рударски тргови, који су прихваћени са својим уређењем и сложеном поделом рада. Како су укључивани у султанов хас, рударски тргови би добијали *емине*, или *амиле*, надзорнике или закупнике, касније и *кадије*, које су надзирале исправност и законитост рада. Како су у току ратова средином XV века рударски центри страдали, стручно становништво се разбежало, па су се османлијске власти трудиле да обнове производњу и врате је на ранији ниво, како би се остварила већа корист за султанове финансије. По налогу с највишег места вршен је

низ испитивања 1488. године, да би се утврдило какво је стање у рудницима и шта треба предузети да би се повећала производња и приходи.

Највећа новина коју су Османлије наметнуле била је забрана извоза сребра и злата; све што се произведе морало се предавати најближој султановој ковници. Тиме је пресечено трговање племенитим металима, а посредно су трговци искључени из круга предузетника у рударству. Нестало је финансијера и кредитора, па су турске власти захтевале да се уведу *сарафи*, мењачи, а налазили су их међу Јеврејима који су крајем XV века, прогнани из Шпаније, у већем броју стигли у Османско царство.

Упадљиве су биле промене у врховима друштва. Док су припадници ситног племства могли сачувати свој посед прихватајући спахијске обавезе, припадници династија и великаши су или побегли испред освајача, као што је случај с породицом последњих деспота, или би појединци налазили уточиште на неком поседу добијеном као знак султанове милости негде далеко од земље којом су господарили. У српском случају је било особено то што је од династије остала царица Мара († 1487), кћерка деспота Ђурђа Бранковића, бивша султанија, која је, уживајући велико поштовање, боравила на поседу с центром у Јежеву (данас Дафни у близини Свете горе), а под њеним окриљем су били не само рођаци, као сестра Кантакузина и братаница Јелена него и понеки од деспотових војвода (Оливер Големовић, Тома Кантакузин). Други су нашли уточиште као монаси у неком од светогорских манастира (Гргур Бранковић, челник Радич).

Црква, оличена у хијерархији, свештенству и монаштву, у бројним црквеним установама, некад богатим, толерисана је у својој верској активности, старању о душама верника, чија је религиозност поштована. Цркви је омогућено да настави своју мисију, али, као што ће се даље видети, у неупоредиво тежим околностима. Непосредно по освајању, у градовима и тврђавама су одузимане црквене грађевине и прилагођаване за потребе муслиманских освајача.

Бежања, пресељавања, насељавања

По успостављању османске власти, на територијама које су некад чиниле српску државу наставила су се велика померања становништва, започета давно раније. Већина тих кретања се не може пратити кроз документе; препознају се тек по резултатима нагомиланим у току дужег времена. То важи првенствено за померања према северу, која су довела до јачег насељавања области најудаљенијих од праваца којима су надирали Турци. Таква бежања су само изузетно доспевала у

документе. Речит је случај становника Ковина, угарског жупанијског средишта на левој обали Дунава, у близини Смедерева. Српски живаљ је у Ковин доспео раније, напустивши територију Србије, а када је опседано Смедерево 1439. године, ковински Срби су колективно побегли у унутрашњост Угарске и за насељавање добили напуштено место на острву Чепељ, на које ће пренети име свог претходног боравишта – Рацкеве (Српски Ковин).

Пре коначног освајања Србије Турци су често одвлачили становнике у ропство, неретко у Малу Азију. После Никопољске битке становнике Светог Димитрија на Сави (Сремска Митровица) преселили су у Брусу. У време великих освајачких похода као ратни плен одвлачили су велики број људи и жена. Према извештајима фрањеваца из Цариграда, који су пратили судбину хришћана пребациваних у Анадолију, само у току 1438. године из Србије је било одведено више од 60.000 душа. Из целе југоисточне Европе у току две бурне ратне године, 1439–1440, треба да је одведено 160.000 душа, а за седам година (1436–1442) ценили су да је одведено преко 400.000 људи. Фрањевци су знали за велике губитке приликом гоњења робља; 1440. године, од 7.000 тераних из Србије 3.000 је умрло од хладноће и нападâ звери. Пресељавања на Исток су се наставила и кад су балканске земље биле освојене. Становници Охрида су 1466. пресељени у Цариград, следеће године се то десило становницима Новог Брда. После освајања Београда 1521. године градски живаљ је у великој маси пресељен у Цариград, где је успомена на досељенике сачувана у имену Београдске шуме.

Кад се граница Царства за дуже време усталила дуж Саве и Дунава, постала је видљива нека врста ратовања за становнике, које се дâ упоредити с ратовањем за територије. Турци су наставили праксу упадања преко границе и одвлачења људи. Угарски краљ Матија Корвин се 1462. год. у једном писму жалио да је током претходне три године из његове државе одвучено 200.000 људи. Увиђајући штету од таквих губитака, он је упорно настојао да преокрене ситуацију, не избегавајући турске методе. Сваки поход на турску територију био је праћен пустошењем и одвођењем људи.

Матија Корвин је позивао и прихватао великаше и ратнике из Србије, давао им поседе и важна места у војсци, највише у лакој коњици, роду војске поглавито састављеном од пребега. У његову службу су ступили и касније се истакли: деспот Вук Гргуревић унук деспота Ђурђа, браћа Јован и Дмитар Јакшићи, Милош Белмужевић и други. После смрти деспота Вука (1485), краљ је позвао из Штајерске Ђорђа и Јована, синове слепог Стефана Бранковића. Ђорђа је именовао за деспота, а касније је то достојанство добио и Јован. Бранковићи су имали поседе у Срему, с центром у Купинику, граду на обали Саве.

Највеће акције пресељавања предузете су у јесен 1480. и 1481. године, када је краљева војска са српским великашима прешла Дунав источно од Смедерева, продрла пустошећи све до Крушевца и у повратку превела у једном походу 60.000 у другом 50.000 душа и населила их на територију Баната и Поморишја. Поред тих бројки, извештаји спомињу дугу поворку кола с породицама и стварима пресељаваног живља, тешкоће на путу због рђавих временских прилика, техничке проблеме пребацивања преко Дунава.

Такве акције су мењале слику насељености не само оних области у које су људи довођени, већ и оних из којих су одвођени, где су настајале огромне празнине, које је требало попунити. Одведено становништво источног Поморавља је по свој прилици тек коју деценију раније било тамо насељено – да попуни празнине настале у претходним ратовима.

Ратна пресељавања је краљ Матија морао да правда и тражи опроштајницу од папе, јер су неки од команданата одбијали да одводе људе као плен. Настојећи да насели опустеле пограничне области, краљ је тражио да се досељеници прихватају и да се с њима добро поступа, да се поштује њихова вера. Већ раније су били ослобођени плаћања црквене десетине. Тражио је, такође, да супружници одведени од Турака буду оглашени за мртве – да би преостали део могао ступити у брак и стећи пород.

Простори који су преотимањем људи били испражњени, морали су се попуњавати. У дефтерима који пописују делове Србије у другој половини XV века такво попуњавање се препознаје по далеко већем присуству сточарских влашких заједница. Власи су пописивани у групама, под вођством својих главара, *кнезова* или *йримићура*. Сточарске планинске области су тада и доцније биле неисцрпан извор људства за насељавање, али и ратника за војне службе и походе.

Оно што се у грубим цртама могло упознати у току пола столећа, колико се одржала гранична линија на Сави и Дунаву, поновило се на другим одсецима границе. Освајања према мору (1474, 1479) имала су као последицу бежање преко мора у јужну Италију, и појачање скупина ранијих бегунаца од глади и турске опасности. Настајала су насеља са српским живљем, који је носио собом своје обичаје. Десило се тако да је најстарија народна песма дугог стиха (*буīарштица*), о деспоту Ђурђу и Сибињанин Јанку, забележена 1495. године међу избеглицама у апулијском месту Ђоја дел Коле.

После освајања Србије највећа померања су била према Босни, где се граница од 1464. године за неко време усталила. Босна је била подељена тако што је под угарском влашћу, све до 1512, остала Сре-

брничка бановина у североисточној, а до 1528. Јајачка бановина у западној Босни, док су под турском влашћу поред средишњих делова биле планинске области настањене сточарским Власима.

На територијама под турском влашћу уочава се померање влашких група, које испуњавају празнине настале услед ратних пустошења. Из области Павловића (југоисточна Босна) Власи одлазе према централним областима (Маглај, Тешањ, Жепче), да би се после пада споменутих бановина (1512, односно 1528) разлили према северу до Саве и према северозападу (каснија Босанска Крајина). Једна породица из племена Бањана, које се тада ширило јужно од Дурмитора, оставила је трагове о свом кретању, што је веома редак пример документовања сеоба. Док су били у земљи Павловића (1485. и раније), старешина породице је био кнез Шајко. У кнежини пописаној код Маглаја 1489. старешина је био Ноле, син кнеза Шајка, а 1516. други Шајков син, Његован, је са својом групом био у суседној Озренској нахији. С друге стране се зна да су у околини Теочачке тврђаве били насељени Рудињани, такође Власи из Херцегове земље.

Једна јака струја насељавања је знатно раније текла према западу паралелно с морском обалом. Кнез Ханж Франкопан је 1436. године на делу свог властелинства на реци Цетини, истовремено имао Хрвате, Влахе и Србе и свима је потврђивао посебна права која су имали за време његовог претходника. Велике промене у залеђу Далмације настају почетком XVI века, када је у оквиру турске експанзије основан Клишки санџак (1537). Тада је под турску власт пало далматинско залеђе и подручја Лике и Крбаве. Опустели предели су и ту попуњавани новим таласом сточара.

Дуж нових граница понављало се оно што се дешавало на Сави и Дунаву. Хришћанска господа из суседства и заповедници појединих одсека граничне одбране настојали су да милом или силом преведу становништво на своју страну. Из Босне, а касније и из делова Хрватске и Далмације, хабзбуршки заповедници су велике групе, од по неколико стотина и хиљаду породица, преводили на хришћанску страну и насељавали их на опустошене словеначке земље уз хрватску границу, у великом луку од Беле Крајине (околина Черномеља), преко Жумберка до Винице (западно од Вараждина). Насељавање је вршено почев од 1526. године до дубоко у XVII век. Местимично су се српска насеља одржала до XX века, чувајући сећање на своје порекло.

Када је почетком XVI века, по освајању Срема и Славоније (1536), дошло до знатнијег померања турске границе према северу, поновили су се већ познати процеси. Тамо где се дуже ратовало и где су биле веће последице пустошења, у крајевима одакле се становништво разбежало, интензивније је било насељавање сточарима из јужних и источних крајева. Тако је Пожешка котлина насељавана више од северних делова Славоније, где се у већој мери очувало старо становништво.

Сеобе су срушиле многе дијалекатске, културне и верске границе устаљене током претходних столећа, и истовремено су створиле услове да се с временом успоставе нове граничне линије. Миграције су довеле до мешања популација, али и до њиховог диференцирања, пре свега на верској основи. Таласе досељеника је са извесним закашњењем пратио талас подизања православних манастира. На територији данашње Херцеговине, која је била под хришћанским господарима и у оквиру православних епископија и митрополија, тек под турском влашћу подигнут је знатан број цркава. Делом су то мале грађевине с „прислоњеним луком" и звоником у виду преслице, које су по наруџбини градили приморски мајстори угледајући се на старе католичке црквице. Подигнуто је и неколико већих манастирских цркава за потребе хијерархије: Тврдош код Требиња, Житомислић поред Неретве, Завала у Попову пољу, затим, дубље у унутрашњости Света Тројица у Пљевљима, Пива, Никољац (у Бијелом Пољу). Пример Херцеговине показује да су досељени влашки сточари имали више верске ревности или економске снаге него њихови претходници који су живели под хришћанским господарима.

На територији Босне су у првој половини XVI века посведочени манастири Тавна, Возућа, Гостовић (у североисточној Босни), Папраћа код Зворника, Озрен код Маглаја, Ломница (североисточна Босна), Моштаница, Гомионица код Бањалуке, а сасвим на крају века најудаљенији на западу Рмањ (Хрмањ). Иако се по случајним најстаријим поменима не може сачинити редослед настанка манастира, ипак се запажа да су удаљенији настајали касније и да је XVI век епоха у којој су подигнути. У Сарајеву, насталом тек после турског освајања, већ 1520. се преписује српски богослужбени рукопис.

Истом таласу свакако припадају и манастири Крка и Крупа (на истоименим рекама) у Далмацији, где је био и манастир Драговић чији су се монаси због глади отисли у далеку Барању, где су 1578. основали манастир Грабовац (данас на територији Мађарске). У Срему је међу бројним манастирима теже разликовати оне који су настали под хришћанском влашћу од оних који су подигнути после турског освајања, јер случајно очувани најранији помени не сведоче о времену грађења. За Обеду и Светог Луку код Купинова је сигурно да су их подигли Бранковићи одмах после 1485, такође и Крушедол, 1509–1516. Врло је вероватно да и Фенек (код Земуна) потиче с краја XV века. У Срему је на сразмерно малом простору настао већи број манастира: Јазак, Ремета Велика и Мала, Раковац, Шишатовац, Грге-

тег, Кувеждин, Дивша, Врдник, Прибина глава, Карловци, због чега је Фрушка гора поређена са Светом гором. У Славонији и Хрватској је неупоредиво мање манастира: Ораховица, Лепавина, Пакра, Марча, Гомирје, и сви су настали после турског освајања пратећи талас насељавања.

Само се код мањег броја храмова могао препознати првобитни изглед и судити о њиховој архитектури, која се угледала на старије споменике моравских или рашких стилских обележја. Понеки од нових храмова послужио је као узор онима који су дизани касније. Сликарство исто тако прати старе традиције, како у иконографском програму тако и у ликовном изразу. У сликарству, нарочито сликању икона, поред старих споменика делују и савремени узори критско-италске школе из православних области које су биле у додиру с развојем италијанског сликарства.

На западном потезу споменуте граничне линије, Срби пресељени на хришћанску страну укључивани су у Војну крајину, која је формално организована у току XVI века са центрима у тек подигнутом Карловцу (1540) и Вараждину. Ратници су насељени на земље које су обрађивали с обавезом да увек неког из породице имају у војним одредима. Фискални систем и војна служба на граници фаворизовали су задруге, проширене породице које ће дуго остати карактеристичне за друштвену структуру значајног дела српског народа.

Миграције према северу су интензивније потекле тек после 1541, када је коначно освојен Будим и када су на угарским територијама до Тисе образовани санџаци, нахије и кадилуци. Освајањем Баната 1551–1552, територија Царства на северу је заокружена. С гледишта српских сеоба, важно је било и њено ширење према Ђули у Ердељу 1566. Тада су под султанову власт доспели и бројни Срби насељени још у другој половини XV века у Банату и Поморишју.

Бачка је, као и раније освојене области на западу, насељавана сточарима из планинских крајева на подстицај државних власти. У Банату, међутим, турске власти нису одобравале досељавање из Смедеревског санџака, подстицале су довођење људи из Ердеља и Угарске. Власти су веровале да поданици прелазе у Темишварски санџак јер се тамо главарина плаћа од куће а не од главе, и забрањивале су превоз људи преко Дунава.

У касно насељеној Бачкој има мало података о црквама; споменути су једино манастир Бођани поред Дунава, и Ковиљ, где је некад био фрањевачки самостан, док је у Банату, слично Срему, известан број цркава и манастира настао још за време хришћанске власти. Први помени и архитектура нису довољни за разликовање та два слоја. Поред Дунава је била Војловица, код Арада Ходош и Бездин,

затим Месић и Шемљуг код Вршца, Партош код границе с Румунијом.

Многобројним, мање или више масовним кретањима од краја XIV до краја XVI века делови српског народа одвојили су се од матичних области и растурили по великом простору, далеко већем од пространства средњовековне државе у време највеће експанзије. Каснији развој ће показати да то ширење није представљало благослов. Ретко насељени и дисконтинуирано распоређени, често помешани с другима, они су после великих промена крајем XVII века били суочени са спонтаним, али и плански организованим акцијама колонизације, услед којих су се, нарочито периферијски делови, нашли изоловани и маргинализовани. Претерано ширење је имало још тежу далекосежну последицу – губитак услова за интеграционе процесе на целом етничком простору. Делови народа су се нашли у битно различитим условима, па им је развој протицао дивергентно. То се показало већ после потискивања турске власти крајем XVII века, а и више пута касније.

Варош и касаба – оријентализација града

Наметање униформног уређења, какво је постојало у Османском царству у време Мехмеда II Освајача (1451–1481), брисало је многе наслеђене разлике, изједначило је српске области с раније освојеним територијама у Бугарској и Византији. Тек за владавине Сулејмана I Величанственог (1520–1566) избијају на видело регионалне и локалне особености, кад се у оквиру обимне регулативне делатности султана Законодавца прописују *кануни* (закони) за поједине санџаке. Тада се становници све чешће позивају на старе „законе" и „обичаје" и понекад бивају услишени. Разлике су се односиле поглавито на дажбине и обавезе и нису битно утицале на општи положај султанових поданика. Ипак, ослањање на затечени фискални систем на територијама Угарске утицало је да се људи селе на север, а тиме су се потенцирале неке старе и стварале нове разлике.

Османски режим, кад се посматра издалека и у дугом периоду, изгледа непроменљив, готово окамењен; бројне установе уведене приликом освајања затичу се уочи Првог српског устанка (1804). Ипак, промена је било, а највише динамизма је тај режим показивао у односу на градска насеља. Уколико је град био већи и имао више место у османској управној и војној хијерархији, утолико се брже мењао, како у саставу становништва тако и у својим урбаним карактеристикама. Поред заповедника и војних посада, управних и судских функционера, исламских духовника, дошљаци–освајачи су во-

дили собом слуге и људство које је сачињавало њихов мањи или већи апарат, а пратиле су их занатлије потребне за задовољавање њихових специфичних потреба. Међу те потребе спадале су свакако богомоље, које су недуго по насељавању подизане, или су у ту сврху одузимане затечене црквене зграде и адаптиране. Минарети су почели да одређују градску силуету, а џамије су послужиле за артикулацију градског простора. Уз старе хришћанске четврти, зване *йодīрађије* или *варош*, настајале су *махале*, које су добијале имена по богомољама.

Већ у првим деценијама по освајању, а нарочито од почетка XVI века, високи функционери оснивају своје задужбине – *вакуфе* – које се најчешће састоје од богомоље и школе, амама и имарета (јавне кухиње). Ти вакуфи као установе имају свој апарат и питомце и увећавају исламски елемент и оријенталне компоненте у насељу.

Градска насеља се нису мењала само под утицајем придошлих освајача, у њима је и затечени хришћански живаљ био изложен јачем оријентализовању. Занатлије су укључиване у традиционални османски систем *еснафа*. Назив је тада ушао у српски језик, јер организације занатлија из времена државне самосталности нису познате. Турски еснафи су се укоренили у балканским градовима вршећи функције сличне занатлијским организацијама у европским земљама, како у односу на услове рада и производње, тако и у односу на потребе занатлија и њихових породица.

Градски живаљ је био више од другог изложен искушењима исламизације; вероватно је град био средина у којој се преобраћање лакше вршило. Само тиме се могу објаснити сигурно посведочене промене у току XVI века. Од малог исламског језгра и великог дела хришћанског становништва на почетку века долази се до малог броја хришћанских *махала* и далеко претежнијег броја муслиманских на крају. О расту муслиманског и смањивању хришћанског становништва сведоче и пописи, у којима су основне јединице породице, а не појединци, и артикулација градског простора, у коме муслиманске махале заузимају лавовски део.

Урбано наслеђе које су Турци затекли састојало се од насеља неколико типова, на првом месту од старих градова из античког и византијског доба, чија су се преимућства већ раније била испољила: Београд, Смедерево, Крушевац, Приштина, Ниш, Вучитрн, Призрен, Ужице, Чачак. Они нису исте величине и не расту једнако, улога и значај им се рефлектују у рангу који добијају – *шехера*, великог града, или *касабе*, скромнијег насеља.

Важна категорија градова из претходног периода, приморски градови, или није под непосредном османском влашћу, као Котор и Будва, или губи градски карактер после 1571. када долази под турску

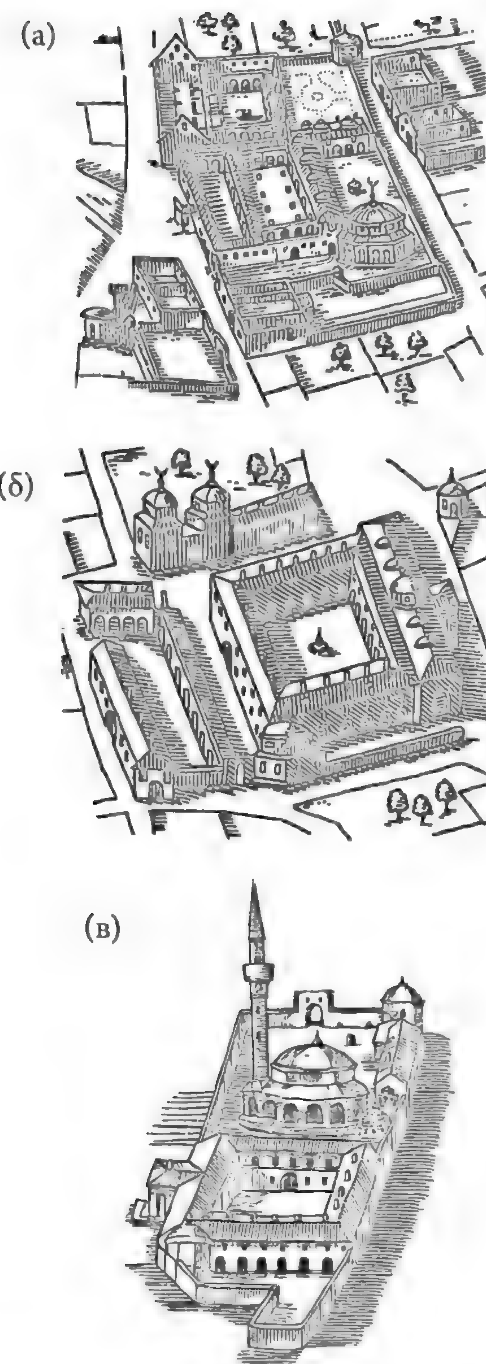

Сл. 4.1 Османски урбанизам: неке од значајних грађевина у Београду пре 1688. (а) везирова палата; (б) караван-серај и безистан; (в) џамија са болницом. (Детаљи из плана Београда који је 1688. год. израдио Joan Baptist Gumpp)

власт, као Бар и Улцињ. Они истовремено губе становништво, особену друштвену структуру, па и привредну функцију.

Под османском влашћу продубљује се разлика између раније оцртаних градова, који су били седишта власти, и рударских тргова који су се захваљујући својим особеностима отели општој развојној тенденцији. Турским властима је било веома стало да обнове рударску производњу и да према султановим ковницама потеку реке сребра, јер је слободан промет и извоз био забрањен. О напорима за развијање производње сведоче на једној страни већ споменуте анкете о стању рудника и мерама које треба предузети, а на другој страни законска регулатива из времена Сулејмана Величанственог (1536).

Специфичност рударске производње, сложеност целог производног процеса, захтевала је стручност на различитим нивоима, почев од радних операција у јамама и топионицама, преко организације и надзора, до решавања спорова. Турска власт је само на врхове постављала своје људе, *емине*, или *амиле*, закупнике или настојнике, да управљају и убиру приходе, затим *кадије* да буду надзор и тих од власти постављених органа, и чувари законитости. Остало особље је затечено и спонтано репродуковано. Заједно са стручним људством очувано је и рударско право и уређење, не само рудника него и рударских места. Најбоље се то види из Саских закона (*канун-и-Сас*), донетих у време Сулејмана, који се дословно ослањају на прописе старијег рударског права какво познајемо из *Новобрдског законика* деспота Стефана (1412). Под турском влашћу су кодификовани закони за Кратово, Ново Брдо и Сребрницу, а њихови прописи су преношени на друге руднике, било да су били стари или тек отворени. Рударска места су имала своју управу под *кнезом* и *сабором* као врховним органима, пред којима су решаване велике и тешке парнице, док су *хутмани* и *урбурари* решавали мање спорове.

Османским властима је пошло за руком да обнове рад у већим рудницима, који нису били исцрпљени, као Ново Брдо, Трепча, Сребрница, Рудник, затим у копаоничком комплексу: у Плани, Заплани, Беласици, Копорићу. Успевали су и да покрену делатност у неким новим, у неким случајевима врло уносним рудницима, као што су Сасе поред Сребрнице и оживљена Сидерокапса код Свете горе. У турско време пада почетак рада рудника у источној Србији, као што су Кучајна и Мајданпек, док они у Подрињу губе значај. У време султана Сулејмана рударство је доживело полет који се може поредити с оним из прве половине XV века. Турска власт се мешала у делатност утолико што је одређивала села која треба да снабдевају руднике дрвеним угљем. Понекад је вршила пресељавање рудара да би покренула или развила производњу на месту где су нађена лежишта руде. Тако су из шумадијског Рудника рудари пресељавани у Ка-

Сл. 4.2 Континуитет у економији: рударске старешине по минијатури у препису *Закона о рудницима* из 1412. који датира из XVI в. (Архив Српске академије наука и уметности, Београд)

менград у Босанској Крајини. Велике потребе османлијске војске за гвожђем усмеравају део некадашњих рудника сребра према производњи гвожђа, а запажа се и отварање већег броја мањих рудника и подизање *самокова*, где се добијени метал прерађује. Нека од рударских места, као Рудник, снабдевала су османлијску војску ђуладима за топове.

Рударска места нису у већој мери исламизована, а с обзиром на то да су омогућавала сталне приходе, запосленост и релативну сигурност, у њима су тражили уточиште и архијереји православне цркве који су их у периоду хришћанске власти избегавали. Као седи-

шта владика или делови епархија наводе се у турским пописима: Ново Брдо, Јањево, Рудник, Беласица, Кратово, Сребрница, Заплана, Мајданпек, Самоков (у Бугарској). У рударским местима су се одржавале и скромне католичке црквене општине, о којима су се старали барски надбискупи, који би их визитирали и остављали белешке о стању у коме су затекли своју паству.

Рударска места су крајем XVI века захваћена великом кризом која је потресала цело Царство. Један од њених упадљивих израза била је велика инфлација. У XVII веку је дошло до промене у значају појединих рудника; неки раније мање уносни постали су најважнији извор прихода, док су неки стари и славни, међу њима и Ново Брдо и Трепча, изгубили ранији значај. Рударска градска насеља нису преживела страдања у Бечком рату 1683–1699.

Уопште узев, током раздобља турске власти градска насеља јаче одскачу од руралне околине. Неједнаком привређивању, различитом статусу житеља, прикључује се и религијски контекст: градска насеља су жаришта исламизације, што непосредно утиче на укупни културни амбијент. Рачуна се да су при крају османске власти у градским насељима, узетим скупно, хришћани чинили трећину становника. О њима се наметнуо стереотип да се „турски носе и по турским обичајима живе" и да се „не броје међу народ српски" (Вук Караџић).

Још одлучније су искључивани они који би примили ислам. Они су просто сматрани Турцима и све до дубоко у XIX век није се мислило да би могло бити Срба „муслиманске вере". Узрок идентификовању с Турцима био је у културним разликама које је собом повлачила промена вере. Од рођења, од давања имена па све до обреда сахрањивања, живот се разликовао амбијентом, ношњом, прописима о исхрани, садржајем моралних поука, положајем у друштву. Разлике је драматизовао и потенцирао став према држави и историјској традицији. Они који су примили ислам били су обавезни на верност султану и нису могли неговати антитурске традиције наслеђене од предака.

Наслеђено и стечено у привредном животу

Промене у власништву над земљом које је донела турска власт нису непосредно утицале на пољопривреду – ни у погледу аграрне технике, ни у погледу култура које су гајене. Ипак, у току дужег времена могу се запазити померања, пре свега у афирмисању сточарства, делимичном запуштању обрадивих површина и њиховом претварању у пашњаке. Томе је доприносило и насељавање сточарске популације у

изразито земљорадничке крајеве, где су видљиве последице. Та општа тенденција је више утицала на смањивање површина под виноградима него негативан став исламских власти према вину и опојним пићима.

Укључене у пространо Османско царство, земље које су настањивали Срби биле су – јаче него икад раније – отворене утицајима са Истока, па и продору дотле непознатих пољопривредних култура. Дошљаци освајачи донели су собом и друкчије навике у исхрани, у којима је била велика улога пиринча. За исхрану војске и градског становништва биле су потребне велике количине, које су се морале увозити јер се у земљи мало производило. Гајење пиринча се одомаћило у раније освојеној Македонији, а одатле се проширило према северу и доспело у нишку област и Поморавље, касније и Банат, тада веома мочваран и погодан за ту културу. Културу пиринча су ширили *оризари*, стручни земљорадници повлашћеног статуса. Ипак, изван Македоније гајење пиринча није пустило трајне корене. Услед тога што је била мала локална производња, морало се више трговати. У другој половини XVI века пиринач је био важан део товара бродова између Београда и Будима. Тада се у промету јавља и замена, „пиринач за сиротињу", *тарана*, тесто од пшеничног брашна погодно за обраду и справљање уместо пиринча.

У то време, са Истока у српске крајеве доспевају и привредно веома значајне биљке које су иначе пореклом са Запада, из „Новог света". Новине не долазе непосредно са Запада, као што ће то бити редовно у XVIII веку и доцније, него из лучких градова и приморских области Османског царства које су одржавале везе са средоземним лукама у које су стизали бродови из Америке.

Повртарске културе, као што су пасуљ, парадајз и паприка, имаће велику будућност, али у време које посматрамо оне немају већи привредни значај, везане су за кућу и исхрану породице. Можда је гајење „турског бибера", чије је име „папар" (паприка) наслеђено, имало веће размере у равницама јужне Угарске, где ће у XVIII веку добити већи значај и проширити се у европске земље.

Сличан пут са Запада преко Истока прешло је и „турско жито" – кукуруз (коломбоћ, царевица), нова биљка гајена у вртовима као украс или због лековитости, а која је у себи носила потенцијале револуције у исхрани. То је лако разумети ако се има виду да се по народном искуству од једног зрна пшенице – у вишегодишњем просеку – добијају четири зрна. Документација с краја средњег века показује да се 10–12 зрна сматрало за веома богат принос. Само један клип кукуруза имао је преко стотину зрна, а биљка је могла имати више клипова. Турска власт је ослободила становништво од плаћања десетка на нову културу, али ни то није помогло да се она рашири и

заиграла велику улогу у исхрани и расту популације. Испољило се то тек у XVIII веку, када су власти улагале знатне напоре да се та култура прошири. У српске крајеве је стизао памук, „бамбак”, стара културна биљка некад гајена у Византији. Њиме се тада служи и народна кућна радиност, али култивисање биљке у европској Турској почело је сразмерно касно и није се проширило даље на север од Македоније.

Области насељене Србима имале су изразито периферијски положај у Османском царству, а имале су, исто тако, наслеђене трговинске везе с крајевима који су остали изван турских граница. У неким раздобљима, пре него што је турска експанзија дошла до врхунца, те везе су олакшавали они Срби које су миграције одвеле преко турске границе.

Два главна правца којима је текла трговинска размена наслеђена су из средњег века: један је спајао балканску унутрашњост с приморским градовима и Медитераном, други је водио према средњој Европи преко Угарске. Оба су остала актуелна и у време када је цело Полуострво постало део Османског царства. У средњем веку је био претежнији медитерански ток, у периоду турске власти он је постепено уступао првенство оном панонском што је водио даље према Европи.

Трговина између земаља у унутрашњости и приморских градова, којима је и даље на челу био Дубровник, претрпела је структуралну промену после забране извоза сребра и злата коју су увеле нове власти. Највреднији и најуноснији артикли су постали неприступачни, па су се сви трговци морали вратити традиционалним производима сточарства, шумске привреде и домаће радиности, које, уосталом, део трговаца никада није напуштао.

Сушено месо, сиреви, затим разне врсте кожа (говеђе, јагњеће, јареће) у различитом степену обраде – сирове, сушене, штављене – набављани су у унутрашњости и довожени у Приморје да би били бродовима даље одвожени у Италију, коже нарочито у Венецију и Анкону. Када је реч о кожама, неке врсте се издвајају квалитетом и ценом, као фине овнујске (montonini), јагњеће, погодне за пергамент, и нарочито кордовани, јареће коже штављене и бојене на турски начин. У неупоредиво мањим количинама, али константно, извозила су се крзна (зечева, куна, лисица, веверица, рисова итд.). Као и у средњем веку, много се извозио восак у оба основна вида: као жути и прерађени – бели восак.

Међу увозним артиклима је со и даље заузимала прво место, а следиле су тканине – на првом месту италијанске, док фландријске бивају потиснуте од стране енглеских, нарочито од јефтиније „карисеје” (kersey); те занатске израђевине, лекови, зачини, који стижу и копненим путевима турским посредством.

Пространо јединствено тржиште, уз гарантије слободног пословања откупљене годишњим трибутом који је Република плаћала Порти, омогућавало је Дубровчанима да свој рад рашире на далеко већи простор, у који је, поред Босне и Србије, била укључена и Бугарска, затим и освојене области Угарске. Насеобине Дубровчана у то доба се налазе не само у Софији и Београду него и у Темишвару и Будиму. Новину представља њихов продор у мала места, где везују домаће људе у мреже снабдевача и агената.

Дуж граница, трговачка размена је успостављена у периодима примирја или мира већ у другој половини XV века. Слободу трговања на границама потврђују и уговори из каснијег времена. Артикли који се довозе и ту су занатске израђевине и текстил. Извоз тече према Аустрији, а затим даље; за живу стоку се зна да је стизала до Немачке и Француске.

Оно што је произведено на српском подручју уливало се у робу из Турске, а српски трговци су само део учесника у одржавању трговачког промета, у коме с временом све већу улогу добијају Јевреји, Јермени и Грци, под њиховим именом често и Цинцари. Српски трговци су с њима и домаћим муслиманима, који су сматрани за Турке, били у истим еснафима, док се нису у XVII столећу почели диференцирати по вероисповести. Београд на изласку Цариградског друма, а на почетку пловног пута Београд – Будим, највише је просперирао од трговине према северу и западу.

Кад је Дунав у средњем делу постао унутрашња турска река оживео је саобраћај, који је био уско грло привреде у Царству будући да није било техничког напретка. У планинским областима и путевима према мору пренос робе се и даље вршио товарним животињама удруженим у караване. У равничарским крајевима већу улогу имају кола са воловском запрегом, па се поред кириџија појављују и рабаџије (од турског араба = кола), понегде груписани у читава насеља.

Јединствен простор по коме се трговци безбедно крећу, ефикасне власти, одсуство бројних царина и путних такси, представљали су несумњиву предност османског режима. Међутим, та предност се почела губити већ у последњој четврти XVI века са све јачом појавом хајдучије и разбојништва, нарочито у време ратова.

Османско царство као привредни амбијент изгубило је током времена још једно важно преимућство: монетарни систем ослоњен на сребрну *акчу*. Крајем XV века дукат је вредео 45 акчи, средином XVI века 60 акчи а 1585. године чак 110–120 акчи. У XVII веку златници нестају из оптицаја а замењују их крупни страни сребрни новци. Монетарни поремећаји имају тешке последице у свим областима живота – у издржавању војске, оптерећивању раје, условима за рад трговаца.

Племена и племенско друштво

Поред контраста између града и села, османска власт је потенцирала и продубила и контраст између земљорадничких области, где је лавовски део становништва имао статус раје и био потчињен и обавезан на служење господару, и планинских сточарских области, где је већина становника дуже време била у повлашћеном положају а по губитку тог положаја сачувала своју традиционалну унутрашњу организацију. У тешко приступачним неурбанизованим планинским областима турска власт је добила неке особености, понајвише услед одсуства спахија као непосредних господара људи и насеља.

Обавезни на плаћање дуката (*филурија*) и специфична давања и службе, Власи из сточарских крајева пописивани су – и често премештани – у оквиру скупина под својим старешинама (*катун* је тада постао фискална јединица), које су турске власти третирале као господаре својих људи. Те старешине су понекад добијале тимаре, а и кад нису биле формално третиране као спахије имале су већу власт и утицај захваљујући традиционалној организацији и патријархалном покоравању старешинама. *Војводе, кнезови, примићури*, били су последње али утицајне полуге османског управног механизма.

Откако се могу пратити кроз ретку и шкрту документацију, потомци балканских староседелаца, Власи и Арбанаси, живели су негде компактно, а негде уз словенске земљораднике у неком делу њихових жупа. Потреба за пашњачким површинама нагонила их је да се рашире на великом пространству. Лепши део године они су са стадима проводили на планинској испаши а када би им ова постала неприступачна склањали су се у зимовишта у долинама. Одвајајући се и удаљујући од матичне области, њихови многобројни огранци прихватали су језик српског окружења, о чему сведоче имена група и појединаца. Негде је до славизације дошло раније, негде касније, негде уопште није дошло, о чему сведоче данашњи Албанци, Власи и Цинцари (Аромуни).

Скупина с типично романским именом Паштровићи (од pastor, пастир) населила је у другој половини XIV века жупу Кучево код Будве и ту се с временом развила у племићку општину, која се одржала вековима. Такав процес насељавања и изједначавања са затеченим живљем и околином поновио се много пута у току следећег столећа. Он је довео до тога да пространи делови Херцегове земље добију називе Горњи Власи и Доњи Власи.

Показало се да је политика сегрегације која је садржана у заповести краљевских повеља XIV века „Србин да се не жени у Власјех" – остала без резултата. Преовладало је мешање и стапање с неједнаким исходом, при чему би негде превагнула словенска, негде романска, односно арбанашка обележја. Потреба за ратницима-коњаницима дала је Власима значај и извукла их из маргиналног положаја. Током унутрашњих борби после распада Душанове државе, а још више у време ратовања против Турака и с Турцима, влашки ратници су у значајној мери заменили некадашњу властелу и преузели њену улогу.

Још за време самосталних држава било је предела који су сматрани влашким (планина Дурмитор, предео Језера, Сјенице, предео на путу према Расу). У турском попису Херцеговине из 1477. године још су се разликовали слојеви популације, па су нека села забележена „у поседу Влаха", друга, већином пуста, уписана као „станиште Срба". Сеобама у доба турске власти простране планинске области су постале влашке територије над којима су имале контролу катунске организације и њихове старешине.

Некадашњи катуни се почињу означавати именом *племена*. У старом српском језику реч *племе* није означавала велику групу, део народа или заметак народа, већ разгранату породицу. Говорило се о племену Немањином, подразумевајући скуп свих потомака, о племену Косача, за које се зна да се у првој половини XV века састојало од само четири куће. Промена терминологије – прелазак од *катуна* на *племе* – истовремено обележава етапу у славизацији потомака балканских староседелаца и исказује тежњу ка друштвеном успону. Старешински слој племенâ преузимао је старе титуле војводе и кнеза. У једном енглеском заметку речника, састављеном у Цариграду, путнику из XVI века објашњавало се да је *earl* кнез а *lord* катунар.

Смењивање слојева популације довело је до промена у именима места и предела. Негде би се назив жупе, старе територијалне јединице, наметнуо племену, као у случају Пивљана и Мораче. Чешћи је био случај да се жупа уклопи у племенску територију или да буде њоме прекривена. Као пример који заступа многе друге могу послужити жупа и насеље Оногошт, који добијају име Никшић по Власима Никшићима који се јављају тек од средине XV века.

Зона племенâ била је у сталном превирању. Поред дуговечних било је и кратковечних племена: некима би се део одселио у некој од многобројних миграција а остатак угасио или припојио другом племену. Важно сведочанство о свету племена с краја XVI века налази се у писму Дамјана и Павла, двојице милешевских монаха, упућеном папи с објашњењем „шта је Србија". Набројане су територије племенâ десеторице старешина (четири су војводе, један је кнез, остали су без титуле) од јадранске обале до реке Лима. Поред познатих старих катуна Бањана, Дробњака, Риђана, и имена старих жупа и области (Драчевица, Требиње, Рудине, Пива, Гацко), наведене су и новије племенске творевине као Плана, Никшићи, Колашиновићи, Вранеши. У суседству је Црна Гора, за коју се, с друге стране, зна да има

своја племена (Васојевићи, Бјелопавлићи, Пипери, Његуши и др.), и Дукађин, с арбанашким племенима. Иза тог појаса племена, у унутрашњости су манастири и рудници, који заступају некадашње државно језгро, док је северна Србија остала изван видокруга.

Фактичка самоуправа територије племена остављала је простора да се развију раније – од државне власти – потиснути правни обичаји. Како се напоредо с тим смањивао непосредни утицај цркве – услед сразмерно малог броја свештеника, одсуства средстава за њихово образовање, тешкоћа у одржавању мреже парохија и сл. – избила су на површину бројна потискивана веровања и сујеверице, обреди паганског порекла и сл.

У зони племенâ, с много мање писмености него у време средњовековне државе, кроз оскудну документацију провиди се деловање механизма крвне освете и умира, како међу породицама тако и међу читавим братствима; препознаје се деловање старих установа и обичајних поступака као што су: тајни сведок (*сок*), божји суд (*мазија*), доказивање порекла ствари (*свод*), примена *пороте*.

Карактеристичан је однос према правном наслеђу из времена српске државе. Док се у малим аутономним заједницама под млетачком влашћу (Грбаљ и Паштровићи), где има континуитета установа и правне културе, одржава и адаптира *Душанов законик*, дотле у зони племенског друштва нема трага употребе *Душановог законика*.

Степен аутономности племенских друштава дозвољавао је да се огради и очува затвореност, да се потврди ригидна организација заснована на стварном или фиктивном крвном сродству. У њој је владала солидарност и узајамност, али се као природни ред наметало и покоравање жене мужу, младих старијима, чланова племена старешинама. Понашање је било одређено неписаним кодексом, а друштвена контрола у виду „јавног мњења" била је врло ефикасна.

Зона племенског друштва представљала је и амбијент у коме се развио значајан део „народне културе", како је позната по израђевинама кућне радиности, обликовању и начину украшавања, по песмама и играма, разним видовима преношења традиције. У тој патријархалној култури илузорно је било тражити прастаро словенско наслеђе, јер настанку те „народне културе" претходила су столећа симбиозе која подразумевају и старобалканску компоненту.

У племенским друштвима су се интензивно, али на особен начин неговале представе о прошлости, најпре у виду родослова породице, братства и племена, затим у епском опевању јуначких дела савременика и предака, најзад у преношењу предања о преломним догађајима. Приче о Косовском боју, Краљевићу Марку и другим јунацима сеобама су пренете далеко изван простора у коме су настале. Не само појединци него цео старешински слој претендује на старо –

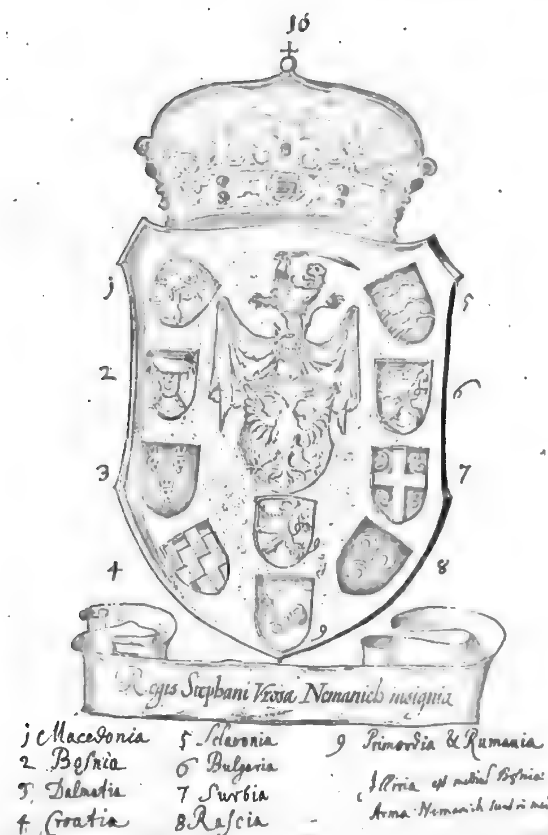

Сл. 4.3 Измишљање државне традиције: грб приписан цару Стефану Урошу (1355–1371) у *Илирском грбовнику* израђеном у Босни између 1555. и 1595. Снимак је из рукописа који се датује у 1603. (Музеј примењене уметности, Београд)

отмено порекло. У складу с тим наступају у односу према цркви, дају се сликати као нови ктитори. У списима које користе приморски хуманистички писци XVI века катунари удају своје кћери за краљеве. Поједини катуни-племена заступљени су грбовима у великом хералдичком зборнику (*Илирски грбовник*) сачињеном у Босни у другој половини XVI века.

Црква у ропству

Губитком државне самосталности Српска црква је лишена заштите и подршке владара и хришћанске господе, осиромашила је и била присиљена да се прилагођава измењеним приликама. Морала је да настави своју мисију извршавајући исте задатке са неупоредиво мање

средстава и с увелико ограниченом слободом деловања. Услови за њен опстанак били су неоспорно неповољнији, али се не дају окарактерисати једноставном и кратком формулом; нису били повољни, али нису били ни неподношљиви, захваљујући индиферентности и трпељивости османске власти.

У свакодневном животу положај цркве није био одређен само традиционалним исламским ставом према великим монотеистичким религијама. Из исте традиције аргументе су црпли они који су заговарали толерантан однос као и они који су у неким периодима фанатично сузбијали хришћане и њихове светиње. Толеранција се несумњиво огледала у општој политици допуштања да *зимије* (султанови штићеници) живе у својој вери и да се о њиховим духовним потребама старају њихови свештеници и јерарси како им налаже њихова вера.

Али, толерисани живот хришћана је од самог почетка имао бројна ограничења, у којима се испољавао ропски положај. Сви канонски изабрани архијереји морали су добити од султана указ, *берат*, да би смели вршити своје дужности, а за то су морали платити *пешкеш*, данак за добијање дозволе (при свакој смени на султановом и архијерејском престолу), и *кесим*, годишњи данак од прихода прикупљених од верника и од свештених радњи. *Пешкеш* пећких патријараха је у XVII веку износио 100.000 акчи, а толико су плаћали и сваке године на име другопоменуте дажбине.

Храмови су одузимани и претварани у џамије, нарочито у већим градским насељима и тврђавама. Подизање нових цркава начелно није било допуштено, а трошне и оронуле могле су се поправљати под одређеним условима и уз дозволу власти. Употреба црквених звона није била допуштена. На однос према хришћанским црквама и њиховој хијерархији несумњиво су утицали и политички обзири. Више широкогрудости је показивано у периоду ширења османске власти и освајања, него у временима када је велико царство било заокружено и консолидовано. Једно од правила исламске традиције дозвољавало је да се цркве сачувају ако се град предао, али ако је место било покорено мачем, било је дозвољено одузимати цркве. Цариград је освојен после дуге опсаде, а Мехмед II је ипак поштедео већину цркава и омогућио рад Васељенске патријаршије. Један од његових каснијих наследника на престолу морао је сведоцима доказивати да се, наводно, Цариград предао, да би се очувале хришћанске цркве пред налетом тада милитантних исламских духовника. Недоследност приметна код централне власти још је упадљивија на локалном нивоу, нарочито при обнављању и подизању нових цркава. То је начелно било забрањено, а ипак је на територијама на које су Срби доспели за време турске власти изграђено на десетине цркава.

Карта 4.2 Пећка патријаршија, око 1640. године
1. границе Османског царства; 2. границе подручја јурисдикције пећког патријарха; 3. границе турских вазалних држава; 4. епископска седишта

Поједине српске епархије биле су потчињене Охридској архиепископији, чије су седиште Турци најраније освојили. Освајањем Цариграда (1453) настао је преокрет значајан за даљи живот балканских хришћана. Мехмед II Освајач допустио је деловање Васељенске патријаршије, интронизовао је и обдарио патријарха Генадија Сколарија и учинио га поглаваром свих хришћана у Царству.

Мноштву султанових хришћанских „штићеника" убрзо су се прикључили (1455–1459) и верници српског патријарха. Нестанком државе деспотâ ишчезао је политички оквир аутокефалности, па се већ после смрти патријарха Арсенија II морало поставити питање о саставу сабора који бира поглавара српске цркве. Границе државе ви-

ше нису постојале, а делови цркве су већ раније били одвојени и припојени Охридској архиепископији. Српска патријаршија је без сумње престала да постоји. О томе сведоче како спискови патријараха тако и атрибути *обновитеља* српског престола, који су давани патријарху Макарију после 1557. Али, на основу малобројних извора није се могло доћи до једнодушног закључка о времену када се Патријаршија угасила; по једнима је до тога дошло убрзо по освајању (око 1463. год.), по другима, тек у првој половини XVI века; по једнима је цело подручје Пећке патријаршије било потчињено Охриду, по другима су сви њени верници били потчињени Цариграду.

Око 1525. године охридски архиепископ Прохор је, позивајући се на повеље и традиције своје цркве, обновио аутокефалну архиепископију у коју је била укључена и цела српска црква. Српски јерарси су се томе успротивили. Смедеревски митрополит Павле се називао патријархом и успео је да за неко време онемогући архиепископа и осујети његове претензије. Међутим, Прохор се ослободио, успео је да окупи сабор (1540) на коме је Павле осуђен и обавезан да се покорава закључцима сабора.

Смутње из тог времена откривају да се није одржало јединство православних хришћана под Цариградом; аутокефалност се обнављала и под султановом влашћу. Следећи корак је учињен 1557. године, када је, захваљујући рођачким везама с великим везиром, Макарије, митрополит херцеговачки, постао патријарх обновљене Пећке патријаршије. До тог времена Турци су били освојили огромне просторе некадашње Угарске краљевине, којима се тешко могло управљати из Цариграда, поготово стога што су највећим делом били насељени српским живљем.

Обновљена Патријаршија је своју мрежу епархија одмах прилагодила измењеној слици насељености и распореду српског народа. У то време се већ завршавао највећи талас пресељавања. У образовању нових епархија Патријаршија је пратила управни систем Османског царства. То се опажа по томе што се имена епископија изводе од имена мађарских градова и што се поклапају с именима санџака. Седишта епархија у новим областима на северу нису имала ону сталност коју су имале старе епархије. Савременици су тврдили да је Патријаршија имала 42 епархије, а да је за време патријарха Пајсија (1614–1647) њихов број смањен на 33. Огроман простор патријархове јурисдикције је укључивао три бугарске епархије; на северу се простирао до границе Ердеља, на северозападу до Будима и Печуја, а на западу до близу Загреба* и Далмације.

* Ова најзападнија епархија (седиште јој је било у манастиру Марчи код Иванићграда) је у XVII веку носила необично име Вретанијска. Име је добила по Британији („Вретанијски остров") која се налазила у титули српских патријараха.

Сл. 4.4 Континуитет у црквеном животу: Пећка патријаршија, обновљена 1557. године (Фотографија Б. Стругара)

Према католичким хришћанима турске власти су, као и у Светој земљи, Цариграду, на грчким острвима, имале строжи став. Папа је био на челу султанових непријатеља, а католички прелати су се њему покоравали, па им у Османском царству није био одобрен рад. Верски живот католика се одржавао на тај начин што су формално третирани као паства православних архијереја, који су за њих плаћали таксе султану. Највећу скупину представљали су босански фрањевци, које је Порта третирала као припаднике „цркве духовника Латина у санџаку Босанском и Клишком и Херцеговачком", а поред њих је било и католика у рударским општинама и у областима с досељеним Арбанасима, који су спадали под јурисдикцију барског арцибискупа.

Католички свештеници нису начелно прогоњени, нити ометани у вршењу верских обреда, али они нису добијали берат и формалну

дозволу за деловање; од њих није непосредно узимана ни уобичајена такса. Посредничка улога српских јерарха је изазивала жалбе и спорове, због тога што су убирали дажбине од католика над којима иначе нису имали никакву духовну власт, што су и турски судски органи потврђивали својим пресудама. Сигурно је било и злоупотреба, али извори ни у једном случају не показују да је било „масовних прелазака католика на православље". Слични проблеми су се јављали и на егејским острвима и у самоме Цариграду, где год је било католика.

Црква је претрпела тешке ударце у материјалној сфери. У први мах је неким манастирима остављен део њихових поседа – неки су морали вршити соколарску службу да би их задржали – а другима су одмах по освајању поседи одузимани и давани ратницима. Већ 1485. године у попису тимара Скадарског санџака налазе се не само села позната из дечанске, арханђеловске и жичке повеље, него и цркве и мали манастири који су некад припадали Патријаршији.

Цркву је тешко погодила општа конфискација имовине спроведена 1568–69. на почетку владавине султана Селима II. Монасима је признавано да имају првенство у откупљивању одузете имовине. За то су, међутим, биле потребне велике суме новца, које су цркве узимале као зајам и деценијама се мучиле да отплате дугове.

Манастири и цркве су се морали из основа преоријентисати у свом економисању; уместо малог броја великих и богатих ктитора и заштитника, морали су се окренути великом броју малих приложника и дародаваца. То се постизало ревноснијим убирањем црквених дажбина и скупљањем милостиње, што се називало одлажењем „у писанију". Верници су уписивани у „поменике" да би се на литургијама у манастирима молило за њихове душе. Уместо некадашњег екстензивног искоришћавања великих поседа, морало се прићи рационалном економисању на преосталим малим парцелама.

И поред изгубљених поседа и мноштва невоља, црквени људи – архијереји или свештеници – најчешћи су оснивачи или приложници приликом изградње, поправке, осликавања и одржавања цркава и манастира. Вероватно су се ослањали на рођаке међу световњацима у својој околини. Моћни и богати заштитници тражени су међу преосталом хришћанском господом у Влашкој, Молдавији, и све више у Русији. Као што су некад деспоти Србије даривали сребром или поседима грчке светогорске манастире који су остали без својих заштитника, тако сада руски владари шаљу дарове Хиландару и другим манастирима. Монаси на стране дворове односе понеки део својих светиња и драгоцености.

Највећу подршку и помоћ су ипак пружали сународници. О њиховим прилозима и доприносима је остало трага у натписима о подизању или обнови цркава, о финансирању израде живописа, о наруџбини рукописа или свештених сасуда. Спомињу се племенски главари и „спахије" – ратници у султановој служби. После обнове Патријаршије знатнији ктитори потичу из подручја племена и племенског друштва, а одатле су и припадници тадашње хијерархије.

Сачувани извори показују да је Српска црква наставила да врши своју мисију упркос неповољним условима у којима се нашла. Ширење монаштва и манастира највише се запажа на подручју новог насељавања у Босни, Славонији, Далмацији и Банату. Настају не само појединачни манастири, него и читаве групе, мале „свете горе", какве су Овчарско-кабларски манастири (у клисури Западне Мораве), поменути фрушкогорски манастири (у Срему), Јашуњски манастири (код Лесковца).

Значајан део црквене мисије зависио је од светих књига које су наслеђене, а чији се фонд морао стално попуњавати. У једном периоду је изгледало да је тај задатак олакшан применом штампе, која је посредством Венеције доспела у Црну Гору на иницијативу војводе Ђурђа Црнојевића. Кратко деловање штампарије Црнојевића (1493–1496), која је издала пет богослужбених књига (*Октоих I, II*, *Псалтир*, *Четворојеванђеље*, *Молитвеник*), наставио је у Венецији војвода и трговац Божидар Вуковић, из чије штампарије је у периоду 1519–1538. изашао већи број издања. Његов репертоар је богатији: поред чисто обредних књига, штампао је и поучне зборнике разноврсног садржаја. Неколико штампарија је радило по манастирима: у Горажду, Рујну, Грачаници, Милешеви, Мркшиној цркви, једна у Београду – у власништву дубровачког трговца, али све су деловале кратко време и имале по једно или два издања. Због сиромаштва није било тржишта, ни услова за економичан рад штампарија.

Рукописи настали у то доба сведоче о очувању нивоа писмености. Повећао се број места у којима се књиге преписују. И даље се највише ради на књигама за богослужбену употребу (псалтири, триоди, минеји итд.), али настаје и велик број зборника мешовите садржине који преносе различите саставе, па и старије књижевне списе. Понеко од веома важних средњовековних дела сачувано је захваљујући преписима из тог периода. У рукописном наслеђу има и нових превода с грчког и прихватања и преношења текстова из других словенских књижевности.

Код домаћих жанрова запажа се континуитет у литератури житија, чији јунаци постају последњи Бранковићи (Ангелина, Максим и Јован) и локални мученици (Ђорђе Кратовац) с почетка XVI века. После дужег прекида патријарх Пајсије (1614–1649) у *Житију цара Уроша* настоји да споји континуирану слику српске историје с посвећењем владара који није остао у доброј успомени у народној и

писаној традицији. Пајсијев спис почиње родословом Немањића и иде до ауторовог времена; у њему је Урошев живот само епизода. Веће амбиције открива сâм писац: „имао сам жељу да ово разумем и сазнам: откуда изникоше Срби и по чему".

Заокупљеност историјом долази до израза у неговању и даљем развијању литературе *родослова и летописа* и њиховом спајању у повезане историјске текстове који сежу од Немање до времена састављача или настављача. Летописачки текстови бивају преведени на грчки, а у XVIII веку на латински. Из Русије се преузима *Хронограф* с прегледом опште историје у коме су били заступљени Руси, Бугари и Срби, а наставља се и допуњава догађајима из српске историје.

Како је време протицало и преписивачка делатност је постајала оскуднија. У XVII веку патријарх Пајсије улаже велике напоре да се спасе оно што се налази у старим рукописима, које сам преповезује, смешта у безбедније манастире, враћа власницима. Сачувани део наслеђа ипак не делује у следећем столећу на Србе који се окрећу руским штампаним књигама.

Од подложника до одметника

Турска власт над Србима и другим балканским хришћанима трајала је, зависно од места које се посматра, преко 250 година за оне који су се затекли у Панонској низији, скоро 400 година за оне који су се ослободили устанцима и ратовима у XIX веку (1815, 1833, 1878), а 450 година за оне који су ослобођени тек у балканском рату (1912). У сваком од тих периода сменилe су се бројне генерације и скоро свака је оставила сведочанства о верном служењу султану, учешћу у походима, попуњавању читавих родова оружаних снага, вршењу управних функција на нижем нивоу, али, упоредо с тим, сачувана су и сведочанства о намерама да се устане против турске власти и обнови српска држава. Упадљиве су промене у пропорцијама: у првом периоду турске власти далеко је више података о служењу и суделовању у освајањима, у време Бечког рата (1683–1699) вести говоре једино о одметању, устанцима, придруживању турским непријатељима.

Најмање је вести о противљењу турској власти из првих деценија после освајања, кад је борбу против Турака водио онај део Срба који се настанио на територији угарског краља. До средине XVI века под турском влашћу се нашао највећи део свих Срба. Изван њеног домашаја остали су само они који су као *пребези* или *ускоци* прелазили границе и били укључени у одбрамбене системе Венеције или Хабзбуршке монархије.

На обнављању српске државе радило се још за време краља Матије Корвина, који је враћање српских градова и територија постављао као услов у преговорима с Турцима (1473–75). И после тога (1482) султан је стављао у изглед деспоту Вуку Гргуревићу да „хоће дати земље и градове а ми да бисмо били међу царством ти и међу светлим краљем како су и наши први били". До тога није дошло, али нада није напуштала Бранковиће. Када је деспот Јован 1499. године даривао светогорске манастире (Хиландар, манастир Светог Павла и Есфигмен), обећавао је да ће им давати све што је деспот Ђурађ обећао ако Бог и Богородица учине милост „створити ме господина Срблем".

После изумирања династије планови о устанку против турске власти праве се на султановој територији међу домаћим људима, често на подстицај споља. Познати трговац и штампар војвода Божидар Вуковић, повереник цара Карла V, путујући као трговац по Турском царству преговарао је с људима и разрађивао план о искрцавању хришћанске војске на јадранску обалу, негде код Скадра, рачунајући на општи устанак. Војвода Вуковић се нудио (1538) да га цар постави за деспота како би подухват боље успео. Он је сам говорио са српским патријархом и био обавештен о страдању осамдесет Срба с границе, које су побили Турци.

У рату који су Шпанија и Венеција водиле с Турцима 1537–1538, освојен је био Нови, у град је ушла шпанска посада, али међу покореним становништвом није било одјека. Савезници су се разишли, мир је склопљен без икаквих промена.

Своје расположење против турске власти поједини Срби су исказивали у сусретима с хришћанским путницима и посланицима европских владара, о чему је остало помена у посланичким списима. Царски посланик Корнелије Дупликије Схепер је 1533. године, приликом посете манастиру Милешеви, имао прилике да запази како велики утицај на људе врше стара предсказања која говоре о томе да ће Турци пропасти. На Османлије је преношено оно што се налазило у старим пророчанствима о томе како је Бог дозволио Измаилу да потчини хришћане, тако да ће се угасити служба божја, али и да ће Бог послати владара који ће искоренити све невернике и круну предати Богу, што је имало да означи увод у други долазак Христов. Рукописи с таквим пророчанствима били су раширени међу Србима, а у Милешеви су их монаси приписивали светом Сави. И касније, све до XX века, запажа се утицај пророчанстава на став према политичким збивањима.

Сваки рат Турака с хришћанским силама био је повод да се пробуде наде и да мање или веће групе Срба пређу на хришћанску страну. Рат који се водио 1593–1606. године између Турске и Хабзур-

шког царства имао је међу потчињеним хришћанима далеко већи одјек него претходни ратни сукоби. Међу Србима тада долази до отвореног устанка против турске власти у две међусобно удаљене области – у Банату, међу Србима уз границу према Ердељу и Влашкој, и у срцу племенског подручја, међу старешинама племена у Херцеговини. У оба случаја побуњени Срби сарађују са турским непријатељима и раде на томе да обнове своју државу. Тада и обновљена Патријаршија ступа у везе с хришћанским дворовима и с папством. Патријарх Јован II (1592–1614) је због тога затворен (1612) и вероватно уморен.

У Банату је српски живаљ био настањен дуже од столећа, а тек четири деценије је био потчињен турској власти. Ту су се одржали народни главари, који су одржавали везе са ердељским кнезом, турским вазалом који је водио дволичну политику: подстрекавао је побуну хришћана, а у саобраћању с Турцима показивао се лојалан. У пролеће 1594. године, кад је турска војска послата на далеко ратиште код Острогона, дошло је до више побуна против турских власти: упада хајдука, протеривања турских гарнизона у Вршцу и Панчеву. Говорило се да су устаници располагали са 5.000 ратника с којима су напали и заузели Бечкерек, затим Бечеј, па Тител. Уништили су неке турске бродове на Дунаву, који су снабдевали тврђаве на северу Угарске. Устаници су тражили и очекивали помоћ од царске војске у Угарској и од ердељског кнеза, кога су сматрали својим владарем. У Вршцу и околини је владика Теодор с локалним првацима окупљао и заклињао ратнике. Кад је аустријска војска напустила опсаду турских тврђава на северу, а ердељски кнез ускратио помоћ, Турци су се окренули Банату и за кратко време потукли устанике код Бечкерека и Темишвара. Већ су савременици доводили у везу с тим покретом спаљивање моштију св. Саве на Врачару код Београда у пролеће 1595. године.

Док су побуњеници у Банату били окренути Ердељу и Хабзбурзима, племенски главари из Херцеговине сарађивали су с италијанским кнежевима, понајвише шпанским вицекраљем који је имао седиште у Напуљу. Посредници су били поједини грађани из приморских градова, војници, чак и свештеници. Остало је доста трагова о преговорима, састанцима, путовањима и плановима, а врло мало о конкретним акцијама.

Из сачуваних докумената су познати главни актери, којима је на челу био војвода Грдан од Никшића, око кога се очекивало окупљање главара из Црне Горе и Дукађина (Скадарски санџак, који се протезао дубоко у унутрашњост све до Метохије). Види се, затим, како су замишљали операције против Турске и шта су предвиђали у будућности ако збаце турску власт. Упорно су се годинама враћали на

увек исти план: да се хришћанска војска искрца код Новог и Рисна, да наступа према Оногошту. Предвиђало се да ће јој се придружити 100.000 домаћих ратника.

Народни главари су за народ тражили ослобођење од свих пореза и давања у току три године, за манастире очување прихода и враћање онога што су им Турци одузели, а такође и да се не дира у вероисповест. Највише захтева се тицало самих главара, који су се представљали као племићи (*condes, voeuodas, barones*), пре свега да им се врате поседи, затим, да задрже привилегије и имунитете, титуле, да према способностима добију места у војсци и управи. Предвиђало се да осим вицекраљевог гувернера све друге власти буду у рукама домаћих људи. Необично је било тражење у представци из 1602, какво се никад више није поновило, наиме да Турци који добровољно прихвате шпанску власт, остану слободни са својим поседима.

Колико је познато, остваривању тих планова није се ни пришло. Тек је венецијанско-турски рат поведен због Крита (Кандијски 1645–1669) захватио борбеним дејствима српски живаљ дуж дуге млетачко-турске границе од северне Далмације до Боке. Поред досељеника на млетачку територију, уз Венецију се боре ускоци и бројне чете хајдука на турској територији. Црногорска племена прискачу у помоћ Котору. Тада је први пут дошло до промене граница на турску штету, па је под хришћанску власт био дошао узак појас земљишта у средњој Далмацији и црногорском приморју.

По масовности учешћа Срба у ратовању, и по последицама за њихов даљи развој, најважнији је био рат започет 1683. турском опсадом Беча. Кад су Турци били разбијени под градом, почела је дуга и упорна борба за потискивање Турака. Будим је преотет 1686, а следеће године се поприште померило према југу захватајући пределе настањене Србима. Већ у борбама 1687. године царским трупама се придружују одреди „рацке милиције". Турци су тада потиснути из Славоније, тако да је 1688. године бојиште дошло до Саве. Велики догађај је представљало освајање Београда 1688. године.

После пада Београда у турској војсци је завладало потпуно расуло. „Ћесаревци" су у две колоне, кроз западну Србију и моравску долину, напредовали према југу. Освајање градова Чачка, Ужица, Ниша, Скопља, обележава њихово брзо напредовање. Царска војска је енормно нарасла захваљујући томе што су се Срби прикључивали током њеног напредовања. Како се од 1684. у рат укључила и Венеција, померале су се границе у јадранском залеђу. Тадашњи српски патријарх Арсеније III Чарнојевић отворено је сарађивао и састајао се са заповедницима хабзбуршке и венецијанске војске. После освајања Косова и северне Македоније, у војсци је избила куга, уследио

је напад француске војске на хабзбуршке територије у Немачкој, и турска противофанзива, што је за кратко време изменило ситуацију.

Од пораза код Качаника (3. јануара 1690) почело је повлачење царских трупа према северу, а пред њима и повлачење народа застрашеног турском одмаздом. Недељама и месецима дуга поворка се кретала према Београду и расла прикључивањем нових група избеглица. Покушавајући да заустави неповољан ток догађаја, цар се у јуну 1690. у својству угарског краља манифестом обратио балканским хришћанима позивајући их да не напуштају своја огњишта, да се дигну на оружје и придружују царској војсци. Обећавао је поштовање свих старих повластица, на првом месту бирање војводе, ослобађање од данака и терета, осим оних што су били законити пре турског освајања. Све је то имало у виду ослобођену Србију, коју су управо поново потчињавали Турци и чије становништво се спремало да напусти земљу.

Одлука у том погледу била је јасна у јуну 1690, када је сабор српских првака с патријархом слао из Београда владику Исаију Ђаковића у Беч да тражи црквену аутономију и јурисдикцију патријарха какву је имао у Турској. У августу, кад је почело пребацивање Срба преко Саве, владар је издао прву у низу „привилегија", које ће у следећем столећу увелико утицати на положај српског народа у Монархији. Србима се обећавала слобода вере, држање старог календара, слободан избор архиепископа који ће управљати црквом и постављати епископе и свештенике. Упадљива је разлика у односу на захтеве из круга војводе Грдана с почетка века. Световни елементи српског друштва се уопште не појављују, иако су и они активно учествовали и у рату и у сеоби. Томе је свакако допринело одсуство главарског слоја оне врсте каква је постојала у зони племенског друштва, али и снажно настојање хабзбуршких власти да онемогуће појаву супарника у владању Србима.

О томе сведочи епизода са самозваним деспотом Ђорђем II Бранковићем, тобожњим потомком средњовековне династије. Овај Србин из Ердеља је током дипломатске и дворанске делатности на ердељском и влашком двору, а затим код Хабзбурга, успео да се домогне високих титула барона и грофа (тврдио је чак да га је патријарх миропомазао за деспота). У војним операцијама није учествовао, а тражио је да буде постављен за деспота и помоћника заповедника царске војске. Бечки двор се њиме послужио, али га је у лето 1689. затворио и изоловао, мада га није спречио да из заточеништва утиче на српске прваке.

Пре турског освајања Београда у октобру 1690. и последње групе Срба су се пребациле преко Саве и лагано кретале ка северу. Делови су остајали успут у Срему, Бачкој и Барањи, док су други настављали даље, до Будима и Сентандреје. Патријарх Арсеније III је тврдио да је с њим прешло 30.000 душа (другом приликом је рекао 40.000), што је свакако претерана бројка, али не постоје начини да се дође до поузданијих процена. Насељавање избеглица било је праћено трвењем с домаћим становништвом и властима, нарочито у градовима.

Цар је због тога у децембру 1690. преко Угарске дворске канцеларије издао „заштитни патент" с потврдом ранијих обећања и обавезивањем нижих власти да их поштују. Слободе и имунитети односили су се на све Србе и њихову имовину. На сабору у Будиму 1691. године заоштрило се питање световног старешине, при чему су српске старешине хтеле затвореног деспота Ђорђа Бранковића. Он је изvикан за деспота, али се двор није сагласио са тим већ је нашао половично решење именујући „подвојводу", царског официра Јована Монастерлију, који је у први мах примљен с неповерењем. Како су се још водиле борбе с Турцима, команда је излазила у сусрет Србима. Колико су били потребни показало се у биткама код Сланкамена 1691. и Сенте 1697.

Српске „привилегије", о којима се све више говори, подразумевале су, у ствари, гарантовање основног људског права да се неузнемиравано живи у својој вери. Обећане слободе и имунитети нису били територијално омеђени већ везани за припадност вери и народности. Персоналност права, широко примењивана у средњем веку, није се лако усклађивала с претензијама модерне државе на јединствено законодавство унутар својих граница.

Како су „привилегије" биле издаване у различитим условима – пре склапања мира 1699. и после тога, у време власти над делом Србије (1718–1739) и после тога – оне су имале у виду неједнаке популације. Од самог почетка „привилегије" су биле предмет спорова, прво у текућој политици – у односима између угарских сталешких органа и владаоца и српског митрополита и сабора и бечког двора; касније су остале контроверзна тема у историографији.

5
Настајање модерног хришћанског друштва

Нови државни оквир

Када је 1699. године, миром у Карловцима запечаћен исход петнаестогодишњег „Бечког рата", значајан део српског народа заувек је био ослобођен турске власти. Потомцима оних који су се доселили у Панонску низију пре 150 или 200 година придружили су се и учесници *Велике сеобе* из 1690. Затекавши се на територијама са којих је био потиснут владајући османски слој, и једни и други су непосредно осетили мање или веће промене, а далеко више су очекивали од будућности, која је била у највећој мери неизвесна.

Пре свега, није било сагласности у погледу статуса и уређења ослобођених територија. Веома снажно је била изражена тежња остатака угарских сталешких органа, сведених до 1687. на мали део некадашње државе, да се Краљевина обнови у сваком погледу – управном систему, установама, правима, пре свега у правима племства, коме је требало вратити изгубљена властелинства. Требало је да први кораци буду обнова жупанија и њихове племићке аутономије с племићким скупштинама и судијама, и обнова племићких поседа. Међутим, планови о рестаурацији сударали су се с многим тешкоћама, на првом месту с измењеним општим приликама, недовољним снагама за реализацију, а затим и са супротним настојањима бечког двора, који је своје планове заснивао на линији апсолутистичке политике настојећи да се шаролика хетерогена монархија претвори у јединствену државу. Двору су била потребна решења која ће истовремено обезбеђивати снаге за још незавршену борбу с Турцима, осигурати централним органима непосредну власт и омогућити прилив средстава из новостечених области, укључујући и људство за одбрану и будуће ратове. Сукоб те две тенденције трајаће деценијама, у

прикривеном или јавном облику, с мањим или већим интензитетом, и трајно ће утицати на положај Срба.

Током оно мало година од протеривања Турака (1686–87) до доласка патријарха Арсенија III (1690) јавно се показало, нарочито у Славонији, Срему и Барањи, шта чека Србе тамо где се остварује идеал рестаурације: да на обновљеним властелинствима буду претворени у „паоре" – зависне сељаке обавезне на давања и работе, и да буду „сједињени", приведени унији с католичком црквом, што се десило не само верницима него и свештеницима и старешинама манастира у Славонији 1690. Католичкој цркви је протеривање Турака будило наде да може надокнадити губитке које је претрпела не само од турског освајања, него и од ширења протестантизма у Угарској и Чешкој.

Растурени на великом, сразмерно ретко насељеном, простору, без вођâ изнад сеоских главара, нижих војних старешина и неколицине епископа, повезаних само посредством далеког патријарха, потомци давно раније насељених Срба нису располагали знатнијом одбрамбеном снагом. Закони Краљевине нису се њима бавили од XV века, када су били ослобођени црквене десетине, касније су помињани само у саборским одлукама у вези с опорезивањем.

Ситуацију је изменила *Велика сеоба* из 1690, не толико тиме што је увећала број Срба, колико тиме што су они који су дошли с патријархом Арсенијем III били заштићени „привилегијом" и дипломом из 1690. које су имале у виду слободу вероисповести досељеника, њихову православну цркву и њену хијерархију. Разливена и житка маса добила је ограду и унутрашњу структуру, неку врсту скелета који је повезивао и држао на окупу надалеко растурене делове.

Целокупан даљи ток догађаја открива колико је велику улогу одиграо случај, јер сеобу није нико планирао; била је изнуђена преокретом на бојишту и страхом од турске одмазде. Веома важна се показала околност да се на челу избеглог народа нашао патријарх, јер је то омогућавало повезивање и сједињавање дела српске цркве који је доспео под хришћанску власт. Већ у првој деценији после сеобе јасно се видело да на ослобођеним територијама напоредо настају области под неједнаким режимима – једне под управом војних органа, друге под управом Коморе, треће под органима жупанија, четврте под господарима властелинстава. Разлике међу њима нису нестајале, већ су се с временом продубљивале. Срби су се нашли под сваким од тих режима, у различитим пропорцијама, али их, захваљујући повезаности у оквиру цркве, саборима и „привилегијама", те границе нису међусобно делиле и раздвајале.

Хабзбуршке власти су неко време настојале да такво сједињавање ометају, јер се њиме појачавао отпор унијаћењу, које се, нарочито

у западним областима, упорно спроводило у корак са обнављањем католичких дијецеза. Неко време је двор ограничавао деловање патријарха, биле су му забрањене визитације, чак и употреба титуле, а касније (1707) спречаван је долазак на сабор епископâ из западних епархија. Објективно су против уједињења деловала и настојања оног дела Срба који су ишли за тим да се населе на посебној територији. То је било тешко изводљиво и за оне који су се тек доселили, а сасвим нереално за целину народа за који су сами савременици увиђали да је растурен на великом простору: „... једни око Будима, други на арадској страни [...] трећи преко Саве до Лике и Крбаве”.

Још током ратних година (1687–1699) показало се да укључивањем у војну организацију Срби понајпре могу обезбедити личну слободу, одбранити се од претварања у кметове. Настојали су зато, где год је било могуће, да очувају војничку организацију групишући се у „шанчеве”, насеља с поделом на војне јединице под управом њихових старешина.

Тежња српских ратника се поклапала с потребама и политиком бечког двора, с настојањем да се без обзира на жестоко противљење Угарског сабора прошири појас Војне границе и прилагоди новонасталој ситуацији. Када је турска експанзија била на врхунцу, Граница се пружала од морске обале до Блатног језера у правцу југозапад–североисток. После Бечког рата део од Саве према северу постао је потпуно неактуелан, далек од линије додира са Турцима.

Граница је сада била много дужа: пратила је ток Саве, дијагонално пресецала Срем, ишла током Тисе до ушћа Мориша а затим дуж те реке до Ердеља. Планови су прављени још током ратних операција, а нова Граница је реализована тек 1702–1703. године. У новом одсеку Границе централну улогу је добио Петроварадин, где је подигнута велика тврђава, а упоришта су били „шанчеви”, који су у широком појасу пратили ток Саве, Тисе и Мориша. Положај значајног дела Срба од сада је зависио од судбине Војне границе, па је разумљиво што су се жилаво борили за њено одржање.

Рестриктивна примена обећања датих владарским дипломама престала је 1703. године, кад се вишегодишња напетост између угарског племства и бечког двора изродила у отворен устанак Фрање II Ракоција (1703–1711), чије су присталице жигосане старим називом „куруци” (код Срба: „крстуши”) – називом учесника Дожиног устанка из 1514. Суочен с озбиљном опасношћу, а ангажован у рату за шпанско наслеђе, бечки двор се показивао попустљивији према патријарху. Одустало се од ранијих ограничења и забрана; дато му је, најзад, одавно обећано властелинство. Пошто су му раније били дати па одузети Сирач код Дарувара, затим, 1697, Сечуј (Dunaszekcsö) са градом и замком, напослетку је добио Даљ код Осијека са пет села.

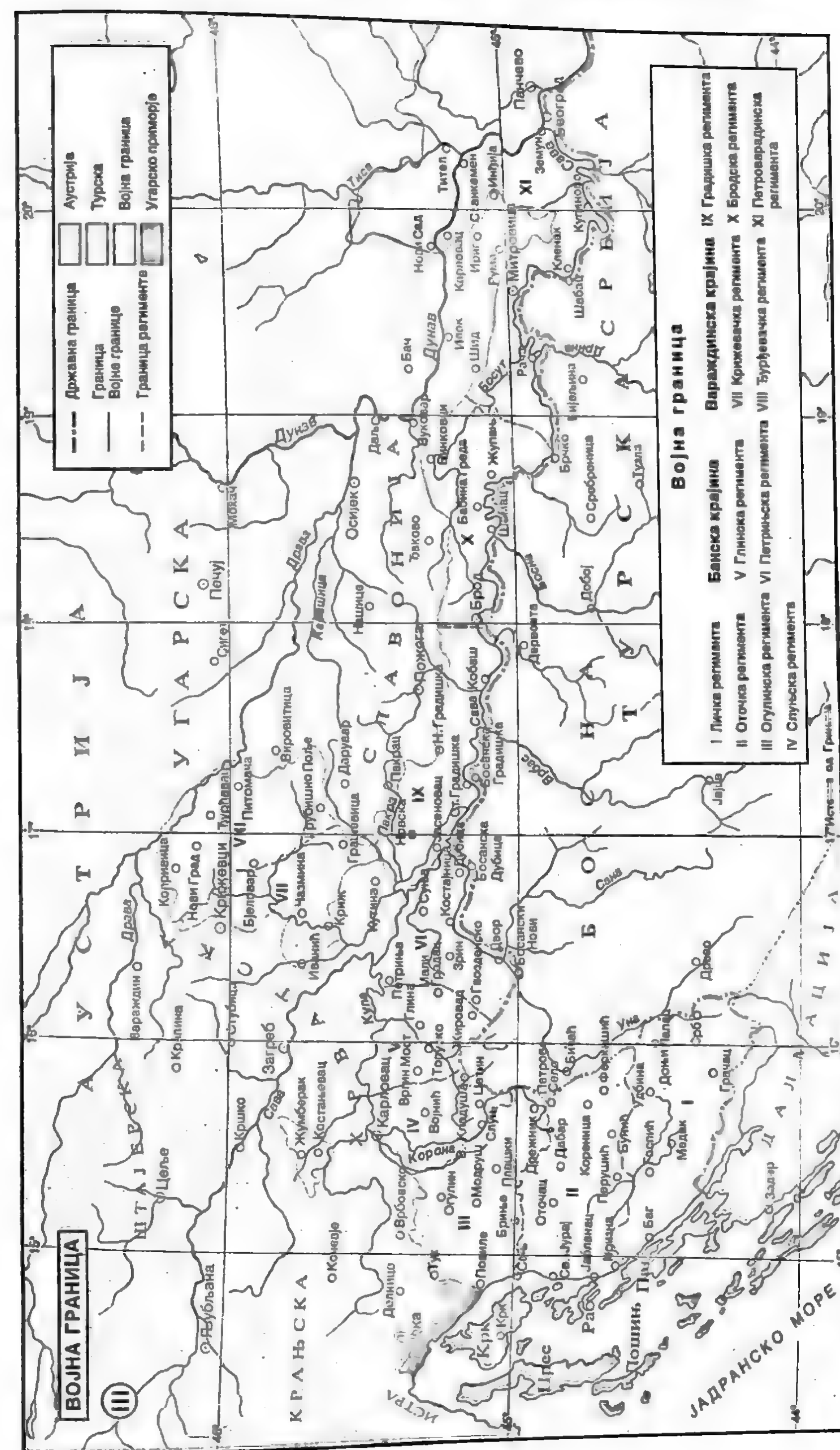

Карта 5.1 Територија Војне границе у XVIII веку

Патријарх је у то време имао и пензију од 3.000 форинти. Бринуо се и о својој породици, издејствовао је доделу племства за свога брата и његово потомство. Доследан у својим претензијама на порекло од Црнојевића, вероватно је сâм сугерисао титулу „кнез од Албаније".

Попустљив однос бечког двора у време устанка постаје разумљив као средство да се Срби одвоје од царевих противника. Вођство Срба је развојем дотадашњих односа и обећањима садржаним у „привилегијама" било везано за цара и двор, иако је већ искусило да је позивање на „привилегије" делотворно само онда када се располаже снагом која двору може бити од користи.

Зазирући од српске масе под оружјем, сличне његовим војним снагама, Ракоци је настојао да привуче Србе на своју страну, прво прогласом – обећавајући све оно што су већ имали од друге стране ако му приђу, али и страшним претњама – ако се супротставе. Касније се послужио преговорима и нуђењем новца (патријарху је обећавао 20.000 форинти), користио је чак утицај Русије, према којој су се већ тада Срби оријентисали. Колико се из очуваних докумената може видети, Срби нису у знатнијем броју пришли „крстушима", а познат је већи број оштрих обрачуна с њима и укључивања у царске одреде који су истребљивали „куруце". Рат се водио попут оног на границама – упућивањем одреда који би пленили и пустошили територију противника. Иако им је база била на северу и истоку Краљевине, одреди „куруца" су се залетали чак у Аустрију. У налетима таквих одреда страдали су Срби у Поморишју, у Бачкој и, нарочито, у насељима на десној обали Дунава. Ракоцијева буна је обележила почетак процеса смањивања и нестајања насеља по рубу српског етничког простора, повлачења ка гушће насељеним областима, које ће трајати све до XX века. У опасности од покоља, људи су се спасавали бекством према Славонији и Срему и, тада, још турском Банату.

За време тога рата дошло је до промене и на царском престолу – нови цар Јосиф I је 1706. потврдио Србима дотадање „привилегије", и на архијерејском трону, пошто је исте, 1706. године, умро патријарх Арсеније III. Последњих година морао је да решава деликатно питање о односима с Пећком патријаршијом, где су турске власти уз посредовање Цариградске патријаршије поставиле Калиника I за патријарха. Из Цариграда и од источних патријараха долазио је савет да сви архијереји у царевој земљи треба да буду једнаки и потчињени пећком архиепископу.

Међу епископима су биле две струје – једна за потпуно прихватање јурисдикције пећког патријарха, друга за потпуну аутономију. Изабран је прво Стефан Метохијац, који није признат, док је Исаија Ђаковић, који је имао подршку двора, изабран пошто је обећао заклетву верности пећком патријарху. Како је и он убрзо умро (1708),

Сл. 5.1 Нови центар власти: тврђава Петроварадин, завршена 1716–1718. године. У њеној сенци, на другој обали Дунава израстао је Нови Сад, културна престоница Срба у Угарској. (Фотографија Б. Стругара)

изабран је Софроније Подгоричанин (1710–1711), који је био спречен да положи заклетву, али је из Пећи добио благослов и позив архијерејима да му се повинују. Тако су епископи и митрополити под хришћанском влашћу били само посредно везани за пећку столицу преко „првог митрополита", чија је столица устаљена у Крушедолу. Када је манастир Крушедол, задужбина Бранковића, страдао у рату 1716–1718, седиште митрополита премештено је у Карловце, приступачније и ближе Петроварадину, па се за православну црквену организацију под хабзбуршким царевима усталио назив Карловачка митрополија. Више од две стотине година тај црквени оквир ће без прекида играти важну улогу у развоју Срба.

Већ 1713. изабран је следећи митрополит, Вићентије Поповић, у чије време су с новим територијама под хришћанску власт дошле и

нове епископије. Избори митрополита су давали повода за окупљање сабора. Царске власти су, да би ограничиле утицај јерархије, уводиле световњаке у саборе дајући тиме скуповима сталешки карактер. Језгро су чинили припадници клера, затим су дошли представници војника, а потом и други „редови". У немачким актима сабор је називан Congress или National Congress. И делокруг рада се усталио: поред избора архиепископа, расправљало се о подизању цркава, отварању школа, црквеној управи и имовини, жалбама на рђаве поступке власти или католичких прелата, на свако угрожавање. Сабор се могао састати само по дозволи владара и у присуству његовог комесара.

Проширење и преуређење оквира

Нову значајну промену је донео рат који је Турска започела с Венецијом 1714. године, а у који се Аустрија укључила 1716. Поред почетних успеха, било је и знатних губитака – од турских упада страдали су манастири у Срему. Преломни догађај била је велика опсада Београда 1717, завршена заузимањем града. Мир је склопљен 1718. у Пожаревцу и по његовим одредбама под царску власт су дошли Банат, преостали део Срема, уски појас Босне јужно од Саве и северни делови Србије до Западне Мораве, на истоку до ушћа Тимока у Дунав. Тиме је, поред језгра некадашње деспотске државе, од турске власти избављен знатан број Срба у иначе ретко насељеном Банату, прекривеном мочварама, и у делу Босне.

У погледу новостечених територија, хабзбуршке власти нису хтеле да се осврћу на угарске захтеве и воде рачуна о некадашњем уређењу; у Србији није имао ко да заступа континуитет као што је то чинио Сабор у Угарској. Хабзбуршка администрација је вратила име Србије (Königtum Serbien) и завела режим који је личио на турски утолико што је све високе положаје и органе задржала у рукама својих људи, а оне ниже препустила домаћем становништву. У Београду је било седиште *Београдске администрације*, под којом је било четрнаест дистриката, док је седам дистриката на истоку било под *Темишварском администрацијом*. На врху управе био је *гувернер* са седиштем у Београду. Администрација је била мешана – војно-цивилна с војним упориштима у „шанчевима" и „чардацима" за надзор границе. Нижи органи управне и судске власти били су *оберкнезови* над приближно 20–30 села (*кнежина*), а на челу појединих насеља *кнезови*, које је нова власт називала *судијама*.

У војној организацији су коришћена искуства Војне границе. Земља је била подељена на *капетанате*, са заповедницима из реда до-

(а)

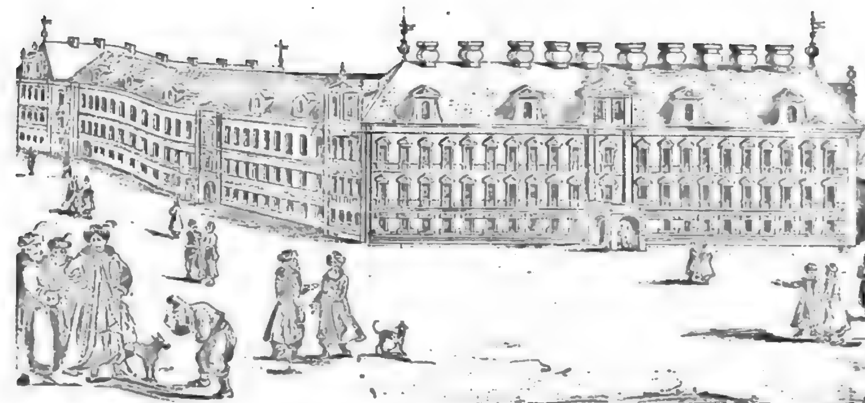

(б)

Сл. 5.2 Претече Запада: (а) Виртембергова касарна у Београду (1736), саграђена у време аустријске владавине; (б) иста зграда како ју је као Пиринчану (Пиринч-хан) видео 1864. Феликс Каниц. (Први цртеж је из плана Београда који је 1736. израдио Nicola de Spar; други је из књиге Феликса Каница, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, vol. 1, Leipzig 1904)

маћих старешина. Део насеља ближих граничном појасу имао је војне обавезе и рачунао се у *хајдучка села*, док су остала била *коморска села*. Нова управа је затекла земљу у тешком стању, разорену и слабо насељену. Скоро трећина села је била запустела, на 644 насељена долазило је 386 пустих. Насељавање је вршено пребеглицама с територија које су остале под турском влашћу, поглавито у селима, и с немачким колонистима, који су довођени у градове. Београд је тада на дунавској страни добио „немачку варош". У настојању да обнови

привреду, нова власт је покушала да покрене рударство у близини Београда, затим у Мајданпеку, али није било знатнијег успеха, а оно што је покренуто пресечено је турским освајањем 1739. године.

Аустријска власт се показала мало способна. Оптерећивала је становништво великим контрибуцијама, била је подмитљива и без ауторитета; сачињавали су је странци у непознатој земљи, који нису разумевали и поштовали становништво којим је требало да владају. За кратко време изменила је лик Београда, где су странци већином били концентрисани.

Успостављање царске власти над делом Србије увећало је број Срба поданика и наметнуло питање о њиховом положају и организацији. „Привилегије" су 1720. године проширене на све Србе на прикљученим територијама, али се, ипак, зазирало од њиховог повезивања. Неповерење је долазило до израза највише у односу према цркви. После смрти карловачког митрополита Вићентија Поповића (1725) Срби су тражили да се састане један сабор и изабере старешину над свим епископијама. Аустријске власти то нису дозволиле – хтеле су два сабора и два митрополита. Најзад је наметнуто компромисно решење по коме је карловачки митрополит био администратор Београдске митрополије, што је остало на снази све док Београдска митрополија није (1739) поново пала под турску власт.

Са своје територије у Србији Аустријанци су за време мира повели тајне преговоре с пећким патријархом Арсенијем IV и српским и арбанашким племенским првацима. Овога пута се приступ племенским областима, спремним да се дигну против турске власти, планирао с копнене стране преко Новог Пазара и Полимља. У лето 1737. Аустрија је и формално започела непријатељства према Турској, с којом је Русија већ била у рату од 1735. Операције су поведене истовремено према Босни, Србији и Бугарској, с великим оптимизмом. У средњем делу се напредовало, тако да је освојено више градова, међу њима и Ниш и Нови Пазар. Патријарх је успео да дигне делове племенâ Куча, Васојевића, Братоножића, Пипера и католичких албанских племена Климената, Хота, Кастрата и Груда. Царске трупе увећане устаницима освојиле су Ниш и продрле до Косова (Бањска), али неуспеси у Босни и западној Србији уздрмали су положај царских трупа и покренули становништво на исељавање. Тежак пораз код Гроцке 1739. присилио је Царевину на неповољан Београдски мир, по коме су територије до Саве и Дунава враћене Османском царству. Како се у каснијим ратовима та гранична линија није мењала, преко сто педесет година је раздвајала делове српског народа и ометала његову интеграцију.

Неуспехе на ратишту пратила је друга, мања сеоба под Арсенијем IV Јовановићем, која је на територију Срема, поред Срба, довела

католичке Албанце – Клименте, који су се населили у три села поред Саве. У Србији је пресечено деловање хришћанских институција, а такође и колонизација Немаца, који су се склонили преко Дунава, махом у Петроварадински шанац.

Посредно је био погођен и део српског народа удаљен од ратних попришта. После освајања Баната, предели око доњег тока Тисе и око Мориша, који су чинили Потиску и Поморишку војну границу, остали су у дубокој позадини. То је дало повода Угарском сабору и суседним жупанијама, оптерећеним издржавањем Војне границе, да појачају захтеве за „инкорпорацију" – укључивање у жупаније и потчињавање њиховим органима. Захтеви су били поткрепљивани тешким, неправедним и за становнике Границе увредљивим оптужбама против „милитарних шанчева".

Српски живаљ из тог дела Границе доживљавао је „развојачење" као највећу опасност по веру, народност и слободу. Граничари никако нису хтели „под Мађаре", тј. жупанијску управу, ни „у паоре", тј. у положај зависних сељака. Промену нису никако прихватали, претили су да ће се иселити, а царској власти су пребацивали незахвалност и непоштовање српских војничких заслуга. Захтеви да се очува статус „милитара" из тог дела Границе стизали су преко митрополита до Сабора и постајали општи проблем целог народа.

Долазак на престо Марије Терезије (1740–1780) пружио је прилику Угарском сабору да 1741. године законима осигура „инкорпорацију" преосталих територија, једних одмах, других кад прилике буду дозволиле. Владарка се морала сагласити са „инкорпорацијом", али ју је спроводила постепено, тражећи и налазећи решења која би ублажила отпор српских ратника, који су јој такође били веома потребни. Официрима је понуђено племство са имањима; војницима је отворена могућност да се преселе у крајеве у којима остаје граничарски режим. Образована је прелазна управна јединица Потиски коморски дистрикт (1751), у коме је забрањена продаја земљишта, гарантовано остајање под Дворском комором уз поједностављена давања и ослобођење од работа. Највише отпора је било у Поморишју, где нису прихватани ни прелаз у „грађански сталеж", ни пресељење.

Развојачење се временски подударило с обновљеним позивима из Русије (први су били 1723–24), која је тражила насељенике и ратнике за новоосвојене а ненасељене крајеве на југу земље. Сабирање су вршили српски официри, којима је обећан генералски чин и командовање досељеницима. Аустријске власти су у почетку подржавале иницијативу, док се црква, на челу с митрополитом, доследно противила. Касније су и аустријске власти строго забрањивале исељавање у Русију. Од оних који су отишли 1751–1753. образована су два пука, на две међусобно удаљене територије, један под именом

Нова Србија, на обали Дњепра, други *Славјаносербија*, поред реке Доњец. Српски насељеници су савладали велике почетне тешкоће и с временом развили напредна насеља, којима су дали имена из старог краја. Од почетка су учествовали у бројним ратовима Русије. У току једног столећа утопили су се у руској средини не утичући ни политички ни културно на развој српског народа.

Срби из Поморишја су се делом прикључили исељеницима у Русију, а делом (преко 2.200 породица) преселили у Банат, одакле су их власти терале у сремски део Границе. Упркос томе, они су упорно остајали у Банату, па се десило да је уочи великог таласа колонизације странаца било ојачано српско присуство на територији Баната. Оснивањем привилегованих дистриката (Потиски 1751, Шајкашки батаљон 1764, Кикиндски дистрикт 1774), инкорпорацијом Баната (1779) и распоредом јединица Војне границе дуж Дунава (српска 1764, немачка и влашка регимента 1768–1769), довршена су за дуже време територијална разграничења међу јурисдикцијама и надлежностима високих власти у Монархији. Но, без обзира на то под којим режимом су били, у Граници или „провинцијалу”, на властелинству или у слободном граду, Срби су у ономе што је било битно за очување индивидуалности остали чврсто повезани и сједињени под својим сабором и митрополитом.

Било је то тим важније што су сталешки органи користили тешкоће царице у рату за аустријско наслеђе да оспоре српске „привилегије”, које су дотле биле у примени већ пола столећа. Хрватски сталешки сабор је од Угарског сабора захтевао да се у „Троједнoj краљевини” укину „шизматичке” епископије и верници потчине унијатском бискупу. Царичиним обећањима и законским чланом 46 из 1741. потврђено је важење „статута” донетих у Хрватском сабору, али то није сметало да 1743. Марија Терезија потврди српске „привилегије” и путем Дворског ратног савета и путем Угарске дворске канцеларије. Са српске стране је затражено да се сазове сабор и на њему та потврда „обзнани”.

То је обављено на сабору одржаном у Карловцима 1744, на коме је патријарх Арсеније IV положио заклетву пошто је дошао на чело Митрополије. У присуству двојице комесара (један од Угарског сабора) изнете су бројне жалбе и захтеви с циљем да се очува положај гарантован „привилегијама”. Већи део је оспорен од стране комесара и Угарске дворске канцеларије. Србима се пребацивало да желе да створе „државу у држави”. Од тада се јаче заоштрио спор о надлежности над Србима, о томе да ли припадају баштини „аустријског дома”, или су унутрашња ствар Угарског краљевства.

Један од српских захтева се односио на образовање тела од дванаест чланова из реда „нације”, које ће с гледишта „привилегија” надзирати свако обраћање Двору; тројица би требало да стално бораве у Бечу (митрополити су иначе имали опуномоћене агенте за везе с Двором). Царица је 1745. издала заштитни декрет по коме у инкорпорираним областима не смеју бити угрожене српске „привилегије” и основала *Илирску дворску комисију*, којом су, поред Угарске дворске канцеларије, били веома незадовољни и патријарх и српска хијерархија. Састављена од високих дворских достојанственика и чиновника, Комисија је владарки имала да послужи као непристрасно саветодавно тело, јер су Дворски ратни савет и Угарска дворска канцеларија редовно били несагласни. Сукоби с органима Угарске су се појачали откада је 1747. Комисија претворена у *Илирску дворску депутацију*, изједначену с другим дворским канцеларијама.

Као нека врста министарства за српске послове, Депутација је деловала тридесет година и с временом све више служила као посредник за спровођење реформи у српској средини, чак и у цркви и њеном деловању међу народом. Због новотарија, које су примане с неповерењем, била је непопуларна и међу епископатом и у српским масама. Иако је формално била надлежна и за ердељске и банатске ствари, Депутација се највише бавила српским проблемима, па се за њу везало илирско име. Поред имена *Rasciani*, употребљаваног од средњег века у латинским текстовима (никада у српским и грчким), од краја XVII века ушао је у употребу хабзбуршке администрације и назив *Илири*, изведен из античког имена области. Име којим су Срби себе називали сразмерно се ретко употребљавало (die serbische Nation); преовлађивало је, нарочито у канцеларијском стилу, илирско и расцијанско име (die illyrische oder raizische Nation). Срби су та имена прихватали у службеним називима институција, а сами су давали предност облицима *славеносрбски* или *србски народ*. За цркву, званични језик није прихватао придев „православна” (orthodoxa је било резервисано за римокатоличку цркву); православци су били „хришћани грчког обреда несједињени” (graeci ritus non uniti).

Сељаци и грађани, војници и „благородна господа”

Територије с којих су се Турци повукли сразмерно су брзо изашле из стања у коме су познати само врховни господар и непосредни корисник земљишта или објеката на њему. У име цара, освојеним територијама располагала је Дворска комора, врховни орган за управљање државном имовином. У ствари, она је управљала само делом огромних површина земљишта, јер је оно што јој је било поверено уступала другима.

Наследници средњовековних власника јавили су се у малом броју. У крајевима насељеним Србима само у Бачкој су своја права захтевали Калочка надбискупија и потомци једне великашке породице. У улози старих господара властелинстава јавили су се нови, они којима је Дворска комора продавала поседе или их даровала за заслуге. Том раном приватизацијом биле су захваћене нарочито земље у Славонији и Срему. Од њих су образовани велики поседи од неколико десетина села, с већим насељем као средиштем. Поседи су доспели у руке утицајних личности блиских Двору и највишим државним органима. Тако је, примера ради, принц Евгеније Савојски дошао 1699. до Бељског властелинства (30 села и пустара, преко 2.300 породица), папин нећак Ливије Одескалки до Илочког властелинства с 35 села. Властелинства су образована и око Земуна (21 село), Митровице (14 села), Вуковара (31 село), Пакраца (26), Карловаца (осам села). Већина их је током времена прелазила из руке у руку и одржала се до аграрних реформи XX века.

Реконструкција властелинстава имала је значаја за српски живаљ утолико што су становници насеља доспелих у приватне руке били присиљени да обрађују земљу под условима зависних сељака, потпуно у средњовековним традицијама – уз давања и работања. Основни поданици били су тзв. велики десетак од жита, јечма, зоби, проса и вина, док је „мали десетак" даван од домаћих животиња (јагњад, јарићи, живина, пчеле). Како су господари нових властелинстава живели далеко, сељаци су имали да се носе с њиховим самовољним и грамзивим управницима и апаратом („провизори", „ишпани", „пандури"). Најчешће жалбе су биле због незаконитог одмеравања, захтевања више радних услуга, називаних исквареном словенском речи *робот* (од *работа*). Ради стишавања незадовољства и обезбеђивања социјалног мира, држава је интервенисала општим прописима званим *урбари*. Њима су прописивана највиша оптерећења, а уговорима су се могла утврђивати нижа. Био је забрањен читав низ дажбина, уведени су били органи за надзор и судови за урбаријалне предмете. У време Марије Терезије урбари се праве и штампају за свако село. Држава, тада, снажно интервенише не само у властеоске, него и у црквене обавезе како би подложници били у стању да држави плаћају дажбине које су због ратова увећане.

Док је на страни поданика властелинстава било много Срба, међу господарима их је било неупоредиво мање. Земљишни посед је у Угарској могао имати само племић, а у Троједници (Хрватска, Славонија и Далмација) само католик (до друге половине XVIII века). Међу приближно 200 српских племићких породица било је тек неколико велепоседника (Чарнојевићи и Стратимировићи у Бачкој, Сервијски, Нако, Николићи, Ђурковићи у Банату). Срби племићи су највећим делом потицали из официрских кругова, затим из редова државних чиновника, а веома је мало било нобилитираних грађана и трговаца. Племство се могло стећи и куповином поседа, нарочито у Банату после 1779. кад је Дворска комора распродавала земљиште.

Не мали део српског живља нашао се на земљама које су остале под управом Дворске коморе, којима је владар био врховни поседник. И ту су узрок народног незадовољства били чиновници Коморе, а још више закупци прихода (арендатори), којима је Комора уступала земљишта јер није била у стању да их сама експлоатише. Коморске земље су препуштане и војним органима тамо где је заведена организација Границе, и обрнуто, Комори су враћана земљишта где је извршено „развојачење".

Већа насеља са занатлијама и трговцима, раније у статусу „милитара", настојала су да се откупе од Коморе. За то су биле потребне велике суме новца, које су становници узимали на зајам, и затим деценијама отплаћивали. Таквим откупом слободе („елибертацијом") стицао се статус „слободних краљевских градова", који су имали широку аутономију и били заступљени у државном сабору. Грађани су били ослобођени плаћања царине, путарине и тржних такса у целој држави; бирали су органе управе (магистрат, „обштество"). Контрибуција је падала на цео град, који ју је затим разрезивао на становнике; поседовао је простран атар јер су му додељене и пустаре. Све до времена државне централизације слободни градови су били острва у окружењу жупанија и властелинстава. На простору насељеном Србима, у периоду „развојачења" слободу су откупили Петроварадински шанац (1748), који је добио име Нови Сад (Neoplanta, Neusatz, Ujvidek), Сомбор (1749), касније Суботица (1779) и Бечкерек (1769. „слободни комунитет"). Слободни градови, као и привилегована трговишта, пружају услове за развој заната, организованих у еснафе („руфете" или цехове) по струкама и по вероисповестима. Занатлије досељене 1690. брзо су се прилагодиле европској цеховској организацији. Трговци се, такође, настањују у градовима, а захваљујући посредничкој улози у промету између Турске и хришћанских држава, богате се и стичу земљопоседе у градским атарима. У свим слободним градовима образовала се нека врста патрицијата, која је власт користила за себе. Подмладак имућних породица се школује за слободне професије и градске службе; из градских средина махом потиче српска интелигенција XVIII века.

У појасу Војне границе развијала су се већа неаграрна насеља, која су, уз „слободне краљевске градове", била други важан извор урбанизације и пораста српског грађанства. Већа насеља, бивши „шанчеви" и седишта појединих команди, добијала су статус „слободних војних комунитета", чији становници нису дуговали војну службу, а

имали су аутономне магистрате непосредно потчињене високој команди. Таквих места је на простору насељеном Србима било двадесетак, а најважнија међу њима су били: Земун, Митровица, Карловци, Панчево, Вршац, Бела Црква, Ириг, Вуковар, Винковци. Док су у граничним областима градска насеља расла и стицала аутономију, у градовима на периферији етничког простора српски елемент се губио. Изразити су примери: Сентандреја, где је из XVIII века остало седам српских цркава, Будим, где је постојала „рацка варош" са својим магистратом, и Темишвар, где су дуго упоредо деловали српски и немачки магистрат. Српског становништва је било и у Печују, Сегедину, Араду, али је његов број и значај опадао.

За развој српског народа Дворска комора је била значајна и по политици колонизације, коју је, плански и доследно, спроводила од средине XVIII века. Слаба насељеност је ограничавала искоришћавање природних ресурса крајева чији су велики привредни потенцијали били препознати. То је постало видљиво после великих радова на исушивању мочвара и регулацији Тамиша, обављеним у Банату до 1766.*

Планирајући насељавање – године 1763. је издат „патент о колонизацији" – Комора и друге високе власти имале су у виду и политичке циљеве. Требало је у граничним областима створити немачка упоришта као ослонац за одбрану и владање територијама. Та политика је била окушана за време управе северном Србијом. С највише система насељаван је Банат, где је главни талас насељавања био 1770. Поред Немаца, доведене су и мање групе Француза, који су асимиловани у немачком окружењу, и Италијана и Шпанаца, који нису ухватили корена. Основан је велики број села, у Банат је насељено укупно 11.000 породица с 42.000 душа. Претежно су били из јужне Немачке, па се десило да је име *Шваба* пренето на све Немце као у средњем веку име *Саса*. У Бачкој је насељавање Немаца почело већ 1750, али је главни талас био у седмој деценији века. Насељавани су највише поред Дунава и у централном делу, где су местимице пресељавана српска села, мада је била политика да колонизација не буде „на штету Расцијана". Комора је колонистима додељивала земљу, наметала планове насеља и кућа, снабдевала их запрегом, плугом, алатом, што је требало да насељеници касније отплаћују.

Пример Коморе следили су велики земљопоседници, господари властелинстава који су насељавали људе с других поседа, где је насељеност била гушћа. Распоред поседа је утицао на то да Мађари буду насељавани у Бачкој претежно поред Дунава и Тисе. У Банат су до-

* У Бачкој је регулација и изградња канала извршена после колонизације, пред сам крај XVIII века.

спели тек крајем века у мали број села. Пресељавањима унутар Угарске били су обухваћени и Словаци из северних крајева и Русини из прикарпатских предела. Смештени су у неколико села у Бачкој, Словаци и у Банату, касније и у Срему, и чинили су мала изолована острва која су се одржала и развијала напоредо с окружењем.

Поред те планске, текла је и спонтана колонизација. У Банат су се из планинских области спуштали Румуни, а с југа су се досељавали Срби и Бугари; нарочито велики таласи досељавања у Срем из Србије били су за време рата 1788–1791. године. Трговина је довела у градове Јермене, Јевреје и Цинцаре. Јермени из Београда су се сместили у Петроварадински шанац, а Цинцари су на целом простору ојачавали српско грађанство утапајући се у бројнију српску средину исте вере.

Упоредо с колонизацијом текао је и процес преображаја земљорадње, крајње запуштене још у турско доба. Шири се и постаје масовно гајење кукуруза (кромпир ће се придружити тек почетком XIX века и отклонити опасност од глади), обнавља се виноградарство, власти подстичу гајење дувана, дуда за исхрану свилене бубе, а уводе се и понеке нове повртарске културе. Посредством колониста, стижу и шире се и поуке о рационалној земљорадњи.

Спонтаном и планском колонизацијом, у тадашњој јужној Угарској створено је јединствено етничко шаренило са значајним културним и политичким последицама. Трајни живот са суседима другог језика, вере и обичаја пружао је прилике за размене, нарочито у сфери материјалног живота, којима треба приписати опште „панонске" црте насеља на том простору. Развило се и искуство толеранције и узајамног поштовања, услед кога ни у великим политичким сукобима, ни приликом промене граница није долазило до сеоба све до 1944. године. За Србе је колонизација имала и ту последицу да је њихово етничко језгро постало прошарано страним етничким елементима. Док су села махом остајала хомогена, градска насеља су добијала мађарску компоненту, нарочито у седиштима жупанија, и немачку компоненту, јер су колонисти из својих села одлазили у градове.

Срби су, како је речено, сматрали да су безбедни једино као „милитари", на територијама организованим као Војна граница, изузети од локалних власти, потчињени својим заповедницима, а преко њих цару. Па ипак, ни та тако привлачна Граница није била „обећана земља"; онима који су обрађивали земљу било је тегобно, онима под оружјем, који су најчешће живели далеко од свог насеља и породице, било је опасно и ризично. У Граници није било кметских обавеза, није се плаћала „контрибуција", али је било обавеза у односу на команде, гарнизонска места, војне објекте итд. Тешко су падали на-

рочито тзв. подвоз и снабдевање дрвима. Било је и официра који су попут господара властелинства тражили да буду служени, а и јавних радова на које су били обавезни радно способни становници. Због таквих терета је долазило до врења, местимичних револта и правих буна, које су власти стишавале бројним реформама, доношењем правила и прописа о правима и дужностима граничара и њихових заповедника. Општи циљ регулације било је уједначавање услова и приближавање граничарских трупа редовној војсци по дисциплини, наоружању, униформи итд. Веома значајна је била одредба патента из 1752. године по којој су граничари били дужни да пођу на свако ратиште. Скоро пола века (од 1739. до 1788. године) није се ратовало с Турцима, али су зато граничари крв проливали на многим бојиштима у Баварској, Чешкој, Шлеској, Италији, Холандији и Француској. Њихово бројно стање је од 45.615 (1740) нарасло до 120.000 (1796). У неким ратовима граничари – нису сви били Срби – чинили су трећину свих оружаних снага Царевине.

Више него друга подручја Војна граница је пружала услове за друштвени успон; у њој је била већа друштвена покретљивост. У почетку су Срби имали само нижа командна места, али већ у другој генерацији, стекавши образовање и захваљујући наслеђивању звања, истицању и заслугама, пружала се прилика да добију и више чинове, све до пуковника и генерала. Из XVIII века позната су 32 Србина у рангу генерала или пуковника. Официри су представљали утицајан део црквено-народног сабора и били су онај друштвени слој преко кога су на српско друштво деловали обрасци друштвености и културе високог друштва Монархије. Граничарски официри су били главни резервоар из кога се регрутовало српско племство.

Разливено на великом простору, испреграђивано границама јурисдикција цивилних и војних органа, комора и властелинстава, аутономних градова, српско хришћанско друштво у настајању расло је бројем и снагом и све више се гранало и делило по професијама, имовном стању, положајима, образованости итд. Сложеност и рашчлањеност српског друштва долазила је до видљивог израза и у саставу Сабора, у коме је од 1749, поред епископа, било 25 представника свештенства, 25 представника официра из Војне границе и 25 грађана. Пред крај века за Темишварски сабор (1790) додато је и 25 племића – „благородних".

Женска половина нације није невидљива као у племенском друштву, или међу рајом под турском влашћу, али и у хришћанском друштву, без обзира на средину, живот жене и деловање уоквирени су породицом. У вишим слојевима, међу племићима и официрима, супруге и кћери нису делиле судбину хиљада жена из нижих слојева, притиснутих немаштином и теретом тешког рада; могле су да уживају предности материјалног благостања, да имају послугу, удобан амбијент, могућност образовања, кретања у друштву, које је, и у то време, умело да се забавља. И у српској средини су већ од средине века чести балови, приређују их чак и митрополити.

Међу грађанством су женски чланови породице равноправни у наслеђивању; међу занатлијама жена је могла прихватити управљање имовином и занатом, али уз обавезно ослањање на стручну помоћ мушкарца. У напорима за унапређење школа у неким местима се предвиђају зграде или просторије за женску децу.

Хришћанско просвећивање

После ослобођења од турске власти Српска православна црква је била суочена с битно измењеним окружењем. Више није морала да зазире од власти „неверника" и да удовољава њеним захтевима; нашла се под влашћу хришћанских владара, који су обећали, затим понављали и потврђивали обећања да ће поштовати њену индивидуалност и омогућити јој слободно деловање. Ти владари су, међутим, били верници владајуће католичке цркве, која је претендовала на духовни монопол у земљи „апостолског величанства". На територији с које су протерани Турци енергично је спровођена рекатолизација, одраније практикована у Чешкој и Моравској; пружала се прилика за враћање давно изгубљених земаља и верника. Католичка црква је тежила рестаурацији црквених прилика с истом енергијом и упорношћу с којом су угарски сталежи настојали да рестауришу жупанијско уређење и власт племства.

Наишавши на отпор оних које је требало свакако „сјединити", католичка хијерархија се у својим настојањима ослањала на помоћ и подршку световних власти. Двор и војни кругови нису ускраћивали помоћ, али су водили рачуна о својим интересима. Владари су били везани датим обећањима и гарантијама, „привилегијама", а поред тога присиљени да воде рачуна о све већем уделу „несједињених" у војним снагама, нарочито од времена кад су трупе из Војне границе интегрисане у војне снаге Царевине. Како је време протицало, хабзбуршки апсолутизам је бивао све више „просвећен" у том смислу што је уочавао потребу да се и владајућа црква реформише, при чему је државна власт била позвана да је усмерава, нарочито у њеном деловању међу световњацима. С једнаком енергијом државна власт је наметала реформе и Српској православној цркви, поштујући њене каноне и традиционално уређење. Равноправном положају се приближила за време владавине цара Јосифа II (1780–1790), када је донет „патент о толеранцији".

Српска црквена хијерархија је од преласка патријарха Арсенија III у „Ћесаревину" и од првих сабора показивала да је свесна тежине положаја у коме се нашла суочељена с моћном супарницом. Патријарху, архијерејима из његове околине и њиховим наследницима било је јасно да идентитет и традиције своје цркве могу очувати само ако буду просветили и ојачали самосвест своје пастве, а за то је било потребно образованије свештенство, способно да сузбије покушаје преобраћања и увери вернике у вредности свог веровања и предања. Отуда већ на Сабору 1706. тражење школа и штампарије, најважнијих средстава за рад на просвећивању. У почетку, код власти није било слуха за те потребе, Срби су упућивани на католичке школе и на штампарију у Трнави. Ипак, 1727. године је формално дозвољено оснивање „виших и нижих школа". Тек тада је постало јасно колику је препреку представљало сиромаштво и незнање.

У прве две деценије XVIII века скромних школа с учитељима било је само у мањем броју углавном већих насеља. Кад је од турске власти била ослобођена северна Србија (1718), ситуација се показала у свој тежини. Отуда је било природно што су се баш карловачко-београдски митрополити Мојсије Петровић (1726–1730) и Вићентије Јовановић (1731–1737) енергично заложили за оснивање школа. Први у низу „прогласа", расписа, пастирских писама, којима се тражило оснивање школа, потиче из 1726. године. Од епископа се захтевало да у својим епархијама оснивају школе и прибављају учитеље. Свест архијереја да је просвећивање најпреча потреба и да се оно налази у самим коренима вере имала је огроман значај не само за развој образовања и школа код Срба, већ и за развој целе нације. Архијереји тога доба нису уводили теолошке новотарије, већ су се враћали старим обрасцима по којима су свештеници и архијереји били просто „учитељи". Визитације спроведене 1733. године откриле су неверовато низак ниво тадашњих сеоских пароха, неспојив са учитељском мисијом свештенства.

Недостајала су материјална средства. Сабор није 1730. дозволио да се уведе прирез за школе, а ни државна власт није дозвољавала оснивање фондова. Школе су се морале издржавати од прилога сакупљених у црквама и од накнаде ђачких родитеља. Недостајало је учитеља. У генерацији савременика *Велике сеобе* није било образованих Срба, сами митрополити су за службенике и заступнике у Бечу морали узимати странце. Остало је једино да се траже учитељи из Русије, где се православље континуирано развијало. Цар Петар Велики и руски Синод излазили су у сусрет молбама митрополита и слали су Србима учитеље и књиге. Број тих људи није био велики. Неки су сасвим кратко деловали, али су ипак оставили дубок траг. Најважнији међу њима били су Емануел Козачински и четворица другова, који су радили у Београду и Карловцима све до 1736. године.

Поред средстава и учитеља, недостајали су и узори. За „мале школе", оне где се учило читање и писање (понегде и рачун), били су довољни средњовековни методи срицања, преписивања и читања богослужбених књига (псалтира и часловца), док за даљи рад није било програма. Руски учитељи су у митрополијском средишту, у *словенско-латинској школи* на српску подлогу накалемили модел тадашње европске школе са „слободним вештинама" (од граматике до реторике) у сржи програма. Карловачка словенско-латинска школа је стигла да се развије до шестог, реторичког, разреда.

Од руских учитеља и њихових ученика, још више од руских богослужбених књига које су постале обавезне у српској цркви, полазио је снажан утицај на развој језика писмености и образовања. Напуштени језик старих српских рукописних књига (српска редакција црквенословенског) замењен је руском рецензијом црквенословенског уз стални прилив елемената руског књижевног језика. Језик српске књижевности је био прожет руским елементима (славеносрпски) до те мере да је постао неразумљив обичном свету. Међу писцима су биле велике разлике: уколико се више тежило „високом стилу", утолико је текст био теже разумљив. Пред крај века Доситеј Обрадовић је писао језиком блиским народном говору и препоручивао његово прихватање.

Смрћу митрополита Вићентија Јовановића и одласком Козачинског и другова, словенско-латинска школа се угасила. Образовне установе су још зависиле од личности и склоности архијереја, још нису у правом смислу постале предмет јавне бриге у крилу цркве, што ће се десити тек за време митрополита Павла Ненадовића (1749–1768). Питомац српских школа и добар познавалац прилика, искусан у администрацији, митрополит је свом енергијом прегао да настави запостављено дело својих претходника. Он је створио материјалну подлогу основавши клирички, народни или школски фонд (1748), који је одиграо велику улогу у развоју српске културе.

Митрополит Ненадовић је снажно утицао на вернике да шаљу децу у школе. Налагао је то као верску дужност, као акт побожности. Предочавао је пастви да без школовања нема напретка у војсци и грађанским службама, а од сељака је тражио да школују децу да би она била способна да хришћански васпитају своје потомство. Елементарно образовање било је за њега предуслов истинске побожности, а завршавање граматикалне школе предуслов за свештенички чин. Касније ће државни органи то пооштрити захтевом да кандидат за свештеника положи испит пред нарочитом комисијом.

У Сремским Карловцима, при Митрополитовом двору основана је *Покрово-богородичина школа* с двоструким задатком: да припрема духовнике, али и да пружи опште образовање за световне службе. Митрополит је окупио способне професоре (било је међу њима и странаца). Програмом се школа угледала на тадашње гимназије и називана је *gymnasium publicum*. Епископи су у својим седиштима оснивали клерикалне школе у којима су активни свештеници употпуњавали знање, а будући се спремали за позив. На територији Војне границе су војни органи материјално подржавали оснивање немачких школа. Жеља српских црквених кругова била је да се полазници најпре описмене и добију верску поуку у српској школи. То је касније било предвиђено и државним прописима.

Настојање Сабора из 1769. и хијерархије да се унапреде српске школе убрзо се подударило с реформама које је Марија Терезија увела угледајући се на Пруску. Школе су постале државна брига, финансирали су их државни органи, с квалификованим учитељима и једнообразним методом и програмом учења. У Бечу је установљена „Норма”, школа-расадник за учитеље и надзорнике реформисаних школа. Међу Србима су новине уведене прво у Банату, који је био директно под бечким органима, али су ускоро (1777) преношењем на целину државе обухватиле и Србе у осталим крајевима. Образовани су школски окрузи. Три таква округа за српске школе имала су за директоре истакнуте интелектуалце и писце тога времена: у Банату Теодора Јанковића Миријевског, каснијег реформатора руских школа; у Бачкој Аврама Мразовића; у Славонији и Срему Стефана Вујановског. Они су у средиштима својих школских округа учитељима, које је била дужна да издржава свака парохија пошто обезбеди школску зграду, одржавали течајеве и преносили нов метод учења.

За рад школа биле су неопходне школске књиге – прво буквари, затим амбициознији уџбеници. Како у својој средини нису имали штампарију, Срби су били упућени на стране штампаре заинтересоване да међу њима продају књиге. Користили су манастирску штампарију у Римнику (Румунија), затим је деценијама српске књиге штампала штампарија грчке породице Теодосија у Венецији. Како је увоз руских књига био забрањен да би се смањио руски утицај, а и да се новац не би одливао, бечкој штампарији Јозефа Курцбека је 1770. омогућено да набави ћирилска слова и додељен јој је монопол на штампање и продају српских књига у Царевини. У њој су штампани службени прогласи и прописи, школске и богослужбене књиге, али с временом и књижевна дела. Иако је одиграла велику улогу у ширењу штампане речи међу Србима, та штампарија је међу њима остала непопуларна због неких техничких грешака и тенденциозних промена у појединим издањима, као и због напоредног штампања текстова у

српској и немачкој верзији. Сумњало се да има за циљ привођење Срба унији с католичком црквом.

И реформа школства је била сумњива, јер је протицала у сенци реформских захвата које је Илирска дворска депутација спроводила кроз тзв. *Регуламенте* из 1770. и 1777. Из расправа на Сабору од 1769. и тада исказаног незадовољства стањем у цркви и амбиција Депутације да материју српских привилегија регулише кроз „стални и трајни систем”, произишла је нека врста статута српске заједнице у стварима које су се тицале вере и црквеног живота. *Регуламенат* је и у првој (1770) и у поправљеној верзији (1777) имао одредбе о митрополиту, епископима, свештенству, монасима и манастирима, неким видовима верског живота.

Иако се до *Регуламента* дошло кроз многе и тешке расправе између епископата и Депутације – тврдило се да је Синод одобрио сваки члан – ипак је документ дочекан с непријатељством, а други је чак изазвао и побуне у Новом Саду и Вршцу (1779), где је дошло и до крвопролића. *Регуламенат* је својим одредбама о надзору, полагању рачуна, црквеним судовима (конзисторијама), ограничавањем самовоље појединца – приближавао цркву њеном прастаром идеалу саборности. Најжешћи је био отпор против санитарних прописа о начину сахрањивања, који су се косили с обичајима, затим против смањивања броја празника, нарочито српских светаца (остао је само Свети Сава као заповедни празник). Тада је смањен и број католичких празника, јер је било сувише нерадних дана у години. Протестовало се и без разлога, нпр. против монашких правила – у којима није било ничег новог, била су стара средњовековна али сувише строга – или против *Катихизиса* за српске школе, који је саставио најученији теолог тог времена Јован Рајић.

Упркос тим споровима и вапајима да су укинуте српске „привилегије”, школство је напредовало и у ширини захвата деце и у квалитету школа. Нови метод је прилагођен српским условима и одобрен је од стране синодске комисије. У то доба се на саборима износе захтеви да се православни ученици примају на даље школовање, што су власти подржавале. Из биографија људи с краја XVIII века види се да настављају школовање на универзитетима на страни. Поред Беча и Пеште, Срби одлазе на кијевску Духовну академију, затим на немачке универзитете, често у Хале. Из средине века потичу прве штампане докторске дисертације на латинском (до 1848. године забележено је 59 медицинских и осам правних).

Пред крај века истрајно се радило на организовању виших школа. У Темишвару је требало да се оснује семинарија за образовање свештеника, али су планови остали неостварени. У седишту Митрополије, с тада већ дугим школским традицијама, установљена је бо-

гословија, а 1792. године и пуна гимназија захваљујући завештању грађанина Димитрија Анастасијевића Сабова и другим легатима. Убрзо је за њом следила гимназија у Новом Саду (1810). У тадашњем образовању гимназије су имале много већи значај него касније, пружале су више од основе за даље школовање. У образовању учитеља се отишло корак даље од сезонских течајева 1812. године, кад је у Сентандреји основана школа за српске учитеље. Промењени распоред настањености утицао је да се 1816. године та школа пресели у Сомбор, где је непрекидно радила образујући учитеље из свих крајева. Српско школство, можда највећа тековина XVIII века, требало је да се крунише отварањем српског универзитета. На томе је радио образовани митрополит Стефан Стратимировић (1790–1836) покушавајући да заједно с протестантима откупи зграду у коју би се сместила висока школа.

Почеци европеизације

Прво столеће живота Срба под влашћу хришћанских владара било је испуњено снажном динамиком. То се најбоље види када се упореде почетак у разореној и пустој земљи, у којој су се затекли или у коју су се доселили, и крај столећа, кад је та иста земља била сразмерно добро насељена и урбанизована, привредно активна и просперитетна. Српски живаљ је пре краја столећа (1791) био достигао бројку од 650.000 до 680.000 душа; сигурно је растао у корак са осталим становништвом Монархије.

За то време су се у свим друштвеним слојевима и под свим режимима променили услови живота, почев од становања и амбијента, преко ношње и навика у исхрани, до забава и облика друштвености. У том столећу је свет почео убрзано да се мења, па ни Србе није мимоишла општа струја. Подстицаји за промене долазили су с разних страна: одозго, од владајућих кругова и високог друштва; са стране, из других националних средина, из градова мешовитог етничког састава; одоздо, под утицајем наслеђених обичаја који су се морали прилагођавати.

Судећи по очуваној документацији, Срби су били отворени за промене и новине – клонећи се онога што се чинило да угрожава веру и народност. На примеру школства и образовања види се како су новине и страни узори бивали прихватани, прилагођавани и стављани у службу народног напретка.

Срби су имали чврст ослонац у народном језику, православној вери и свести о себи и својим традицијама. На то су се ослањали и кад би наставили да уче у „немачким школама", као у Војној грани-

Сл. 5.3 Српски барок: саборна црква Митрополије у Сремским Карловцима, грађена 1758–1762, фасада адаптирана у XIX веку. (Фотографија Душана Тасића)

ци, или кад би продужили школовање у латинским школама и на универзитетима. Показало се да су се тадашње вештине и технике подучавања могле корисно применити и на образовање и усавршавање свештеника у богословским школама и на ширење верске поуке међу народом.

Онако како је школство прихваћено и стављено у службу народног напретка, прихваћене су и бројне друге новине непознате у претходним столећима. Хијерархијска структура, институције, раније

познати само у најужој црквеној сфери, прожели су сада целину црквеног живота, али и друштво световњака, уносећи ред и форму у односе међу људима и установама. Бирократизација, која је без сумње завладала Царевином током XVIII века, није нашкодила српском друштву; помогла је чак његов развој, артикулисање потреба и интереса његових делова, оспособила је људе да и у малим заједницама, какви су градски магистрати, *обшшества*, или црквене општине, органи школских фондова, сами решавају своје проблеме. Деловање институција и друштвених органа развијало је осећање за оно што је опште и јавно, изнад појединца и његових личних интереса.

Нација – Срби у то доба виде и обележавају себе као *национ* или *нацију* – више се није састојала од једноличне масе верника и ратника. Постала је сложена целина од безброј делова, које је на окупу држала обогаћена, развијена и продубљена свест о себи и ономе што их одваја од других.

Кад су се материјалне прилике у српским насељима до те мере поправиле да су верници могли својим снагама подизати и украшавати цркве, снабдевати их свим потребама, није било могуће угледати се на далеке споменике средњега века. После периода скромних, полудрвених цркава или брвнара, грађених као под турском влашћу, прешло се на велике грађевине у барокном стилу. На западној страни храма правоугаоне основе с полукружном апсидом дизани су високи звоници, а на средини симболичне замене за куполу, подсећање на византијске традиције. У прихватању тог новог стила предњачила су насеља на северу, изгледа она у која се сместио градски елеменат (Сентандреја, Будим, Сегедин, Сечуј). Сама митрополија је озваничила нови стил подижући две цркве у Карловцима. Њихов пример су следила већа градска насеља а касније и села. Изненађујуће је велик број документима посведочених и сачуваних цркава из XVIII века с великог простора од Трста и Ријеке до Стоног Београда, Сентандреје, Арада и Темишвара.

Барокна обележја су накнадно добијали и раније подигнути манастири у Срему. Нови стил није био ограничен на црквену архитектуру: захватио је и украшавање цркава, сликање икона, израду иконостаса, црквених сасуда, намештаја и др. Графика добија велики значај и своје истакнуте мајсторе Христифора Жефаровића (око 1700–1753) и Захарију Орфелина. Сликарством икона и портрета бавио се велики број мајстора неуједначене спреме и талента. О нараслим културним потребама говори чињеница да су Срби, од архитектуре до графике и примењене уметности, наруџбине поверавали и странцима.

Нагле промене у језику писмености и образовања, као и у амбијенту у коме се одвија верски живот, значиле су немали дисконтину-

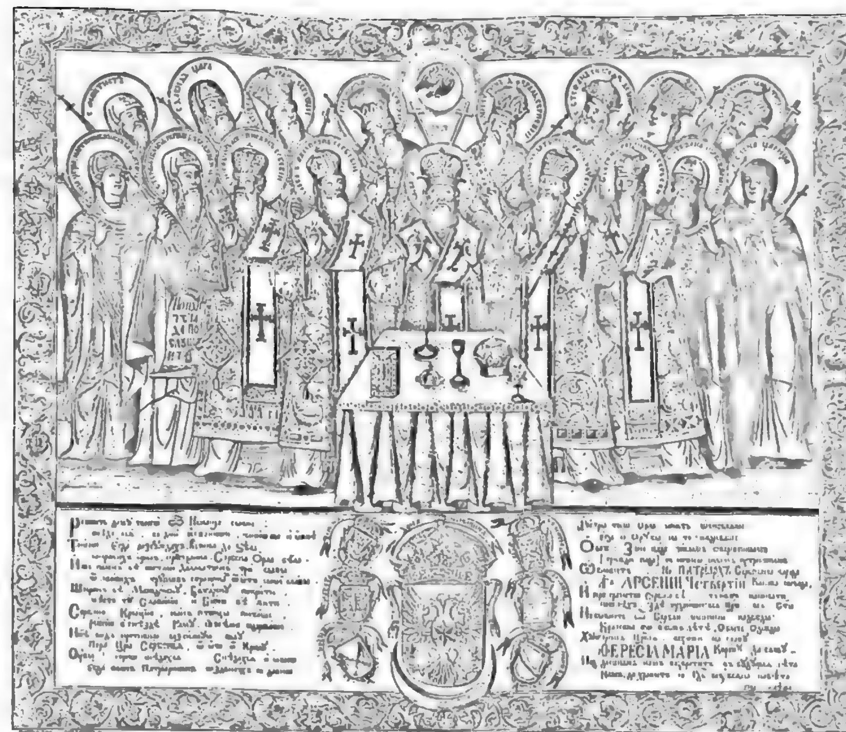

Сл. 5.4 Оживљена историја: Свети Сава окружен српским светитељима (Бакрорез Х. Жефаровића и Т. Месмера, Беч, 1741)

итет; напуштени су скоро истовремено стари језик „србуља" и средњовековни обрасци у грађењу и украшавању храмова. Стресајући са себе сиромаштво и простоту наслеђа турског доба, Срби у Царевини нису дали да се кидају везе с прошлошћу. Напуштајући старо на плану свакодневног и практичног, на плану идеалног ревносно су се враћали својим коренима, својим светитељима и владарима, цркви и држави која је срушена турским освајањем.

Још пре појаве књига о српској историји, поглавари цркве подсећали су сликама и симболима да су они наследници славних и светих претходника: светог Симеона и светог Саве, светог мученика кнеза Лазара, других владара светитеља, који су и сада као некад посредници код Христа и Богородице, „молебници" за свој род. На бројним графичким листовима, гравирама, ведутама манастира и цркава, представљени су српски светитељи заштитници. Како руске обредне књиге нису имале српске, већ руске свеце, Митрополија је на своје подсећала издањем служби и житија *Србљак* (1761, 1765), сликањем српских светитеља на иконостасима, увођењем заповедних празника, дана кад се обележава успомена на њих. Дешавало се то

баш у време кад је власт вршила редукцију празника и у католичкој цркви. По обичајима тога времена Митрополија је имала своје хералдичке симболе, које је бирала међу онима за које се веровало да су били знамења српског царства: двоглави орао, крст с оцилима, круна итд.

Познавање историје је у то доба имало практичну вредност, јер је све чешће требало потезати историјске аргументе у одбрани своје индивидуалности. Ни епска усмена историја, ни фрагментарна хагиографска традиција негована у цркви, нису биле довољне, па су српски јерарси чак и међу странцима тражили писца српске историје (1711, 1728). Њихови напори су остали без резултата све до 1765. године кад је у Венецији штампана прва, врло сажета историја из пера Павла Јулинца: *Кратак увод у историју порекла славено-српског народа*. Кад је та књижица објављена, други истакнути српски писац, Јован Рајић (1726–1801), приводио је крају своје много обимније и амбициозније дело под насловом: *Историја разних словенских народа, посебице Бугара, Хрвата и Срба*, која је угледала света тек 1794–1795 (у четири тома). Учено и документовано дело у духу тадашње историографије повезало је српску историју с антиком и сеобом народа и укључило је у европски развој. Све до седамдесетих година XIX века то дело је служило за обавештавање о српској прошлости.*

Богаћење и продубљивање знања о сопственој прошлости, прелаз од хагиографских легенди и епских мотива до учене историографије ослоњене на изворе, показује како се формирала нововековна српска култура – из споја деловања образованих аутора, штампарија, и интереса читалачке публике, којој се може оцртати профил на основу спискова „пренумераната", претплатника на поједине књиге.

До ширег круга читалаца почев од шездесетих година допиру „мјасецослови" – календари с корисним и забавним саставима, практичним поукама и обавештењима. Нека врста наставка на вишем нивоу били су периодици, прво *Славено-сербскиј магазин* (1768, Венеција, само један број), затим *Сербскија (повседневнија) новини* (1791–1792, Беч), па *Славено-сербскија вједомости* (1792–1794, Беч, недељно).

Захваљујући истом споју штампарских и ауторских интереса, српска средина је добила важна интелектуална оруђа, као што су граматике и речници страних језика (латинског 1765, 1766; немачког 1772, 1774, 1780, 1791, 1793; мађарског 1795; француског 1805), поуке из славенске граматике, правописа и „правоглаголанија" (1793, 1794), краснописа – калиграфије (1776, 1778, 1795). Штампана су на славе-

* Рајић је на подстицај митрополита Стратимировића превео с немачког дело из оквира једне светске историје započете у Енглеској: *Кратка Србије, Рашке, Босне и Раме краљевстава историја* (Беч 1793).

СЛАВЕННО - СЕРБСКІЯ ВѢДОМОСТИ

Nro. I.

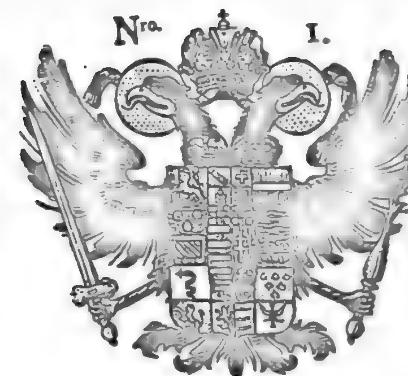

Съ Цесаро - Кралевскимъ благоутробнымъ дозволеніемъ.

Въ ВТОРНИКЪ дне 3. АУГУСТА 1792.

ЦЕСАРО-КРАЛЕВСКІЯ ДЕРЖАВИ.

Аустріа.

Изъ Віенни: По извѣстію Фелдцайгмайстра Княза отъ Хохенлое подъ 4. Аугуста данному, войска Цесаро-Кралевска противу Француза опредѣленна, отъ 19. Баталліона Пѣшака, и 13. Дивизіона Каваллеріе состоящася изъ Лагера при Швецнигу бывшегъ, 1. Аугуста у 10. сахати ноћи времулase, и на при тала раздѣленна, рѣку Раинъ подъ нѣговимъ Предводителствомъ безбѣдно прешла, и противъ Непріятела храбро ополчиласе есть.

Повседневно искуство доказало е, да отъ лѣта 1784. како с свакоме допущенно съ Дерви терговати, цѣна весма скочила е, и тако намѣреніе, кое е ова спасителна Наредба имала, ніесе достигло; зато по всевысочайшему повелѣнію отъ 26. истекшаго Месеца дижесе она Наредба, и за будуще, само онимъ Ладяромъ, консу отъ старине допущеніе имали съ Дерви терговати, и то оседочити могу, или на ново Допущенѣ испросе, съ Дерви терговати допущавасе, кое за вѣдомостъ и управленіе, онимъ, консе тиче: явласе.

По резолуціи отъ 4. Іюліа сего лѣта у становласе, да между Терговци,

Сл. 5.5 Рана периодика: насловна страна *Славено-сербских вједомости*, број од 3. августа 1792.

носрпском руководства за обављање разних позива: свештеника и протопопа (1747, 1787), учитеља (1776, 1782, 1787), упутства за писање представки и молби (1785, 1796), чак и правила лепог понашања (1794) и кувар (1805). Излазиле су и поуке за практичан живот: приручна књига за сељачку младеж (1772), упутство за сејатеље дувана (1790); *Искусни подрумар* (1783) потекао је из пера полихистора Захарије Орфелина.

Улога штампане речи међу Србима у другој половини XVIII века може се ценити, с једне стране, по њеној све већој употреби за јавно службено обавештавање, а с друге стране по заступљености потпуно неутилитарне литературе. Штампају се не само „привилеги-

је" владара него и закони и бројни прописи за целу државу, као и прописи за Војну границу, регуламенти, монашка правила, урбари за поједина места, итд., некад на славеносрпском, често у двојним издањима на славеносрпском и немачком. Штампом се умножавају чак и позиви за јавне испите у школама!

На другој страни се штампа забавна литература, сигуран знак да се с онога што је било насушна потреба, што је служило као оруђе, могло прећи и на оно што је било луксуз. Срби су у другој половини XVIII века добили романе: Мармонтеловог *Велизарија* (1776), Дефоовог *Робинсона* (1799), затим *Кандор или откровеније египатских таин* (1800), чиме отпочиње низ сентименталних романа који ће се јавити у следећим деценијама. У то доба се рађа и особена литература за децу: *Поучни магазин за децу* у четири књиге Марије де Бомон (1787, 1793). Штампани су позоришни комади: *Терговци* Карла Голдонија (1787), затим *Трагедија Уроша V*, коју је за ђачко позориште написао Козачински а прерадио Јован Рајић (1798). Током столећа штампано је нешто преко 400 наслова, међу којима је, поред обредних књига, хришћанске верске поуке, пригодних списа, било и поезије у разним метрима, које су српски писци откривали.

Разноврсна и шаролика издавачка делатност, у којој је значајан удео превода и адаптација, не да се замислити без преводилаца и писаца пониклих у српској средини и заинтересованих да на њу утичу. Ти интелектуални посредници, као уосталом и други образовани Срби тога доба, упознавали су се и с општим идејама, па и с онима које су оспоравале владајући поредак и призивале промене и преврате. У последњој деценији века преко војника и официра доспевали су у српску средину и борбени покличи француских револуционара о слободи, једнакости и братству. Ипак, далеко већи утицај су имале просветитељске идеје популарисане делима српских писаца. Оне радикалне, Волтера или Бејла, остајале су у кругу образованих појединаца, чак и владика. Ширу популарност су стекле оне из списа Захарије Орфелина (1726–1785), Доситеја Обрадовића (око 1740–1811), Алексија Везилића (1743–1792), Јована Мушкатировића (1743–1809), Атанасија Стојковића (1773–1832) и других.

Они су у српску средину преносили немачку верзију просветитељства, које није стремило за превратом, већ је смерало да поправља свет моралним усавршавањем и образовањем појединца. Код српских писаца заступника просвећености, пре свега код Доситеја Обрадовића, на разум и врлину ослањао се критички став не само у односу на појединце, већ и у односу на институције, рђаве обичаје, сујеверје. Критика је погађала и манастире, грамзиво свештенство и неуко монаштво, али није дирала у темеље вере: разумна побожност и просвећена врлина остали су идеал. Отуда су просвећеност могли

величати и епископи и православни богослови какав је био Јован Рајић.

Ипак, пре краја века унутар српске елите дошло је до поделе не само у односу према реформама које је спроводила апсолутистичка власт, већ и у односу према текућим политичким проблемима. Наступе и расправе на Темишварском сабору 1790, који, у тренуцима жестоког бунта против апсолутизма после смрти Јосифа II показују да се Срби нису мирили са тим да буду објекат сукоба и нагодби између бечког двора и угарских сталежа, треба приписати културном сазревању и нараслој самосвести. У тежњи да буду самосталан субјект, Срби су се поделили између два стожера; једни су на основу привилегија тражили Банат као своју територију, други су хтели да привилегије постану закон Краљевства и да Срби добију место у Угарском сабору. Сагледавајући свој положај, једни су налазили да су народ „само у идеји", јер немају територијалну организацију, другима су недостајали „благородни", племићка владајућа класа. Однос снага се, ипак, није променио. То најбоље показује епизода *Илирске дворске канцеларије*, основане почетком 1791. по жељи Срба, и укинуте већ јуна 1792. године под притиском угарских сталешких органа.

Одговарајући на подстицаје хришћанског света с којим су били суочени, Срби су током XVIII века постепено створили обимну и садржајну, слојевиту и вишедимензионалну културу, која је остала као наслеђе каснијим генерацијама. И по бројности и по институционалној организованости, као и по нивоу образованости, Срби у Хабзбуршкој монархији били су у стању да прихвате и даље развијају то наслеђе. Постепено га је прихватало и друштво у Србији која се почела ослобађати 1804. године.

6

У ери демократских револуција

„Српска револуција"

Током обнављања власти у Србији после Београдског мира постале су видљиве крупне промене у структури и функционисању Османског царства. Упоредо с обновом санџака и нахија, формирана је пространија војноуправна јединица *серхат* (крајина, крајиште), непосредно потчињена Порти. На челу је био мухафиз (намесник) у рангу везира, са седиштем у Београду.*

Спахије су враћене на своје тимаре, али више нису биле главна војна снага, било их је око деветсто у целом крајишту. Ослонац одбране била су утврђења и посаде у градовима, у којима су поред гарнизонске војске, која се смањивала, све бројнији и утицајнији постајали јањичари, који већ одавно нису били султанова гарда, нити су живели у престоници, него су се разместили по градовима, бавили се занатима, трговином и разноврсним пословима кад се није ратовало. Служба им је била наследна и за њу су примали плату. Својом самовољом и упорним настојањем да се претворе у земљопоседнике – намећући се за господаре (*читлук сахибије*) раји, они су били извор насиља и зулума и осујећивали су царску политику према покореном становништву.

Царство није било ни налик на некад хваљену државу строгог реда и поштовања закона. Султанови функционери су се узајамно нападали, отимали о новац, служећи се при томе војском као личном гардом. Порта није била у стању да покори одметнике у појединим деловима Царства. Све те и друге слабости испољавале су се и у Београдском пашалуку и за време дугог периода мира у односима с Аустријом 1739–1788, а још више после рата 1788–1791. године.

Земља је била у великој мери опустела. Према турским пописима из 1741. године, од 1.546 села само је 592 села било настањено,

* Од тада се усталио незванични назив Београдски пашалук.

721 је пописано као опустело, а 233 су убележена као давно напуштена *селишта*; само трећина села је имала становнике. Тихим досељавањем, првенствено из планинских сточарских области, не више масовним колонизационим акцијама, земља се постепено попуњавала. Ојачало је сточарство захваљујући потражњи за стоком, која је извожена у Аустрију. Гајиле су се пре свега свиње у пространим комплексима храстових шума.

Срби под турском влашћу били су тешко погођени укидањем Пећке патријаршије 1766. године. После одласка Арсенија IV, који је још пуну деценију управљао црквом у Хабзбуршкој монархији, турске власти су поставиле другог патријарха, тако да је прекинута веза међу деловима српске цркве. Обновљена је касније, али то није помогло Пећкој патријаршији, која је грцала у дуговима. Васељенска патријаршија је преузела исплату дугова, али је својој јурисдикцији потчинила онај део српске цркве који је био под турском влашћу. Из Цариграда су постављане грчке владике и свештеници, којима је, по речима савременика, био потребан тумач да би исповедили вернике. Најтежа последица је био губитак јединственог црквеног оквира, који је држао Србе на окупу у претходним столећима. Део српског народа је живео под Васељенском патријаршијом, део под Карловачком митрополијом, део под грчким митрополитом у Венецији, док су се зетски митрополити, који су с временом постали световни главари Црне Горе, везивали некад за Русију, некад за Карловачку митрополију.

Избијање рата између Аустрије и Турске 1788. године пружило је Србима прилику да се дигну против турске власти. Устаници и добровољци из Војне границе, организовани у *фрајкоре*, поднели су највећи терет рата. У источној Србији је значајну територију ослободио Коча Анђелковић, трговац и ратник који је с одредом устаника и фрајкором спречавао да се Турци од Ниша пробију ка опседнутом Београду. У више окршаја је потукао Турке, али им је пао у руке и био погубљен.* У западној Србији су операције против турске војске такође водили фрајкори с локалним устаницима, бранећи Турцима да продру из Босне. Царске трупе су освојиле Београд у октобру 1789, али закратко. У Србији је био заузет низ градова (Смедерево, Пожаревац, Ћуприја, Јагодина, Карановац, Крушевац), али неуспеси на другим ратиштима, затим смрт цара Јосифа II (фебруара 1790), присилили су његовог наследника да склопи мир (1791) пристајући на обнављање стања од пре рата. Београд је поново потпао под турску власт, а граница се опет усталила на Сави и Дунаву. Такав развој догађаја је тешко погодио Србе, који су били подстрекавани против

* По њему је тај рат у народу називан „Кочина крајина".

Турака, а онда жртвовани. Уследили су нови таласи пресељавања преко река.

Србе је тежих последица поштедела околност да је нови султан, реформатор Селим III (1789–1807), завео мере са циљем да се поправи стање у Београдском пашалуку. Јањичарима је био забрањен повратак у Пашалук, одузети су им читлуци, раји су враћене старе обавезе према држави и спахији. Огорчени јањичари су нашли ослонац и подршку код одметника Пазван-Оглуа, који је истиснуо паше у Видину и загосподарио градом, док је султанов београдски везир, Хаџи-Мустафа, тражио помоћ од Срба.

Неколико султанових фермана изменило је ситуацију у Пашалуку: препуштено је народу да бира кнезове и оборкнезове, паша их је само потврђивао. Од 1796. године они су сами распоређивали и прикупљали дажбине. Утврђен је порез у висини од 15 гроша, уз старе редовне царске и спахијске дажбине и ништа преко тога. Турцима се забрањивало да се насељавају у српска места. Одобрено је поправљање и подизање цркава и манастира. Србима је наметнута и обавеза да бране Пашалук од јањичара. У борбама с Пазван-Оглуом и јањичарима рачунало се с одредом народне војске од 15–16.000 људи.

У деценији после рата обновљена је трговина с Аустријом, од чега су градови осетили корист, нарочито Београд. У трговину стоком укључивали су се Срби и богатили се. Свој поправљени положај бранили су оружјем заједно са султановим Турцима. Ратовало се с промењивом срећом: јањичари су крајем 1797. стизали до Београда, а следеће године су држани под опсадом у Видину. Прелом је изазвала одлука Порте, угрожене у Египту и Сирији, да почетком 1799. опозове забрану уласка јањичара у Београдски пашалук.

Вративши се, старешине јањичара су неко време држале београдског везира као таоца, а онда га убиле и преузеле сву власт. Четири *дахије* (титула јањичарских старешина) постале су господари Пашалука. Обновљени су читлуци и стварани нови, што је повлачило самовољно увећавање дажбина и работа. Насупрот српској раји, која је хтела да буде раздвојена од Турака, тако да само кнезови имају посла с пашом, јањичари су у мања места постављали *кабадахије*, а у селима су подизали *ханове* са субашама и по неколико *сејмена* за непосредни надзор и притисак на становништво.

Јањичарским режимом није била погођена само раја, већ и спахије, које су 1802. безуспешно покушале рестаурацију власти у Пашалуку ослањајући се на Србе. После тога, оставши препуштени сами себи, српски прваци су вршили припреме за оружану борбу, снабдевајући се оружјем и муницијом и повезујући се међусобно. Дахије су на то одговориле „сечом кнезова", погубљењем око 70 старешина и угледних људи, што је убрзало избијање општег устанка. Одлука је

донета на састанку водећих личности из Београдске нахије и Шумадије, на Сретење (2. фебруара) 1804, у селу Орашцу код Тополе, а за вођу је изабран искусни ратник, некадашњи борац у фрајкору и хајдук Ђорђе Петровић–Карађорђе (1762–1817). Захваљујући повезаности локалних вођа, устанак је одмах захватио девет од дванаест нахија Пашалука. Прво су нападнути ханови и побијене посаде, затим су образоване веће устаничке групе, које су нападале вароши и паланке (Рудник, Ваљево, Шабац, Пожаревац, Смедерево). Опкољен је био и Београд.

Без ослонца на велике силе, у време кад Турска није била у рату, започела је ослободилачка борба Срба у Београдском пашалуку, која ће изазвати бројне мање и веће устанке хришћанске раје и која ће допринети повезивању делова српског народа. Устанак је трајао непуну деценију (1804–1813) и прошао је кроз неколико фаза. Прва је била 1804–1805. и у њој Срби још нису били побуњеници против султана, ратовали су против његових одметника и понегде добијали помоћ од власти. Захтеви устаника били су умерени, сводили су се на одстрањивање јањичара и враћање самоуправе каква је била у време Хаџи Мустафа-паше. Устаници тада још немају савезнике, шаљу депутацију у Русију, а у преговорима с Турцима траже да Аустрија буде гарант, што турска страна одлучно одбија. Бекством и погубљењем дахија крајем 1804, остварен је један од циљева устанка, али режим се није променио; у Београду је власт држао некадашњи дахијски помоћник.

У другој фази, 1805–1806, устанак прераста у борбу против султана, пошто мисија устаничке депутације у Цариграду није имала резултата. Захтеви Срба (са скупштине у Пећанима маја 1805) су се проширили: тражило се да Србима управљају изабране старешине са главним кнезом, да сами прикупљају и предају данак султану, да турски органи и спахије напусте Пашалук, да се одбрана границе повери Србима.

Офанзива султанове војске није имала успеха, у августу 1805. године је тешко поражена на Иванковцу код Ћуприје. Ипак, неки градови (Шабац, Ужице, Смедерево) пали су привремено у турске руке. Од почетка 1806. устаници излазе изван граница Пашалука, на истоку заузимају Пореч и Крајину, на западу Јадар и Рађевину, залећу се до Прокупља и Куршумлије, затим према Новом Пазару, Новој Вароши и Вишеграду. Чине се напори да се устанак прошири на племенске области, интензивне су везе с митрополитом Петром I, али Руси тада обуздавају Црну Гору и племена у Херцеговини. Две велике турске војске бивају поражене, једна код утврђених шанчева северно од Алексинца, који добијају име Делиград (16. VI 1806); друга, из Босне, на Мишару, пољу код Шапца (12. VIII 1806). Устанич-

ки успеси су крунисани освајањем Београда на самом крају 1806. године.

У тој фази устанка били су установљени, поред судова по селима, кнежинама и нахијама, и органи више власти, изнад локалних заповедника – војвода. *Врховни предводитељ* Карађорђе је по потреби окупљао старешине на скупштине, а поред тога је уведен стални орган *Правитељствујушчи совјет народа српског*, који не прекида деловање у току устанка.

После дуготрајног одмеравања снага, обновљени су преговори, које је Карађорђе поверио београдском трговцу Петру Ичку. Српски захтеви су постали умеренији: представник Турака би остао у Београду, али службе би дошле у руке Срба; данак би се плаћао одсеком; протерани би били само „зли Турци". Око главних тачака је постигнут споразум, султанов намесник је пуштен у Београд, остало је још да султан изда фермане, кад је дошло до преокрета којим је договор осујећен („Ичков мир").

Русија је, наиме, крајем 1806. заратила против Турске и темељно променила став према устаницима. Срби су прекинули преговоре и тиме је отпочела фаза краткотрајног српско-руског савезничког ратовања. Освојивши Молдавију и Влашку, руска војска је дошла на Дунав, један одред је прешао Дунав и учествовао у борбама у Србији, а касније су Руси били и у гарнизонима у Београду и Шапцу. Устанак је добио нов полет, у крвавим биткама код Штубика и Малајнице извојеване су победе, опкољен је Ниш, нападнути Лесковац и предели око реке Нишаве. У суседству избијају сељачки устанци, привремено долазе у српске руке Прибој, Рудо и Вишеград.

Али, тада се међународна збивања поново уплићу у развој устанка. Мир с Наполеоном у Тилзиту (1807) утиче на односе Русије с Турском, те долази до примирја у Слобозији (августа 1807), које Србима обезбеђује руску заштиту, ефикасну док трају преговори о миру, до пролећа 1809. године.

Период примирја (1807–1809) искоришћен је за лечење рана, опоравак земље страдале у ратовима и за учвршћење државне организације. *Правитељствујушчи совјет* је постао врховна судска инстанца, да би 1811. био поново реорганизован и постао влада са шест *попечитеља* (министара) за главне ресоре. У седиштима нахија установљени су 1808. *магистрати*, судови с управним функцијама, који су постали локална цивилна власт. Установљен је Велики земаљски суд. Једном одлуком је исте године Карађорђу признато наследно предводитељство (тек 1811. ће следити титула *вожда*, с којом се најчешће спомиње). Ово је било утолико важније што се већ дотле испољила опозиција Карађорђу. Њене вође Миленко Стојковић

Сл. 6.1 Оријентално наслеђе: зграда Велике школе у Београду (1808–1813). (Фотографија Душана Тасића)

и Петар Добрњац су 1811. године удаљене из Србије, али унутрашњи раздори тиме нису престали.

Реформисани су војска и државне финансије, нарочита брига је посвећена школама. Поред традиционалних училишта по манастирима, отворено је око 50 основних школа, а у Београду је 1808. основана Велика школа, нека врста гимназије у зачетку. Значајна је била помоћ Срба из Угарске, који су долазили за учитеље. Међу њима је био и писац Доситеј Обрадовић, који је постао *попечитељ* просвете. Устаници су из учених дела објављених у XVIII веку упознали симболе које су стављали на печате и заставе.

Обновом руско-турских непријатељстава у пролеће 1809. отпочиње следећа фаза устанка, фаза обновљеног српско-руског савезништва (1809–1812). Устаници тада наступају у више праваца (Видин, Ниш, Босна, Стари Влах) рачунајући са руском офанзивом, која је закаснила. Карађорђе је продро дубоко у Полимље, где се устанку прикључују брдска племена, али га вести о турском наступању и поразу код Каменице (близу Ниша) присиљавају да се хитно врати. Турци су тада образовали коридор дуж Мораве све до Дунава. Карађорђе је успео да их заустави уз велике жртве. Руски прелазак преко Дунава (септембра 1809) и ратовање у северној Бугарској, олакшали

су српски положај, тако да је повраћено све осим Крајине и долине Тимока. Шанчеви на Делиграду опет су прешли у српске руке. Заједничким ратовањем освојени су у пролеће 1810. Крајина и Црна Река, а победама код Варварина у септембру 1810. и на Тичару (код Лознице) октобра 1810. осујећена је турска офанзива. Међутим, вишегодишње ратовање исцрпло је снаге устаника; све више је било неслоге међу вођама, појачала се опозиција Карађорђу.

Представник руске команде се мешао у унутрашње сукобе, што је Карађорђа наводило да потражи помоћ од Аустрије, па чак и Наполеона, који је још на почетку устанка подстицао Турке против Срба. У граничном ратовању, без већих активности, прошла је 1811. година, а затим се још једном у ток устанка, овога пута фатално, меша европска политика: суочена с Наполеоновим нападом 1812, Русија улази у преговоре с Турском и склапа мир у Букурешту. Једном одредбом (чл. 8) Србима је гарантована амнестија, али су морали предати оружје и пустити Турке у градове. Била је предвиђена аутономија, о којој је требало тек да се споразумеју Порта и устаници.

Последња фаза устанка, 1812–1813, испуњена је очајничким покушајем отпора, пошто вођство устанка није прихватило услове предвиђене Букурешким миром. Средином лета 1813. јаке турске снаге су наступиле против веома растегнутог фронта одбране, пробиле га на више места и нагнале вође устанка да напусте земљу.

Масе Срба потражиле су спаса у бекству, док се део народа, па чак и бивших старешина, предао рачунајући на амнестију, мада турска страна није поштовала уговор о миру. Извесну умереност је ипак показивала да би се народ вратио из збегова. Обновљена је ранија управа Пашалука, враћена је имовина Турцима. Повећањем дажбина и терета, насиљем и застрашивањем, режим је личио на дахијски, иако јањичара није било. Становништво и преостали кнезови убрзо су почели пружати отпор. Већ 1814. избила је у Пожешкој нахији Хаџи-Продановa буна, која је остала изолована и у крви угушена. Тренутак је по Србе био изузетно неповољан, јер је после слома Наполеона заседао Бечки конгрес, на коме је основана „Света алијанса" противна бунама и револуцијама, а наклоњена очувању Турске.

Упркос свему, преостале српске старешине донеле су у Такову, на Цвети (23. априла) 1815, одлуку о дизању устанка и за вођу изабрале Милоша Обреновића (1783–1860), кнеза Рудничке нахије, једног од мање истакнутих војвода из Првог устанка. И овога пута устанак није био против султана; ударило се на вароши и паланке, пошто у селима Турака није било. После низа битака око Чачка, Ваљева, Пожаревца, територија Пашалука је била ослобођена од Турака. Порта се није мирила са тим па су против устаника упућене две војске, једна из Босне, друга из Румелије. Кнез Милош се упустио у

преговоре с оба заповедника, пропустио је Марашли Али-пашу и с њим је крајем августа 1815. постигао усмени договор по коме ће данак сакупљати српске старешине, при суђењу Србима ће уз представника турске власти увек присуствовати и српски кнез, у Београду ће се основати Народна канцеларија од дванаест кнезова, спахије ће у села залазити само кад убирају десетак.

Уском и неформалном оквиру аутономије, кнез Милош је обезбедио стабилност преговарајући с Портом и проширујући на разне начине своју власт и утицај док није, после петнаест година, султановим хатишерифом озваничио положај наследног кнеза и постигао међународно признату аутономију.

Савременици, а и потомци, устанак 1804. године називали су буном на дахије. Кад је из касније перспективе постала видљива дуготрајност и сложеност борби, наглашавана је разлика и оштро су одвајани: Први, Карађорђев, и Други, Милошев устанак. Од тога која је династија била на власти зависило је коме ће периоду бити приписиван већи значај. Посматрајући догађаје изблиза, а у светскоисторијској перспективи, велики немачки историчар Леополд Ранке је борбу Срба у Пашалуку назвао „Српска револуција" у књизи штампаној 1829. године. Тај назив оправдавају две тековине: извојевање националног ослобођења у виду трајне, мада ограничене, аутономије, и личне и имовинске слободе – укидањем зависности и кметских терета. Али, те тековине су постигнуте тек континуираним напрезањем у току тридесет година, тако да револуција није била један догађај, него ланац догађаја у коме су поред епских година јунаштва и пожртвовања Карађорђевог периода, и прозаичне године Милошеве деспотске владавине, о којима ће бити речи.

Натурена револуција

Крајем XVII века ослобођена је – прво устанцима а затим ратом – и територија у залеђу далматинске обале, на којој је било услова за развој хришћанског друштва. И ту је ратне операције пратило пресељавање становништва под млетачку власт, и ту се српски живаљ придруживао раније досељеним сународницима. Ту је, међутим, доспевао под режим који се континуирано развијао и одржавао од средњег века. Ослонци венецијанског колонијалног царства били су приморски градови–комуне (Задар, Шибеник, Трогир, Сплит), у којима је патрицијат господарио и скромним градским дистриктом. У свима је било конзервирано старо уређење изграђивано статутима. Сваки град је био непосредно потчињен метрополи и за њу економ-

ски везан, сви су од дубљег залеђа били одвојени тешко проходним динарским планинским гребеном.

Ту је било много мање Срба него у Панонији. Средином XVIII века рачунало се да их има око 40.000. Још су називани именом Морлака, које је постепено излазило из обичаја. Малим делом су доспевали у градове, где је више било Срба трговаца из Босне и официра, док је огромна већина остајала на територијама, где их је Млетачка република, као господар свега земљишта, насељавала уз плаћање десетине и вршење војне службе. И ту је заведена нека врста организације сличне Војној крајини, с поделом на војне јединице и под управом заповедника (сердара, харамбаша). Истакнути ратници и команданти добијали су наследне земље, док су они сиромашнији прихватали да обрађују туђу земљу под устаљеним условима колоната.

Досељеници, већином сточари, прилагођавали су се локалним условима привређивања и прелазили су на земљорадњу. Из градова су стизале поуке, па и заповести, с циљем да се рационализује обрада земље. Млетачки градови, с изузетком Сплита и Хвара, нису играли знатнију улогу у посредничкој трговини да би се могли упоредити с Дубровником. Осећали су и последице општег опадања Венеције, премештања светске трговине на Атлантик. Некада, у средњем веку изразито развијена област, Далмација је постала сиромашна и заостала; средишта развоја преместила су се на север, што је користило развоју Трста и Ријеке.

На венецијанским територијама Срби су били расути; већа згуснутост је била само у Горњим Котарима. Издвајали су се својом вером, сматрали су се за „славено-српски народ грчког закона Источне цркве" (1759). Овде није било „привилегија". Још су биле на снази одлуке врховних венецијанских органа из XVI века којима се забрањивало мешање у црквени живот православних поданика, али то није било довољно да се они стварно заштите од ревности локалних католичких прелата и свештеника, који су с највећом упорношћу настојали да православце приведу унији. Сметње су прављене српским јерарсима. Пећком патријарху није било допуштено да канонски обилази паству на млетачкој територији. Православни верници су били потчињени грчком архијереју, митрополиту Филаделфије са седиштем у Венецији, док овај није прихватио унију. Није било дозвољено деловање архијерејима из суседства, нити посвећење неког од домаћих духовника.

Повољније је било стање на југу, где се после заузимања Новога и околине цела Бока Которска нашла под млетачком влашћу. Ту су таласи досељавања били интензивнији и српска компонента је била снажнија. Док је Далмација имала 50 православних цркава и три ма-

настира, Бока је имала 138 цркава и четири манастира. У Котору су и неке старе познате градске цркве биле препуштене православцима. Од средине XVIII века у српским насељима се подижу цркве, оснивају се школе, за које становници морају тражити и издржавати учитеље.

У Боки је положај у односу на залеђе био сличан времену последњих Црнојевића, с тим што је уместо великог броја катуна млетачка власт сада имала према себи мањи број племена, а уместо јаке војводске власти морални ауторитет зетских митрополита, који су имали седиште у Цетињском манастиру. Средиште племенског политичког живота, које је почетком XVII века било у Херцеговини, преместило се у Црну Гору.

А тадашња Црна Гора била је ограничена на четири нахије (Катунску, Ријечку, Љешанску и Црмничку), и није излазила на море, већ само на мали потез обале Скадарског језера. На Црну Гору су се настављала Брда, подручје седам великих племена: Бјелопавлићи, Пипери, Братоножићи, Кучи, Ровци, Морача и Васојевићи. Утврђени градови и градска насеља (Подгорица, Никшић, Спуж, Ријечки Град, Медун, Жабљак, Бар и Улцињ) били су у турским рукама. Спахија и тимара било је само у равницама око река. Турска власт је од становника племенског подручја тражила војну службу у време рата, иначе се задовољавала убирањем харача, који је често морала узимати силом. Забрањивало се и спречавало четовање, а племена су била у завади због сталних сукоба око територија, пљачке, крвне освете итд.

Главни ослонац Црне Горе била је Венеција, с којом ју је везивало савезништво у ратовима и привредна сарадња у време мира све до почетка XVIII века, када је за време митрополита Данила (1697–1735), нашла заштитника у далекој Русији, од које се очекивала помоћ и ослобођење. До тога је дошло под утицајем наступа Русије као европске силе, продужавања старих веза српске цркве с Русијом, појачаних у то време, а вероватно и на подстицај људи са тог тла на царском двору (Сава Владиславић, Михаило Милорадовић).

Када је руски цар Петар I 1710. започео рат с Турском, позвани су на устанак и балкански хришћани. Међу црногорска и суседна племена дошао је руски пуковник Михаило Милорадовић, који је заједно с владиком водио безуспешан напад на турске градове. Уследио је турски казнени поход до Цетиња 1712, кад је спаљен Цетињски манастир, а затим нов поход 1714. године праћен великим пустошењем. Због црногорских избеглица, које није хтела предати, Венеција улази у рат с Турском (1714–1718), у коме се обнавља тесна сарадња с Црногорцима, долази чак до прихватања млетачког протектората 1717. године. Република се тада обавезала на пружање по-

моћи, поштовање самосталности Црне Горе; прихватила је да плаћа известан број главара, али је и наметнула да се бира *гувернадур* из редова Црногораца. То световно звање се усталило у једној породици и пуно столеће је представљало противтежу власти митрополита. Приликом склапања мира 1718. под млетачку власт је дошао узак појас земљишта у залеђу Котора и Будве: Грбаљ, Побори, Маине и Брајићи. Како се ту налазио манастир Стањевић, владике су добиле помоћну резиденцију на млетачкој територији.

Од тада, све до свога краја, Венеција није водила рат с Турцима, па се црногорска политика све више везивала за Русију, а од средине века повремено и за Аустрију. Везе са Русијом нарочито су ојачале за време владике Саве Петровића (1735–1781) и његовог рођака, помоћника а повремено и супарника Василија Петровића (владика 1750–1766). Обојица су путовала више пута на руски двор и добијала помоћ за себе и своју земљу. Василије је ковао смеле и нереалне планове. У жељи да руску јавност упозна с борбом Црне Горе, објавио је 1754. у Москви *Историју о Црној Гори*, спис који велича вековну борбу Црногораца, пропагира њихову супериорност, наглашава улогу владика и своје породице.

Захваљујући култу Русије, насталом у међувремену, била је могућа појава авантуристе који је под именом Шћепан Мали (1766–1773) завладао Црном Гором, издајући се за убијеног руског цара Петра III. Уз подршку калуђера и групе главара, он је наметнуо своју власт, измирио племена, прогонио крвну освету и пљачку. Служио се снагом одреда од неколико десетина бораца и тиме утро пут стварању органа централне власти. После убиства Шћепана Малог обновљене су међуплеменске борбе, које се нису смиривале ни пред турском опасношћу, увећаном од како се у непосредном суседству на месту скадарског паше учврстила породица Бушатлија, чији је припадник Махмуд-паша покоравање Црне Горе поставио себи као циљ. Први пут је опустошио земљу 1785, кад је последњи пут страдао Цетињски манастир. У рату савезника против Турске (Русије од 1787. до 1792. и Аустрије од 1788. до 1791), Црна Гора је више била поприште борби за утицај, него ратујућа страна. Иако је мировни уговор предвиђао амнестију Црногораца, Махмуд-паша је већ 1792. почео с нападима. У лето 1796. напао је с великом војском Брда, али је тешко поражен у бици на Мартинићима. Обновљени поход на Црну Гору у јесен исте године завршио се такође поразом и погибијом скадарског паше. У борбама с Бушатлијом зближили су се и тешње повезали област Брда и тадашња Црна Гора, а истакао се и ојачао ауторитет митрополит Петар I Петровић Његош (1784–1830).

Тада је дошло до великог прелома који ће утицати на сав даљи развој Црне Горе. Средњовековни свет, дотле очуван под окриљем

млетачког лава, до темеља је потресен уласком француских револуционарних трупа у Венецију у пролеће 1797. године. Уследиле су борбе и у појединим далматинским градовима, где су француске присталице убрзо сузбијене. Црногорци су по паду Републике заузели последњу млетачку тековину (Поборе, Брајиће и Маине), али кад је миром у Кампоформију октобра 1797. наслеђе Венеције додељено Аустрији, са̂м владика Петар I је аустријском гувернеру предао кључеве Будве.

Под утицајем великих промена у суседству и јединства постигнутог у борбама с Турцима, у Црној Гори долази до покушаја стварања државних установа. На зборовима 1797. и 1798. године установљено је *Правитељство суда црногорског и брдског* са задатком да ради на измирењу племена и решавању других спорова. Тада је започета и законодавна делатност, донет је *Законик общчи црногорски и брдски* (1798, 1803), у целини ослоњен на старо обичајно право.

Као господар јадранске обале, Аустрија није изменила затечене локалне прилике. За обимније реформе није ни имала времена, јер је већ у децембру 1805. по мировном уговору била присиљена да Наполеону препусти некадашње млетачке поседе. Запоседање је било праћено тешкоћама, јер су у Котор увели Русе, који су одраније имали упориште на Јонским острвима, а у међувремену су били заузели и Корчулу. Жртва тих борби била је столетна Дубровачка република. Француска војска је, да би предухитрила Русе, у мају 1806. године заузела град. Република је укинута почетком 1808. и њена територија је заједно с млетачким поседима припојена Наполеоновој Краљевини Италији. Француска власт је заведена и у Боки, а већ 1809. је новим миром проширена тако да је обухватила и словеначке земље и делове Хрватске и Војне крајине. Издвојене из Италијанског краљевства, ове територије су здружене у *Илирске провинције*.

Француска власт није дуго потрајала, али је донела промене које ће је надживети. Укинута је кметска зависност с дажбинама и работама, укинуте су племићке установе и заведена једнакост пред законом и судом. Систематски су грађени путеви и унапређивана привреда, али због блокаде на мору умртвљене су дотле активне флоте једрењака Дубровника и Котора.

Настојање француских власти да под ученим илирским именом културно обједине цео простор којим су владале, сударило се с реалношћу бројних обласних, језичких, дијалекатских, конфесионалних и других разлика. Прилагођавале су се стога у администрацији и школству „језику земље" или „језику средине". За Србе и њихову индивидуалност и овде је била пресудна припадност православној цркви, којој се приписивао „грчки обред". Озакоњење верске толеранције и равноправности религија 1808. омогућило јој је слободнији

развој. У Шибенику је основана православна митрополија, под којом је било 40 парохија. Карактеристично за француску владавину било је одвајање те епархије од свих других православних цркава.

Француске власти из Дубровника и Котора трајно су биле у затегнутим односима с Црном Гором; године 1811. чак је планиран напад на њу због рђавог утицаја на царске поданике у приморју. Али, већ следеће године Црногорци се повезују с Енглезима, чија је флота ушла у Јадран, и у јесен 1813. заузимају Будву (Енглези су тада узели Херцегнови, а почетком 1814. Котор). Чинило се да је тренутак погодан за проглашење уједињења Црне Горе и Боке (10. новембра 1813, затим поново после заузимања Котора у јануару 1814), пропраћено заклетвом да се убудуће неће раздвајати. Формирана је заједничка управа на паритетној основи. Међутим, Далмацију и остале територије на Јадрану хтела је на сваки начин да поврати Аустрија. Супротстављајући се у пролеће 1814. аустријском генералу, Црногорци су само закратко одложили оно што је било неминовно, јер се и Русија сагласила са успостављањем аустријске власти.

Десило се да су француски револуционари – укидајући републике и комуне – утрли пут дугој владавини Аустрије, која није укинула тековине претходног режима. Далмација с Боком остала је посебна управна јединица непосредно потчињена круни. Имала је гувернера, али није имала сабор; дуго у њој није било регрутовања у војску. За Србе је било важно то што су остали на снази прописи о верској равноправности, мада је још деценијама вршен притисак за унијаћење.

Промене до којих је дошло после пада Млетачке републике омогућиле су друштвени развој Срба у Далмацији. Градски елеменат постаје изразитији, увећава се број образованих људи, ствара се специфична културна атмосфера у којој се издржавају школе (1847. године има 52 српске школе са 3.838 ученика, трећину чине ученице). Појављују се локалне публикације: *Љубитељ просвјешченија – Србско далматински алманах* (1836, касније *Српско-далматински магазин*). Већ 1855. се прикључује *Гласник далматински*, а 1861. се оснива Матица далматинска.

Зона племенског друштва остала је изван непосредног утицаја идеја и уређења које су доносили Французи. Највише додира имала је Црна Гора, која је за кратког сједињавања са Боком и сама била увучена у режим који су створили Французи. Известан утицај се може запазити у настојању да се промене прилике; у нараслој свести о потреби да се изграде државне установе и заведе мир међу племенима.

Пре него што се томе могла посветити, Црна Гора је морала да се бори против глади, да се брани од куге у суседству, да сређује од-

Сл. 6.2 Рађање престонице: Цетињски манастир (1485) и двор (1838), језгра Цетиња као политичког и културног средишта Црне Горе. (Фотографија Б. Стругара)

носе с Аустријом, новим суседом, с којим је имала и граничних проблема који су решени формалним разграничењем (1828, 1841) без учешћа турских власти. У тешким годинама прибегавало се масовнијем исељавању, у првом реду у Србију, док су планови о исељавању у Русију остајали неостварени. И даље везана за Русију и упућена на њену помоћ, Црна Гора је у време рата 1828–1829. остала пасивна.

И у односима с Русијом и у унутрашњем изграђивању земље, па и у спољној политици, више је активности после смене на престолу. По већ устаљеном обичају, Петар I је за живота за наследника одредио свог синовца Рада Томова, који је постао Петар II и као архимандрит владао до 1833, кад је у Русији посвећен за епископа. Још пре његовог пута руски саветници су помогли да се настави са изграђивањем органа државне власти. Установљен је *Правитељствујушчи сенат црногорски и брдски*, који је по племенима пратила *гвардија*, а она је имала судске, полицијске и одбрамбене функције. Владику су пратили телохранитељи – *перјаници*. Већ 1833. је уведен по-

рез и тиме створени услови за државни буџет који више неће зависити искључиво од руске помоћи.

У време Петра II, који се међу савременицима прославио као песник, постигнут је дотле највећи културни напредак. На Цетињу је основана школа и штампарија (1834), у којој се штампа „Грлица", прва црногорска периодична публикација (1835–1839). Захваљујући личности и ауторитету владике Петра II, Црна Гора излази из дотадашње изолације и постаје утицајан чинилац међу Јужним Словенима.

Од кнежеве аутономије до аутономне кнежевине

Услове које је 1815. лично уговорио са Марашли Али-пашом, кнез Милош је лично реализовао и одржавао преговарајући с Портом и изграђујући неограничену власт у земљи. Народну канцеларију је потчинио себи, старешине кнежина је смењивао и постављао своје људе, укидајући тако остатке самоуправе из турских времена. Скупштине је сазивао да би обзнанио своје наредбе, добио сагласност за порезе и да би се дао изабрати за врховног и наследног кнеза (1817). Немилосрдно се обрачунавао с непокорнима, није презао ни од ликвидације истакнутих првака, који би му се у нечему супротставили. Жртве су били не само устанички прваци, као Петар Молер, Сима Марковић, Павле Цукић, Мелентије Никшић, него и Карађорђе, убијен 1817. чим је дошао у Србију.

Милошев режим се није много разликовао од турског, нарочито због „дација" и кулука, што је изазивало отпор у народу. Кнез је сурово угушио неколико буна (1817, 1821, 1825, 1826) и застрашио народ и незадовољнике. Деловао је истовремено и као законодавац и као судија. Неограничену власт је користио за лично богаћење: закупљивао је турске царине и таксе, султанове приходе, обезбеђивао је за себе и ортаке монопол у трговини, господарио је земљом као да је његов спахилук. Истовремено је истискивао Турке из нахијских седишта и паланки, ограничио њихово присуство на утврђене градове, а кретање на главне друмове.

Кнез Милош није дозвољавао да се посумња у његову лојалност султану, па је спречавао деловање тајних организација, одбијао је да помаже грчки устанак 1821. и мање побуне против турске власти. Није ипак пропуштао да користи тешкоће Османског царства ради остварења својих циљева: да уведе плаћање харача „одсеком", тј. у паушалном годишњем износу, да обезбеди наследност кнежевског достојанства и да поврати шест нахија ослобођених у Првом устан-

Карта 6.1 Србија под кнезом Милошем Обреновићем
1. пре 1831; 2. проширење у периоду 1831–1833.

ку. То му је коначно пошло за руком уз помоћ Русије, која је наметала Турској обавезе приликом склапања мира (1826. и 1829).

Аутономија предвиђена још 1812. напослетку је остварена путем султанових аката – хатишерифâ из 1829, 1830. и 1833. године. Прва два хатишерифа су Србији обезбедила слободу вероисповести, управу са *кнезом** чија је титула наследна у Милошевој породици, право да има своју војску и установе као што су болнице, штампарије, пошта, независно судство. Прописано је да се Турци не мешају у унутрашње послове, предвиђено је да ће напустити Србију, изузев посада у старим „царским градовима" (Београду, Шапцу, Смедереву, Ужицу, Соко-граду и Кладову). Трећим хатишерифом је реализовано обећано враћање шест нахија и плаћање „одсеком" накнаде за сва права и поседе цара и појединаца. Припајање нахија је било убрзано побунама 1832, у источној Србији 1833, у тренутку великих тешкоћа Царства због побуна у провинцијама. Кнез Милош је послао војску у побуњене области и султану је остало само да призна фактичко ста-

* У Милошевој титули је употребљен стари облик *књаз*, а од 1827. и 1830. године забрањена је употреба народне титуле *кнез* за ниже старешине.

ње и шест нахија укључи у годишњи износ харача од 2.300.000 турских гроша.

Још пре него што је дефинитивно утврђен износ откупа, Милош је 1831. године забранио кулук, чиме је прекинуо сваку везу између српског сељака и турског спахије. Ипак, претварајући данак султану у државни порез, кнез је задржао у њему део на име спахијског десетка, што је био остатак феудалне обавезе, и тек 1835. године је и то укинуто.

Истискивањем Турака створени су услови да сељак постане господар земље коју обрађује. До тога је дошло постепено. Власништво је признавано онима који су имали *тапије*, на основу којих су спахији обрађивали земљу. Део сељака није имао тапије, па је одлучено да се обрадиве земље попишу и унесу у катастар, али то се није могло реализовати. Иза Турака су остали и велики комплекси некадашњих пустих села и земљишта између села, тзв. *алије*. Ти терени су постали државна својина, давани су у закуп, дељени суседним селима и често употребљавани за смештај досељеника у Кнежевину.

У то време се морало решити питање хоће ли у Србији бити племства („благородства") и спахилука српских господара, што су прижељкивали припадници старешинског слоја, многи чиновници, па и кнежеви рођаци. На то су наводили Руси и Срби из Угарске указујући на пример Влашке и Молдавије. Кнез је био против тога, али се дуго није одлучно изјашњавао, тако да је тек Уставом из 1838. године изричито спречено обнављање феудалних односа.

Стицањем аутономије актуелизовали су се црквени проблеми. После пропасти средњовековне државе црква се одржала, а под хришћанским владарима у XVIII веку доживела је процват веома успешно вршећи верску и културну мисију без ослонца на државну власт. На другој страни, борба за обнављање државног живота од 1804. године водила се без цркве. Грчке владике су биле у раскораку са вођством Првог устанка, а покушај да се у Русији посвети српски митрополит остао је неостварен из канонских обзира. У ослобођеној Кнежевини били су митрополит београдски и епископ ужичко-ваљевски, оба под Васељенском патријаршијом у Цариграду.

Попут „првовенчаног" краља шест векова раније, кнез је морао да од цариградског патријарха исходи аутокефалност за српску цркву. То му је успело 1831. године, када је у Цариграду за митрополита београдског и целе Србије посвећен Милентије Павловић (1831–1833), коме су надаље били потчињени србијански епископи. Ваљевска и ужичка епархија су раздвојене, прва је добила седиште у Шапцу, друга у Ужицу. Убрзо је установљен и четврти епископ, тимочки, са седиштем у Зајечару – за источни део присаједињених шест нахија. И други митрополит, Петар Јовановић (1833–1859, † 1864), некадашњи чиновник карловачког митрополита а затим кнеза Милоша, посвећен је у Цариграду пошто се претходно замонашио. Касније су митрополити бирани и посвећивани у Србији.

Митрополит Петар је био веома агилан и много је учинио за сређивање црквених прилика. Био је суочен с проблемима дисциплине и необразованости свештенства, с неуредним брачним односима у пастви, јаким мешањем световњака у црквене послове. Основао је богословију 1836. године, донео прописе о устројству цркве, установио Синод, конзисторије по епархијама, увео је матичне књиге по парохијама.

Јака лична власт кнеза, господара и домаћина, имала је и другу страну: његово трајно настојање да поданицима олакша живот, искорени рђаве обичаје, уведе новине којима се побољшава начин привређивања и живљења. Кнез је био неписмен али обавештен о свету, увек је у својој околини имао понеког образованог Србина из Угарске. Деловао је примером, уводећи иновације на својим добрима, затим саветима и упутствима, а у другом периоду владавине и прописима и скупштинским одлукама.

Ради сузбијања глади кнез је наредио да се у селима установе кошеви с резервом хране, из којих се у време неродице позајмљивало, а касније враћало; наређивао је да се гаји кромпир, који се у његово доба и одомаћио (1818–1821). Уведени су чувари поља да би се смањиле штете и избегли сукоби, али се нису одржали *економи*, постављени да просвећују земљораднике, подигну ниво обраде земље и побољшају сточни фонд. Даване су пореске олакшице за гајење коња. Кнез је подстицао обнављање винограда, увођење нових култура (дувана, дуда, шећерне репе), довео је у Србију рударског стручњака барона Хердера, који је 1835. године обишао места рударских радова, процењивао рудно богатство и дао на анализу састав минералних вода. Угаљ се почео вадити 1837, али није имао прођу на тржишту. За Милошеве владавине почињу да раде и први производни погони, замеци индустрије (пиваре, циглане, стругаре, прерада коже).

Народни живот је највише био уздрман кнежевом акцијом „ушоравања"*, регулацијом насеља, којом се од растурених међусобно удаљених кућа имало прећи на збијена насеља груписана у улицама. Започета 1830. у западној Србији, а 1837. проширена на целу земљу, регулација је требало да устали насеља на повољнијим местима, да их увећа спајањем два или више села (просек је био 43 куће у 1834. год.), да становништво зближи и повеже. Акција је наилазила на отпор – понегде се бежало још даље у брда – али у целини узев изме-

* Од мађарске речи *sor* (шӧр), ред, врста, преузете у српском језику у значењу „низ кућа", улица.

њена је слика насељености, а нарочито су вароши, варошице и већа насеља добили своје прве планове – израђене под руководством „инжињера".

Укупном политиком насељавања и додељивања земље, привременог ослобађања од дажбина, кнез је увећао становништво и фонд обрадиве земље, чиме је подстицао дубоку, темељну промену, прелазак са сточарства на земљорадњу као основу привређивања.

Насељеност се за 1815. годину процењује на око 473.000 душа, а већ 1834. године, кад се располаже са врло несавршеним пописом, број се попео на 578.192 главе, што представља густину насељености од 17,9 становника по квадратном километру. Према попису из 1841. године, било је већ 828.845 становника, односно 21,9 по квадратном километру. До средине века становништво се приближило цифри од милион (956.893 односно 25,3 на км²). Пораст није био само резултат великог природног прираштаја, него и прилива с територија које су остале под Турцима.

Демографски раст, који производња намирница није могла пратити, осудио је део становништва на живот у сиромаштву, али је на другој страни омогућио урбанизацију, прелазак градова у српске руке. У време кнеза Милоша двадесет насеља је имало ранг вароши, а осамнаест ранг варошица (турска типологија и терминологија нестала је с оријенталним обележјима насеља). Практично, све тадашње вароши имају средњовековни корен и, касније, наставак у модерном урбаном насељу, док је код варошица и старија прошлост слабије позната и будућност неизвеснија; део њих је пао на положај села.

Тешко је проценити колико је демографском расту погодовала брига о народном здрављу. Већ од 1820. године кнез је у својој околини имао учене европске лекаре; њихов број се повећавао, тако да их је после две деценије било 18, а радили су у већини вароши. Прва болница је отворена 1826. у Шапцу, граду који је био капија кроз коју су долазили западни утицаји. Следиле су болнице у Пожаревцу и Београду (1833, односно 1836), а затим још у неколико вароши. Апотеке су биле уз болнице, у Београду је посебно отворена 1830. Како је Србија била захваћена епидемијама колере (1831, 1836) и куге (1837), кнез Милош је организовао санитарни кордон од карантина и места за састанке у време кад је граница затворена. У самој земљи је – обавезним лечењем средствима која су тада била на располагању – систематски сузбијан сифилис.

Формално признање аутономије под страним гарантијама морало је утицати на начин владања земљом: потенцирана је јавна власт, господарење путем веза личне зависности ваљало је заменити владањем путем институција, што је неминовно водило ограничавању личне власти. Кнез Милош је баш то упорно избегавао, није као

претходници из Првог устанка журио са реформом централне управе по обрасцу европских држава. Кнежеву аутократију је све теже подносио и старешински слој, који се уздигао под његовим окриљем и који му је све дуговао. Упориште за оспоравање самовлашћа налазило се у одредби хатишерифа из 1830, којом је кнез био обавезан да управља у сагласности са Саветом народних старешина. Уместо да образује Савет, који би га могао ограничавати, кнез је уводио управне органе: пет министара (*попечитеља*, 1834), увео је *сердарства*, велике управне јединице нахије преименовао је у *окружија*, увео је неку врсту гарде с којом се кретао по земљи.

Почетком 1835. године опозиција се дигла на оружје под вођством Милете Радојковића, сердара расинског, кога су подржавали бројни незадовољници, између осталих и кнежева супруга и брат. Устаници су ушли у Крагујевац, и ту су започети преговори и смирен сукоб без проливања крви и наношења штете. Кнез је пристао да се донесе *устав* већ на скупштини која је требало да се окупи на празник Сретење (15. II 1835). Устав је стари црквени термин за ред, правило, пропис, док се државни акт називао „конштитуција".

Писање устава поверено је Димитрију Давидовићу (1789–1838), образованом Србину из Угарске, који је у Бечу издавао *Новине сербске* (1813–1821) а затим прешао у Србију и био секретар кнежеве канцеларије. *Сретењски устав* је био за своје време либералан, значајнији по прокламованим грађанским правима и начелу поделе власти него по степену ограничавања кнеза. Прописивао је и државне симболе (грб и заставу). Устав је био на снази две седмице, јер су сви устали против њега: Порта због тога што вазална кнежевина није власна да доноси устав, Русија и Аустрија због либералних начела, а кнез Милош због ограничавања његове власти.

Ипак је остала обавеза да се изради устав, што је нарочито тражила Русија, подржавајући опозицију „уставобранитеља", како су почели називати кнежеве противнике. Кнез је са своје стране настојао да се отме руском туторству, што је показивао присношћу с енглеским конзулом Хоџесом (у Београду су 1836–1838. отворени конзулати Аустрије, Енглеске и Русије). Израда устава у Србији није напредовала због сталних сукоба, па је рад премештен у Цариград, где је у сарадњи српских представника, турских званичника и руских дипломата израђен крајем 1838. Тај устав је добио облик султановог акта – *хатишерифа*, који је почетком 1839. године прочитан пред народном скупштином на Калемегдану.

Кнез Милош, погођен одредбама о подели власти са саветницима, које није могао смењивати, жигосао га је као *турски устав*. Ипак је именовао попечитеље и седамнаест чланова Совјета, који су већ у априлу 1839. године преузели законодавне надлежности, што је кне-

за навело да абдицира и напусти земљу (јуна 1839). Наследио га је болесни син Милан, који је умро већ после месец дана. Власт је потпуно преузело уставобранитељско намесништво, јер су протекли месеци пре него што је други син Михаило (1839–1842) дошао у Србију. Део уставобранитеља, на челу с Томом Вучићем-Перишићем и Аврамом Петронијевићем, дигао се против династије Обреновића. На Порти су постигли да Милошев син буде третиран као изабрани кнез, а не наследник свога оца. Кратка прва владавина тада младог Михаила била је испуњена борбама уставобранитеља и обреновићеваца, које је из даљине усмеравао Милош. Највећу корист је извукла Порта стављајући се у положај арбитра и ограничавајући достигнути степен аутономије. Она је стајала иза покушаја да се свргне млади кнез. Отвореном побуном Томе Вучића-Перишића кнез је био присиљен да у септембру 1842. године напусти Србију.

Већ следећег месеца уставобранитељи су изабрали за кнеза Карађорђевог сина Александра (1842–1858). Његову петнаестогодишњу владавину обележили су уставобранитељи, па се тај период назива по њима. Они су наставили изграђивање институција и државне организације, нарочито чиновничког апарата. Њихова велика заслуга је било доношење *Законика грађанског* (1844), који је по аустријском грађанском законику израдио правник и књижевник Јован Хаџић (1799–1869). Унапређивање законодавства и дограђивање институција било је могуће захваљујући чврстим темељима постављеним у доба кнеза Милоша.

Срби и Србија у револуцији 1848–1849.

У последњој деценији XVIII века, у општој реакцији против хабзбуршког апсолутизма, угарско племство забележило је значајну победу. Издејствовало је укидање Илирске дворске канцеларије, која је деловала само годину и четири месеца, и све њене надлежности пренело Угарској дворској канцеларији. Јурисдикција Краљевства обновљена је у свим областима изван Војне границе. Срби су се нашли под влашћу угарских сталешких органа. Њихова права су „инартикулисана", постала су закон (законски члан 27 из 1791), више нису почивала на апсолутистичким „привилегијама", утврђена су законом, донетим од стране уставног органа. Наслеђе „привилегија" се окаменило у стању утврђеном *Декларашоријом* из 1779 (исправљени други Регуламент). Као знак равноправности са другим поданицима, у Горњи дом Угарског сабора ушли су православни епископи на челу с митрополитом. Они који су водили аутономну страну српског живота укључени су у структуру сталешке државе, што је са српског гледишта значило да је у механизму државне власти само црквена хијерархија.

Тежиште српског културног живота пратило је померање политичког центра; српске књиге се претежно штампају у Будиму и Пешти, затим у Новом Саду. У Пешти је концентрација српских интелектуалаца, ту се оснивају удружења као *Машица срйска* (1826), ту је почео да излази и излазио све до 1864. њен *Лешойис*, (првобитни назив: *Срйски лешойиси*), ту излазе *Сербски народни лисш* (1835–1847) и *Сербска йчела* (1830–1841). Утицај штампе се осећа јаче од како су око 1840. почеле да се оснивају српске читаонице у многим местима. Тада и облици друштвености (позоришне представе, балови, салони) добијају национално обележје.

Српски живаљ је бројчано јачао, што се види из тада већ расположивих података:

1797. . . . . . 667.247 душа
1821. . . . . . 750.379 душа
1847. . . . . . 896.902 душе

У српској популацији је растао удео Војне границе. Док је 1797. године у Војној граници живело 48% од укупног српског живља а у Провинцијалу 51,62%, у 1821. се у Граници налазило 48,9%, у Провинцијалу 51,08%, док 1847. године Границу чини 53,6% а Провинцијал само 46,33%. Упадљиво је и померање у простору, услед кога се тежиште српског живља сели према југу. Негде прецизне бројке, негде запажања савременика, говоре да опада број Срба у већим насељима на северу: у Сентандреји се до 1843. смањио за трећину; за Јегру и Стони Београд зна се само да је опао; у Острогону је 1839. било свега педесет душа; у Ђеру и Коморану је било слично. У Баји је српски живаљ страдао од поплаве и пожара, док се у Сегедину и Мохачу одржавао.

Живот је у првим деценијама XIX века текао раније усеченим коритом. Урбари су били раније прописани, 1805. и 1813. донети су еснафски закони, 1807. је *Основни граничарски закон* заменио дотадањи кантонални систем. Престанком ратова са Наполеоном наступио је период мира и стабилности са условима за привредни опоравак.

У српској средини је неупоредиво мање „велике политике" из XVIII века, расправа и захтевања, сабори су ограничени на изборе митрополита (1837, 1842). Много је више заокупљености оним што се дешава у Србији. Током устанака помоћ је пружана на разне начине, после слома 1813. прихваћен је талас избеглица. Уследио је затим, у доба кнеза Милоша, прелазак образованих људи у Србију да би прихватили важне службе, пре свега у школама, надлештвима и културним установама.

У првој деценији Милошеве владе по варошима је било 16 школа, већ 1836. године их је било 62 са 70 учитеља, од којих је 50 било

из „Ћесаревине". Прва гимназија је отворена у Крагујевцу (1835) а убрзо затим (1838) и у Београду. *Велика школа или Лицеј* почела је са радом 1838, *Клерикална школа* (поменута богословија) 1836, а следеће године је отворена и Војна академија.

Важан корак представљало је оснивање *Књажеске типографије*, купљене у Русији 1831, активне у Београду, с прекидом 1833–1835, кад је радила у Крагујевцу, где је неко време била престоница. Поред службених публикација, на првом месту *Новина србских* (од 1843. *Србске новине*) и школских књига, штампана су књижевна дела, затим бугарске књиге и нека издања на страним језицима. Службене новине су имале подлистак *Подунавка* (1843–1848), а пре тога излазе и други алманаси: *Забавник* (1834–1836), *Уранија* (1837–1838), *Голубица с цветом књижества српског* (1839–1844) и други.

После више покушаја, године 1841. је основано *Друштво српске словесности* за неговање језика и наука. Почело је са радом тек после смене династија. Све те активности и установе водили су људи из Хабзбуршке монархије; сви професори Лицеја и чланови ДСС били су Срби „из прека". Међу њима је било истакнутих писаца, као што су: Јован Стерија Поповић (1806–1856); Димитрије Тирол (1793–1857); Атанасије Николић (1803–1882); др Јован Стејић (1803–1853); Сима Милутиновић-Сарајлија (1791–1841). У то доба падају и почеци српског позоришног живота захваљујући неуморном путнику и многостраном списатељу Јоакиму Вујићу (1772–1847), који је 1813. у Пешти организовао прву српску позоришну представу, а 1834. постао директор *Књажеско-српског театра*.

Деловање образованих Срба из Аустрије јачало је везе између раздвојених делова народа, али је имало и наличје. Пречана је било много међу бројним а непопуларним чиновницима уставобранитељског режима, што је створило одбојност према – како су их погрдно називали – „немчкарима".

Преношење културних тековина из једне средине у другу није протицало механички, вршено је уз избор и прилагођавање, у некој врсти дијалога. У српском случају то се јасно показало на примеру језика књижевности и образовања. Заједно са људима и књигама у Кнежевину је стизао и славеносрпски (рускословенски) језик, на тло на коме није имао стогодишњу традицију. Са службеним језиком су дошле и дискусије и оспоравања, која су с временом постајала све гласнија. Од последњих деценија XVIII века често су се чула залагања за језик који ће сви разумети, а не само образовани врхови друштва. Појавили су се и алтернативни пројекти, већином с руба српског простора, међу којима је најважнији био Саве Мркаља (1783–1833), који је у једном спису (1810) критиковао азбуку и предлагао промену у складу с начелом „пиши као што говориш". Пуну снагу, замах и утицај том начелу и покрету за реформу језика дао је из

устаничке средине поникли Вук Стефановић Караџић (1787–1864), зналац народног живота, језика и умотворина, који је под утицајем европских филолога, пре свега бечког слависте Јернеја Копитара (1780–1844), саставио граматику и речник народног језика и у полемичким списима истрајавао у критици језичке ситуације код Срба. Имао је против себе цркву, образоване људе и писце тога времена (с малим изузецима), а поред тога и власти Кнежевине. Уз њега су били само учени европски ментори и српска младеж, која је препознала демократске потенцијале које у себи носи народни језик као општеразумљиво средство комуникације.

Политичка димензија језичких спорења проистицала је из тадашњег схватања да језик одређује народност, схватања које је примењивано не само на препознавање националне припадности, него и на њено мењање. Одупревши се апсолутизму бечких дворских органа, угарски владајући кругови су све више настојали да Краљевину, која је била наднационална и вишенационална баш као и сама Царевина, претворе у националну државу Мађара. То долази до израза почев од 1830. доношењем тзв. језичких закона, кад се прописује мађарски као службени језик у јавном животу и у школама; чак су се и црквене матичне књиге имале водити на мађарском (са последицама по давање имена). Те мере су изазвале жесток отпор код свих немађарских народа, а један од одговора био је и илирски покрет у Хрватској, у коме су учествовали не само Срби из Хрватске, већ и они из јужне Угарске.

У српском случају језички проблем је имао и друге димензије. Било је очигледно да се језик стицан образовањем може лакше потиснути пресецањем извора образовања него народни језик популације од преко два милиона душа. Међутим, по општим схватањима наслеђеним из XVIII века, народност су браниле „привилегије", а оне су биле дате цркви и односиле су се на вероисповедну заједницу. Отуда су конзервативци тврдили да би напуштање црквене азбуке, језика црквене књижевности, било једнако издаји, па су жигосали реформаторе, нарочито због преузимања слова „ј" из латинице. У напуштању рускословенског видело се удаљавање од православне Русије, а то се, такође, сматрало за велику опасност.

С друге стране, прихватањем народног језика за основу образовања и књижевности олакшавао се приступ и утицај на део народа под турском влашћу, омогућавало се зближавање са Хрватима и отварао пут ширим јужнословенским интеграцијама. У споровима о језику и правопису те политичке импликације су ретко отворено спомињане, али су утицале на мотивисаност сваке од сукобљених страна. Појава младих писаца, какви су били песник Бранко Радичевић (1824–1853) и филолог Ђура Даничић (1825–1882), примена Вуковог правописа и народног језика у њиховим утицајним делима, на-

говестила је победу реформских стремљења. Штампају се књиге прилагођеном азбуком и прилагођеним правописом, мада ће званично бити одобрени тек после Вукове смрти.

Језички спорови међу Србима били су у пуном јеку кад је револуционарни вихор из Европе захватио престоницу Царства и убрзо његове делове. Већ 15. марта 1848. у Пешти се износи мађарски револуционарни програм у дванаест тачака, међу којима и захтеви за грађанске слободе, укидање кметства и феудалних обавеза, који су имали одзива у свим срединама. Како Срби у Монархији нису имали престоницу, код њих је револуција одјекнула на више места, не у исто време и не једнаком снагом. У први мах су преовлађивала социјална питања; српски сељаци су се дизали против манастирских управа, у неким градовима (Земун, Панчево) приликом обарања органа омрзнуте власти долазило је до насиља и пљачке. На више места су изношена специфична српска „захтевања". Најважнија су била она у Пешти и у Новом Саду, умерена у то време, заокупљена пре свега обезбеђивањем онога што су Срби већ имали: грађанска равноправност, слобода вероисповести, слободна употреба језика, самосталност у управљању школством. С разлогом су се прибојавали парола о једном политичком народу и једном – мађарском – „дипломатичком" језику. На мађарској страни, нарочито у радикалном националистичком крилу које је предводио Лајош Кошут (1802–1894), страховало се од сваког издвајања, нарочито територијалне аутономије, која у прво време није тражена. У преговорима српских представника с револуционарним властима неповерење није отклоњено, него продубљено. Почетком априла у разговору са депутацијом новосадских Срба, Кошут је, суочен с наговештајем да би Срби могли потражити аутономију на другој страни, изјавио: „у том случају укрстићемо мачеве".

Гласине о неспоразумима, и искуство с наметањем мађарског језика, изазвали су жесток отпор. У више места спаљиване су матичне књиге и документи вођени на мађарском (Нови Сад, Кикинда, Бечеј, Бечкерек, Вршац), чули су се гласни захтеви за своју територију и војводу. Распаљену масу је усмеравала студентска и школска младеж, појачана колегама из Кнежевине. Од митрополита је изнуђено одржавање скупштине у Карловцима, док је власт допуштала народно-црквени сабор у Темишвару у присуству краљевског комесара.

На скупштини у Карловцима, која је у суштини била масовни збор, 12–14. маја (1–3. по јулијанском календару) донете су далекосежне одлуке о проглашењу Српске Војводине на територији Срема, Барање, Бачке и Баната (са одговарајућим деловима Војне границе и дистриктима). Тако створена Војводина, каже се у прогласу, ступа у „политички савез... на темељу слободе и савршене једнакости са

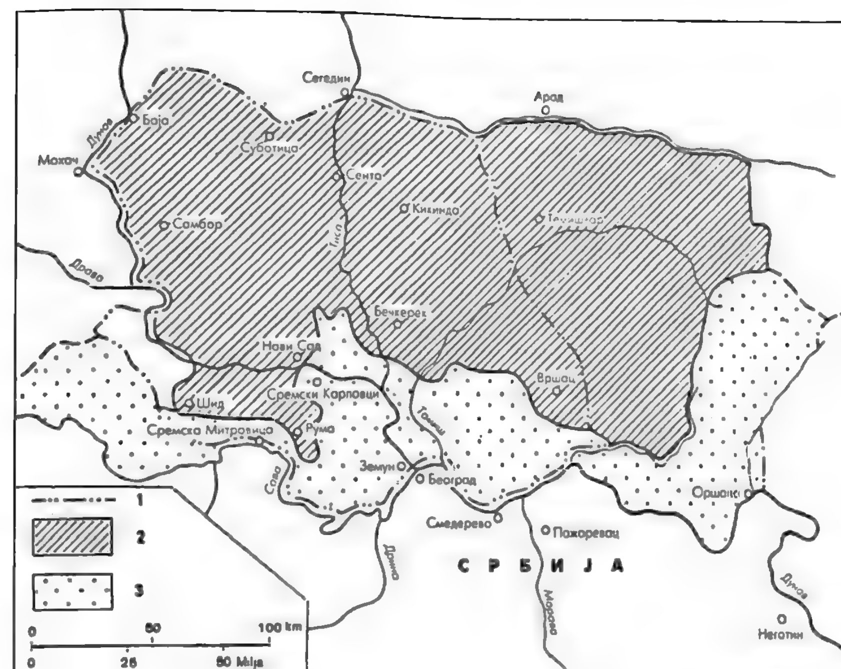

Карта 6.2 Српска Војводина 1848. и 1849–1860. године
1. границе Војводине прокламоване маја 1848; 2. Војводина и Банат 1849–1860; 3. територија Војне границе

Троједном краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом". Формиран је *Народни одбор* као орган скупштине, призната је влашка народна самосталност, чиме се предупређивао отпор веома бројних Румуна у оквиру Карловачке митрополије. Митрополит Јосиф Рајачић (1785–1861) извикан је за патријарха, а за војводу је изабран пуковник Стеван Шупљикац (1786–1848), који се налазио на ратишту у Италији.

Одлуке Мајске скупштине имале су револуционаран карактер, утолико што су одоздо изнуђивале преуређење Монархије; без сагласности законодавних тела створена је нова јединица у сложеном склопу уздрмане Царевине. Како је у том периоду бечки двор у свему повлађивао мађарској влади, одлуке Мајске скупштине нису биле признате ни у Инсбруку ни у Пешти.

Српско вођство је могло очекивати подршку једино у Хрватској, која се – на сличан начин – опирала Мађарима. Патријарх Рајачић је учествовао у инсталацији Јосипа Јелачића, изабраног за бана без сагласности Пеште и неко време непризнатог од стране Беча. На сарадњу с Хрватима српске вође је упућивала влада Кнежевине, којој су као вазалној држави руке биле везане, али се активно уплитала у

збивања међу Србима. С једне стране, из начелних разлога, остварајући улогу центра окупљања „српских народа”, како је предвиђено у политичком програму „Начертанију” из 1844, с друге стране из ужих династичких интереса, да се покрет држи под контролом и одстране Обреновићи и њихове присталице.

Већ у другој половини маја образовани су окружни и месни одбори, органи нове народне власти. У очекивању сукоба, наоружавана је „народна војска” и образовани су војни логори. Почетком јуна, кад је Граница препуштена мађарској влади, српске снаге су ојачане придошлим граничарима и официрима који се нису покорили тој одлуци.

Први оружани сукоб био је 12. јуна пред Карловцима, кад је одбијена војска из Петроварадина послата да растера „бунтовнике”. Мађарска влада је као краљевског комесара послала грофа Петра Чарнојевића, патријарховог потомка, који је успевао да стиша узрујаност у Новом Саду и договори десетодневно примирје у време мађарских избора. Али, почетком јула плануле су борбе, које ће трајати целу годину, све до мађарске капитулације пред руским трупама (августа 1849). Главна попришта борби су била у Шајкашкој и Банату, поједина места су више пута прелазила из руке у руку. При смењивању власти страдало је цивилно становништво. Тек после двадесет година српски живаљ у Бачкој и Банату достигао је бројност од пре 1848. године. Борцима за Војводину је много значила помоћ Србије у добровољцима и ратном материјалу. Док се на бојиштима ратовало с промењивом срећом, вођство српског покрета је раздирао сукоб између патријарха Рајачића и Ђорђа Стратимировића (1822–1908), који се истакао као заповедник и „вожд”, предводник либералног крила у покрету.

Општа ситуација се променила кад се почетком јесени бечки двор, средивши ствари у Италији и Чешкој, окренуо против мађарске владе. Бану Јелачићу су враћене дужности и почасти и он је пошао прво на Беч, захваћен новим таласом револуције, затим на Будим. Војвода Шупљикац је тада могао доћи из Италије и преузети дужност, чиме су за кратко време стишани унутрашњи сукоби. Двор је ставио у изглед признање одлука Мајске скупштине и потврдио патријарха и војводу у њиховим звањима. Уједно је тиме бечки двор узео под своје српски покрет; војска се називала „Ц. к. аустријско-српски кор”, иако до пролећа 1849. није уопште било царских регуларних трупа међу српским борцима. Тихој рестаурацији хабзбуршке власти утирао је пут патријарх одстрањујући из покрета демократске елементе и ослањајући се на пуковника Мајерхофера, бившег аустријског конзула у Србији, који је после изненадне смрти Шупљикца дошао на чело војске.

АСИГНАТЪ
Показатель примиће по окончанію рата,
изъ Кассе Войводовине
ПЕТЪ ФОРИНТИ
по Конвенціоналномъ течаю.

Отдѣленіе Финанціе Главногъ Србско Народнѣгъ Одбора

Касир. Председатель.

Сл. 6.3 Револуционарна економија: асигнат у вредности пет форинти, издат од стране српских власти 1848. године

Октроисаним уставом из марта 1849. било је предвиђено да ће „Војводство Србија” добити уређење „које ће му зајамчити његову цркву и народност на основу старих привилегија и царских наредаба”. За будућност је, дакле, била предвиђена прошлост „привилегија” и заштитних писама. У последњем периоду ратовања, од проглашења независности и збацивања Хабзбурга (априла 1849) до слома августа 1849, Срби су били изложени тешким искушењима. Потиснути с територија у Бачкој и Банату, завапили су поново за помоћ из Србије, јер су добровољачке јединице у марту 1849. враћене у Србију. У јуну је из Петроварадина, тврђаве у рукама официра верних мађарској влади, жестоко бомбардован и разорен Нови Сад. Тешкоће мађарске владе нису умањиле војну снагу која је притискивала српске положаје. Жестоке борбе у Шајкашкој и Банату вођене су и у време кад су руске трупе ушле у Угарску.

У међувремену је остатак вођства српског покрета дошао под пуну контролу бечког двора, а априла је и територија Војводине, за коју је проливана крв, потчињена царским војним властима. Постепено су укидани народни органи, истакнутије вође демократског крила већ су раније биле одстрањене. Када је царским патентом од 18. новембра 1849. образована посебна територија *Војводсшво Србија и Тамишки Банаш*, мало ко се томе радовао.

7
За националну државу и против ње

Промене у стварности и промене у идејама

Прва половина XIX века била је испуњена дотле невиђеним динамизмом. Чинило се да се столећима стабилни свет из темеља мења и преуређује. Већ крајем XVIII века почели су се оспоравати највећи ауторитети, краљеви су извођени пред суд, једне државе су биле укидане а друге стваране, владајући слојеви су бивали развлашћивани, цркву су потискивали световни култови, оно што је вековима било светиња проглашавано је сујеверјем. Међутим, при ближем загледању уочава се да су све те многобројне и драматичне промене остајале у ограниченој сфери односа између владара и поданика, између друштвених класа, између господара и подложника, између цркава и верника, између држава и нација. У основи то је, ипак, остао исти свет кратког и несигурног живљења, мучен немаштином, подложан истим епидемијама, свет слабих и спорих комуникација у коме је коњ и даље био најбрже превозно средство.

Савременици су исходишта динамике и промена препознавали у Француској револуцији, у ономе што је њој претходило и следило. При посматрању с веће удаљености види се још један извор промена – енглеска индустријска револуција из приближно истог времена. За разлику од политичких импулса, који су се и у том спором свету релативно брзо ширили и преносили, они други, који су потицали од парне машине, рудника и топионица, раних фабрика, ширили су се споро и ситним корацима, јер је за њихово прихватање било потребно много више од интереса, смелости и снажне воље, била су неопходна значајна средства и нова знања.

У онај део Европе који се овде посматра до 1850. године није била доспела ниједна од великих тековина индустријске револуције: није се одомаћила парна машина, није започета механизована масовна производња робе, нису се раширила превозна средства на бази новог извора енергије. Додуше, то се мора ограничити на копнени саобраћај, јер су Београђани 1827. године могли видети пароброд, а од 1834. године градско пристаниште је укључено у дунавску, а 1844. у савску линију аустријског паробродског друштва. За Србе настањене око пловних река и канала, како на хабзбуршкој страни тако и у Кнежевини, тај усамљени рани продор модерне технике је имао значаја и за кретање путника и за превоз робе и за јаче повезивање простора на коме су били расејани.

У копненом саобраћају напредак се огледао на једној страни у изграђивању мреже путева – међу којима се уводи хијерархија, па се разликују државни, окружни и општински путеви – а на другој страни у повећању броја кола на четири точка, веће носивости, а такође и у замени воловске запреге коњском. Почетком друге половине XIX века у Србији је било близу 1.000 км калдрмисаних путева.

Крупну промену у саобраћају, с великим последицама по привредни живот, донеле су тек железнице, које су прво упознали Срби у Хабзбуршкој монархији, у Хрватској почетком а у Бачкој крајем шездесетих година. У Србији је грађење почело 1881. године извршавањем обавезе наметнуте одлуком Берлинског конгреса. Уз велико финансијско напрезање и дугове, сваковрсне тешкоће, завршена је деоница Београд–Ниш (1884), а продужетке до бугарске и турске границе добила је до 1888. године.

Парне машине најпре су стигле у Србима насељене области тадашње Угарске: у виду машинске ткачнице у Новом Саду (1842), парног млина на ваљке у Панчеву (1843), затим (од 1863) у виду парних вршалица и плугова. У Кнежевини је дуго у свему предводила државна фабрика, тополивница, касније Војнотехнички завод у Крагујевцу, а од осамдесетих година шире се тековине индустријске револуције у Србији у читавом низу привредних грана (текстилној, прехрамбеној, производњи стакла, стругаре, циглане итд.). Велико рударство средњега века не добија достојан наставак. Сразмерно рано се покушава с експлоатацијом на местима старог рударства (Мајданпек, Кучајна, Зајача, Шупља стена), али пословни успех изостаје. И кад су у рукама страних капиталиста специјализованих у рударству, ти рудници нису уносни. Тек много касније, с новом техником, рударство ће доживети неку врсту процвата. У другој половини XIX века успешније раде рудници угља, за којим се све више осећа потреба.

Бржој комуникацији, савлађивању простора, лакшој контроли и ефикаснијој техници владања допринео је телеграф, уведен у Србији од 1855. године (међу Србима у Угарској је тада већ био јавна служба). Следио му је телефон од 1883. године. Електрицитет стиже

после 1890. омогућавајући осветљење и електрични трамвај. Према крају XIX века смањује се интервал између појаве техничког изума и његове примене у Србији, мада је та примена углавном ограничена на престоницу. У томе се огледа веома важна способност за рецепцију техничких и научних иновација. У тој способности за рецепцију, која је имала материјалне, социјалне и интелектуалне компоненте, долазио је до израза све јачи контраст између престонице и других градских насеља.

Док су се материјални оквири живота сразмерно споро мењали, тако да се последице промена запажају тек пошто се нагомилају у току времена, на плану идеја се и у Србији запажа велика живост. У таласима, онако како су приспевале генерације образоване на страним универзитетима, стизале су опште идеје којима се инспирисала младеж школована у Србији (од 1864. делује Велика школа), и које су мање или више утицале на стварање политичких програма и усмеравале деловање појединаца и група. Од 1839. године српска влада је сваке године слала 20 питомаца на студије у иностранство, жртвујући немала средства. Замисао је била да се обезбеде људи различитих специјалности за јавне службе, а део питомаца се враћао и с новим погледима и с критичким ставом према режиму и стању у земљи.

Идеје о световном друштву и његовом одвајању од цркве нису једнако одјекивале код Срба у Монархији и Срба у Кнежевини. Већ пред крај XVIII века међу Србима у Угарској су се чули гласови појединаца у прилог лаичке културе и њене аутономности, али они нису тежили за темељним променама. Заједно с осталим наслеђем, XIX век је као нешто најприродније примио водећу улогу цркве у образовању, о коме се, уосталом, црква материјално старала захваљујући школским фондовима и законским овлашћењима.

У Кнежевини, међутим, због отуђености хијерархије у време управе грчких владика и запуштености паства, већ од времена кнеза Милоша световна власт снажно делује на преображај цркве и верски живот. Државним прописима уведен је ред у верски живот и дисциплину верника. Школство је од почетка било световно, с веронауком и вероучитељима и симболичком надзорном улогом митрополита и свештенства. Док је у Угарској држава била цркви потпуно туђа, у Кнежевини је црква срасла с државом. Архијерејски сабор је 1883. године забранио свештеницима да буду чланови политичких партија и учествују на њиховим зборовима.

Идеје либерализма су, у начелном виду, донеле прве генерације питомаца послатих на школовање у иностранство. Примењене у српској средини, оне су пре свега подстицале на борбу против самовоље власти, за уставност и законитост, за већу улогу народног представништва у политичком животу. На делу су искушане у време збаци-

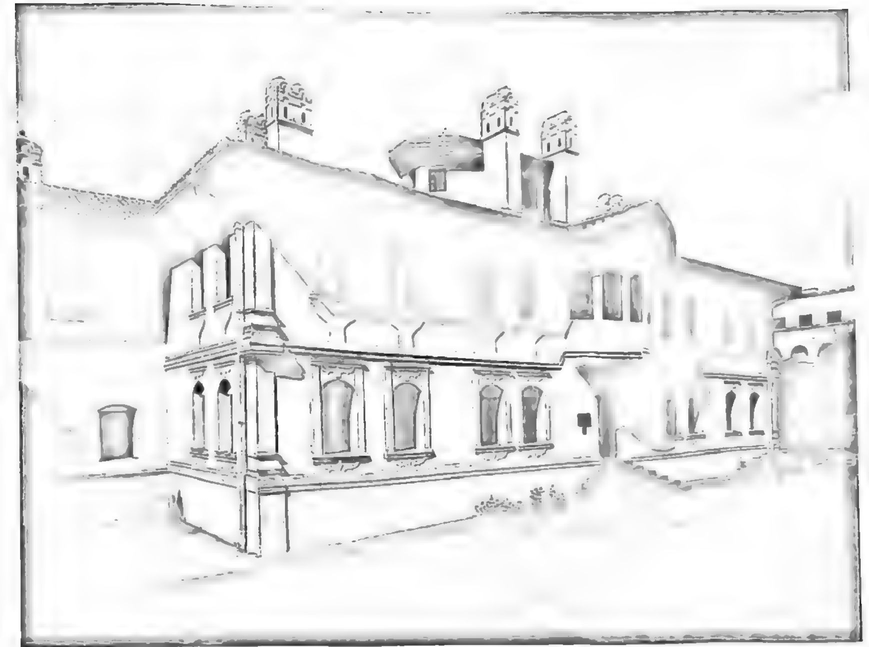

Сл. 7.1 Градска архитектура прелазног доба: конак кнегиње Љубице, жене кнеза Милоша Обреновића у Београду, грађен у другој половини XIX века, рестауриран 1974. (Фотографија Б. Стругара)

Сл. 7.2 Село у западној Србији, средина XIX века. Цртеж Феликса Каница из 1864. (Из: F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, vol. 1, Leipzig 1904)

вања кнеза Александра Карађорђевића, оспоравања режима кнеза Михаила Обреновића и, нарочито, учешћем у власти после убиства кнеза Михаила 1868. Либерални идеали су по усвајању адаптирани, накалемљивани на наводне прастаре српске установе: саборе, скупштине, задругу; тврдило се да је демократски поредак у самој природи српског друштва, у „духу народа". У посрбљивању универзалних либералних вредности нарочито се истицао апостол либерализма Владимир Јовановић (1833–1922). Либералне идеје су храниле национализам, подстичући тиме борбу за националну слободу и уздижући национални дух. Али, либерална визија је већ тада досезала далеко; исти Владимир Јовановић је сањао о Сједињеним европским државама, а „представничку федерацију" је сматрао за једини „облик у коме се југословенска племена могу прикупити у снажну и трајну народну државу..." (1885). Идеал федерације остао је и пред очима раних социјалиста, па и других политичких покрета, тако да је трајно представљао алтернативу проширивању и присаједињењу, за којим је тежила реална политика.

Образовани Срби су упоредо с питањима о слободи и поретку били заокупљени и питањима о нацији и народности. У XVIII веку је у речи *нација* одзвањала средњовековна димензија посебног правног положаја. У српском случају он је био утемељен у „привилегијама" датим Српској православној цркви, па је изгледало да се народност не може одвојити од вероисповести.

Основа народности се, међутим, све више препознавала у језику као битном обележју народне индивидуалности у коме се, као и у песмама и умотворинама, испољава „дух народа". Вук Караџић се издањима српских народних песама (почев од 1814) укључио у европски процес „откривања народа". Српске песме су превођене, постале су популарне, а преко њих је порастао интерес за Србе. Међу српским гусларима и слушаоцима учени људи ће тада и касније тражити одговоре на питања о настајању *Илијаде* и *Одисеје*. Дивљење европских литерата за српске народне песме постало је неисцрпан извор поноса.

Важније је, међутим, било то што се романтичарски модел народа као заједнице језика и духа лако дао уклопити у класификације и генеалогије којима се објашњавао развој индоевропских језика. Иако тада није била позната језичка ситуација на терену, а није била утврђена ни хијерархија разлика међу дијалектима и језицима, очеви утемељитељи словенске филологије (Јозеф Добровски, Павле Јосиф Шафарик, Јернеј Копитар) смело су Србима приписивали подручје штокавског, најраспрострањенијег међу јужнословенским дијалектима.

На томе је Вук Караџић могао градити уверење (1825) да Срба има пет милиона, од чега три милиона православаца, чак 1.200.000 муслимана, док би остатак чинили католици у Далмацији, Хрватској, Славонији и Босни. Примећивао је, даље, да муслимани себе називају Турцима, а католици покрајинским именима. Стварност, дакле, није била у складу са европским моделом. Супротно од тога је запажање реалистичког писца Јакова Игњатовића (1824–1889): „Србин без свог верозаконског обреда и обичаја не држи се за Србина. Отпадник од вере држи се у народу за изгубљеног сина, изгубио је значај (sc. карактер) српства. Верозаконска идеја још народносну опкриљује" (1879). Српско самоодређивање осциловаће између та два пола, некад ближе једном некад ближе другом. Ни у периоду екстремне секуларизације, 1947–1990, православље није престало да буде основно обележје Српства.

Лаичка оријентација, затим идеали слободе, уставности, народног суверенитета, представе о својој и о другим нацијама, остаће кроз цео XIX и XX век у основи културне и политичке динамике међу Србима. Касних шездесетих година XIX века тим идејама водиљама прикључиће се, захваљујући једној генерацији младих људи, вера у науку, позитивно знање као средство за разумевање света и предуслов прогреса. Прихвата се идеја да закони владају друштвеним и интелектуалним развојем. Ова оријентација на једној страни подстиче на бављење природним и егзактним наукама, а на другој намеће „реализам" и критичност у погледима на традицију и прошлост. У последњој четврти XIX века долази до ревизије традиционалних представа о прошлости, које су у српском случају почивале на народној традицији. Последица је била велика полемика између „романтичара" и критичких историчара, настанак критичке школе, чији ће утицај остати ограничен на образоване кругове.

Приближно у исто време пут у Србију налазе социјалистичке идеје, знатно раније него што су се развили индустрија и радништво. И њих доноси млада интелигенција, пре свега студенти, а шире их публицисти и писци, тако да сразмерно брзо стичу популарност па се појављују и прве организације и манифестације (истицање црвеног барјака у Крагујевцу 1876). Један страни дипломата, који је дуже живео у Београду, приметио је 1870. године за великошколце да „су сви комунисти". Као и код либералних идеја, тако се и овде јављају покушаји да се социјалистички идеали у српској средини повежу са домаћим установама, које би, наводно, садржале социјалистичке потенцијале. Захваљујући њима могла би се избећи индустријализација и капиталистички пут Европе. Мислило се у првом реду на задругарство и сеоску општину. Из социјалистичких корена израстао је ради-

кализам, најснажнији политички покрет који је пресудно утицао на развој Србије крајем XIX и почетком XX века.

Од либерала до социјалиста, сви реформатори су се залагали за народно просвећивање. Оквири школског подучавања превазилажени су различитим облицима обавештавања путем штампе, читалишта, јавних предавања итд. Од осамдесетих година се у просветитељским напорима препознаје једна струја која у тишини врши велики утицај на народни живот. Реч је о здравственом просвећивању путем предавања, књига, брошура, часописа, у коме учествују многи, а изнад свих се истиче стручношћу и систематичношћу лекар Милан Јовановић-Батут (1847–1940). Иако тај рад није привлачио већу пажњу савременика, за народни напредак је био значајнији од многих политичких акција. У условима сиромаштва, неразвијене мреже медицинских установа, малог броја лекара, позитивна знања о потреби хигијене, побољшању исхране, заштити од заразе, одгоју деце, била су значајан фактор превенције.

Средства комуникације су се споро мењала, штампа је остала све до тридесетих година XX века једино и најважније средство обавештавања и ширења утицаја. Штампарије доспевају у сваки град. Новина и листова има толико да се више не могу појединачно набрајати, већ само наговестити распон од дневних новина до шаљивих листова и новина за децу. Слобода штампе постаје мерило достигнутог степена демократичности.

С техничким напретком, који узима маха током века, променили су се и услови владања. Држава је добила раније неслућене могућности за надзор и вршење утицаја на људе. Обавезно основно школовање (уведено 1882, а проширено на женску децу 1900) захвата све већи проценат деце; обавезна војна служба (уведена 1883) подвргава сву мушку популацију кратком али снажном утицају династичке идеологије, патриотске реторике, усађивања свести о дужности служења краљу и отаџбини. Модернизована држава друге половине XIX века има услове да делује као талионица у којој се излива модерна нација. До почетка XX века Србија се не само бројчано увећавала већ је и постајала све више *срūска* у том смислу што су некад бројни страни елементи постепено апсорбовани и асимиловани (Цинцари и Грци), или истиснути (Турци и они који су се с Турцима идентификовали), или били игнорисани (Роми или Цигани).

Тај процес је обухватао само део Срба, једва половину. У Црној Гори развој је текао паралелно, али је био ограничен на други оквир и рађао нешто другачију свест, у којој је, поред српског рода, једнако важно место имала Црна Гора као отаџбина. Остали Срби, пре свега они у Аустрији, постали су у то исто време у истим процесима грађа, материјал за стапање у „политички народ” Мађара. То се наговештавало 1848, а сасвим јасно се показало после 1867, кад су се успо-

Сл. 7.3 Иновације у медијима: насловна страна првог броја *Беоīрадских илусūрованих новина* (1866) са панорамом Београда

стављањем дуализма стекли услови да се угарска половина Двојне монархије развија као национална држава Мађара. Целокупна енергија и политичка активност Срба усмерена је на очување народности, отпор мађаризацији. Док је један део Срба стремио изграђивању и увећавању своје националне државе, други део се свим снагама отимао асимилаторској политици националне државе градећи и одржавајући установе грађанског друштва. Различит однос према држави и грађанском друштву постаће део менталитета и деловаће дуго пошто нестану границе међу државама.

Владајућа нација

У Кнежевини Србији друштво није било у тој мери подвојено да би 1848. године револуционарна збивања из суседства пружила повод за побуну против власти. До тога ће доћи деценију касније и без спољашњег подстицаја. Све што је 1848. године било политички активно и спремно да се бори било је заокупљено судбином сународника на другој страни Саве и Дунава. Није познат укупан број добровољаца, у појединим периодима било их је чак 15.000. Међу владајућом олигархијом није било једнодушности у погледу степена ангажовања; док је Тома Вучић-Перишић изјављивао да „преко баре ми немамо шта да тражимо”, други члан Савета, Стеван Петровић-Книћанин, поднео је оставку на државну службу да би могао отићи да се бори с добровољцима. Као њихов заповедник, одиграо је значајну улогу у борбама у Бачкој и Банату.

Ипак, кнезу и Савету се пребацивало да се Србија није довољно ангажовала. Још жешће су биле критике због тога што је Кнежевина

остала пасивна у Кримском рату (1853–1856), који је Русија водила против Турске, Француске и Енглеске. Руски пораз имао је последице по Србију утолико што је од Париског мира (1856) Русија престала да буде једина гарантна сила за хришћане у Османском царству; постале су то и Аустрија, Енглеска, Француска, Сардинија и Пруска (из ове две последње настале су Италија и Немачка).

Кнез је под утицајем чланова Савета, на првом месту Илије Гарашанина, водио политику избегавања сукоба око ситних дневнополитичких повода да се не би угрозили дугорочни циљеви. А они су били формулисани под утицајем тада врло активне пољске емиграције, противне Русији и Аустрији, у „Начертанију" (1844)*, које је садржало смернице српске политике у даљој будућности, у којој се рачунало с рушењем Османског царства. Требало је да Србија окупи „све народе српске који ју окружавају" и да сагради „нову србску државу" и то „на старом добром темељу старог царства србског".

Ради остваривања те политике успостављане су и одржаване тајне везе са областима под турском влашћу, врбовани су агенти, стваране и помагане тајне организације, преко којих је ширена пропаганда. Приоритетно подручје била је Босна, где је важно упориште било код фрањеваца. Кад је Аустрија развила сличну активност у Босни, фрањевцима је забрањено да подржавају српске интересе.

Уставобранитељи, који су се борили за уставност против кнежеве самовоље, задовољили су се поделом власти с монархом и с њим су заједно радили на изградњи државне власти. Ослањајући се на чврсте темеље из Милошевог доба, могли су да наставе са образовањем важних институција, пре свега судова и полиције. Године 1846. установљен је Врховни (касније Касациони) суд. После *Грађанског законика* донети су још неки закони, који су остали дуго на снази и имали противречно дејство. Обновљени Закон о окућју је штитио мали посед од секвестра и заплене, али не и од поделе међу наследницима, што је довело до патуљастих поседа. Еснафска уредба из 1847. је ограничавала конкуренцију и трговину, али је оставила нерешено питање обучавања занатлијског подмлатка и допустила његову експлоатацију.

Уставобранитељски режим је губио ауторитет због сукоба кнеза и чланова Савета (припреман је атентат на кнеза) и због турског арбитрирања. Критичаре је добио у младим људима послатим да се образују на страним универзитетима, који су постали заговорници

* Подлогу „Начертанија" је израдио Фрања Зах и у њој се говорило о окупљању Јужних Словена. Приликом израде дефинитивног текста Гарашанин је изоставио неке делове и места на којима се говорило о Јужним Словенима и заменио Ј. Словене Србима или „српским народима". „Начертаније" је било тајни документ све до почетка XX века.

реформи у духу либералних и демократских идеала. Незадовољство у народу против кнеза подгревале су присталице Обреновића. Пред крај 1858. изнуђено је сазивање народне скупштине, која је по „Турском уставу" имала само саветодавну функцију, али и улогу у избору владара. У организовању скупштине главну улогу су приграбили млади либерали и обреновићевци, док су чланови Савета недовољно енергично подржавали кнеза од кога се тражила оставка. Он је морао да се склони код паше у тврђаву, а затим пређе у Аустрију. Извикан је за кнеза Милош Обреновић, који је тада имао 75 година.

Дошавши по други пут на власт, Милош се није обазирао на законе који су у међувремену донети и на промене у земљи. Владао је као некад, ослањајући се на поверљиве људе и мешајући се у све. Одбио је од себе, и гурнуо у опозицију, оне који су га довели на власт. Наследио га је син Михаило (1860–1868), кога је Порта, као и оца, признала као изабраног кнеза. Дошавши на власт у зрелим годинама, са искуством и познавањем света, кнез Михаило је настојао да влада са̂м, ослањајући се на искусне и утицајне политичаре наслеђене из претходног режима. За његове владавине у Србији се уочава подела на бивше уставобранитеље, које сада називају конзервативцима, и либерале, оличене махом у младим и образованим људима. С бившим члановима Савета, какав је био Илија Гарашанин, кнез је делио уверење да народом треба да управља јака и просвећена власт.

Искуство с Портом – њено мешање у унутрашње ствари, непризнавање наследности упркос закону о наследству престола из претходне године – навело је кнеза Михаила да обеснажи „Турски устав" посебним законима: законом о Државном савету, у коме је искључена улога Порте, јер су чланови Савета проглашени одговорним пред судом; законом о Народној скупштини која је и даље саветодавни орган; законом о народној војсци с војном обавезом за мушкарце од 20 до 50 година и обуком у местима живљења. Сви ти закони донети су 1861. године, а затим је следио Закон о државној управи (1862), који је увео „совет министарски" као кнежев орган.

Кнез Михаило је од самог почетка повео активну политику у односу на Турке. Већ 1862. године искористио је инцидент, тучу, а затим бомбардовање београдске вароши да захтева потпуно повлачење Турака. Гарантне силе су тада наметнуле укидање две турске тврђаве и смањење гарнизона у осталим, и потврдиле обавезу Турака да напусте Србију. Тек приликом посете Цариграду 1867. кнез је добио ферман о препуштању управе над преосталим тврђавама, и у јуну 1867. године су свечано испраћене последње турске јединице. Као знак вазалства остао је годишњи трибут и султанова застава на Београдској тврђави.

Дугорочни циљеви српске политике подразумевали су да се уз преговоре с Портом врше и припреме за случај избијања општијег сукоба. За време кратке владе кнеза Михаила учињени су крупни кораци у повезивању турских противника. Склопљени су формални савези: с Црном Гором (1866), с Грчком (1867) и Влашком (1868). С вођима бугарске емиграције је, на њихов предлог, уговарано образовање заједничке српско-бугарске државе под кнезом Михаилом. С вођством Народне странке у Хрватској постигнута је сагласност да се Босна присаједини Србији, као први корак ка будућој југословенској држави. Планирано је подизање устанка у Босни (1867), али се од те акције одустало.

Ни успеси у уклањању остатака османске власти, ни позитивне промене у државном уређењу, нису могли обезбедити популарност кнезу код српске омладине, која је тих година постајала свесна себе, жељна да уједини снаге без обзира на границе које су је раздвајале. Из студентских, ђачких, литерарних и певачких друштава настала је *Уједињена омладина срйска* (види ниже стр. 224), која је своју оснивачку скупштину одржала у Новом Саду 1866. Иако је била основана као културно удружење, њени чланови су се снажно ангажовали у политици заговарајући рат с Турцима и либералну унутрашњу политику. Критиком кнежевог режима, „Омладина" му се толико замерила да су власти онемогућиле другу скупштину у Београду (1867).

Кнез Михаило је од ступања на власт заговарао помирење међу присталицама завађених династија, а ипак је у јуну 1868. године пао као жртва атентата београдске групе карађорђевићеваца. Смрт кнеза Михаила из темеља је уздрмала Србију, јер је нестало личности на којој је почивао режим, а није било наследника или заменика. Показало се, ипак, да институције дејствују. Установљено је Намесништво, заказана Народна скупштина, али је министар војске Миливоје Блазнавац, ослањајући се на војску, пресекао нагађања и комбиновања и прогласио за кнежевог наследника Милана Обреновића (1854–1901), унука Милошевог брата Јеврема, који је имао 14 година и био на школовању у Паризу. Скупштини је остало само да утврди да је Милан законити наследник. Изабрано је ново Намесништво, у коме су били Миливоје Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић.

Намесници су потицали из круга кнеза Михаила, али су прегли да придобију либерале да би се режим учврстио. Не обазирући се више на врховну власт султана, ни на одредбе важећих закона, донет је 1869. године Устав, о коме су обавештене гарантне силе и Порта. Протести су изостали.

У самој земљи, међутим, Устав су оспоравали и присталице јаке власти монарха и заговорници демократије. Али већ само доношење Устава је представљало значајан корак, а неке њиме уведене установе значиле су напредак у развоју парламентаризма.

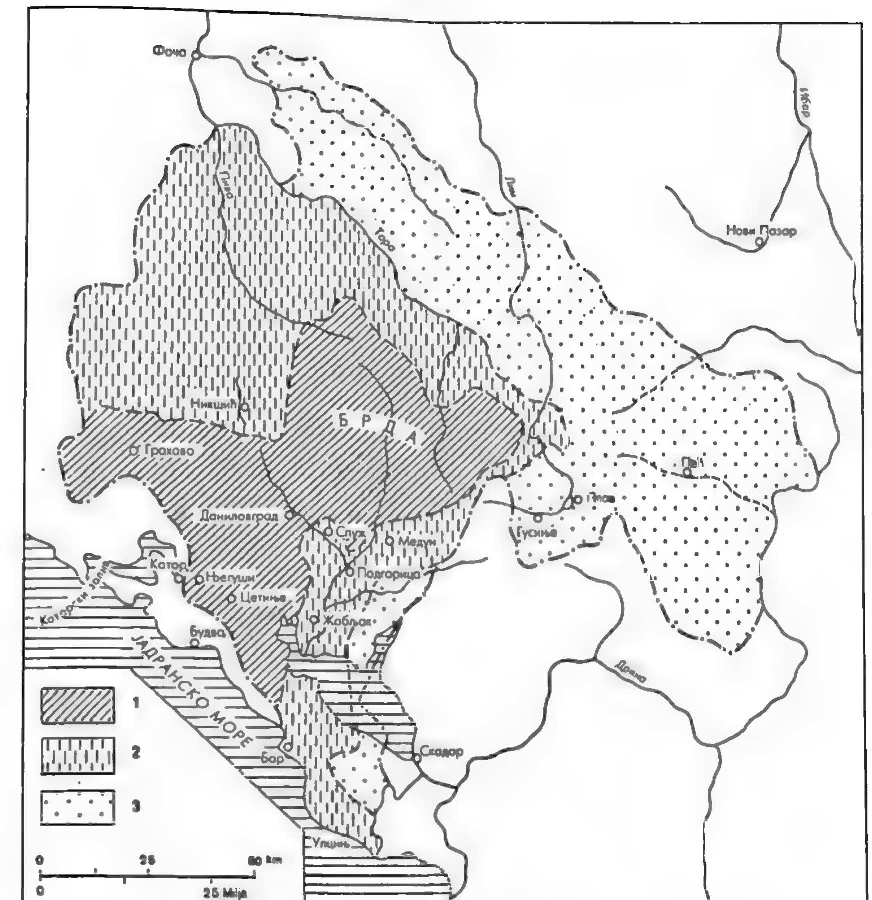

Карта 7.1 Територијални развој Црне Горе у XIX и XX веку
1. територија Црне Горе 1859. године; 2. проширења по берлинском и другим уговорима; 3. проширења 1913. године

Све до 1872. године, кад је кнез постао пунолетан, пуну власт је имало Намесништво, које је у спољној политици наставило рад по смерницама Гарашанина и кнеза Михаила. Намесништву се приписивао полицијски режим, јер је средина постала осетљивија на ограничавање слободе штампе и збора и договора. Мета прогона су били нарочито социјалисти, који су доживљавали полет и омасовљење, па су покренули и своју штампу („Радник" и „Јавност").

Намесници су водили уравнотежену буџетску политику, тако да је земља била без дугова, али и без знатнијих улагања. Спровели су реформу народне војске, али нису отклонили њене основне слабости.

Насупрот Кнежевини Србији, где је неколико деценија протекло без ратовања, али уз буран унутрашњи развој (смењивање дина-

стија и владара, увођење европских установа), у Црној Гори је за то време било неколико ратова а само једна истински велика унутрашња промена: увођење световног владара. Слава и ауторитет владике Петра II, песника *Горској вијенца*, нису били довољни да се без трвења обезбеди извршење његове последње воље. Он је за наследника одредио синовца Данила Станковог Петровића, коме су утицајни главари супротставили владичиног брата, тадашњег председника Сената. Као победник је изашао млади Данило (1826–1860), који није хтео да се замонаши, већ су његове присталице уз пристанак Русије прогласиле да Црна Гора „бива мирска и постаје насљедно књажевство" а Данило I „књаз и господар Црне Горе и Брда". На чело митрополије је дошао монах из Боке посвећен у Русији (1853), који се, као и његови наследници, ограничио на црквене послове.

Промена на престолу није била прихватљива за Порту. Власт митрополита се некако могла уклопити у систем верских поглавица под султановом влашћу, али световни владар би морао бити султанов вазал. Сударила су се дијаметрално супротна виђења, једно по коме је Црна Гора била вековима непокорена, и друго, по коме је одувек била део Османског царства.

Помажући устанак у суседној Херцеговини, књаз се одлучио на оружани отпор иако није располагао потребном војном снагом. Султанов војсковођа Омер-паша наступао је са 25.000 војника, док је Црна Гора могла да супротстави 9.000 ратника. Турски напад је вођен из више праваца, покорена су била племена Бјелопавлићи и Пипери, а почетком 1853. напад је усмерен према Цетињу. Русија и Аустрија су тада својим притиском издејствовале да султанове трупе напусте Црну Гору.

Млади књаз је без обзира на отпоре и побуне спроводио реорганизацију народне војске, у коју су уведене формацијске јединице и команданти, чиме су замењени дотадашњи племенски одреди. Установљена је књажева гарда од 1.000 људи. Земља је подељена на управне јединице под *капетанима*, што је такође значило потискивање племенске организације. *Општи земаљски закон*, донет 1855. године, садржао је у себи раније законске прописе Петра I и самог књаза Данила. Неки његови чланови имали су карактер темељних уставних одредаба, али је највише било прописа из кривичног права. Странцима је призната равноправност „иако у овој земљи нема никакве друге народности до једине србске и никакве друге вјере до једине православне источне..." Чување традиција Српства, у коме је Црна Гора имала водећу улогу захваљујући вековној одбрани слободе, омогућило је да се појави и развије култ Црне Горе и њених јунака у осталим деловима српског народа, нарочито међу Србима у Угарској у другој половини XIX века.

У време Кримског рата Црна Гора је остала по страни по савету Русије, али је књаз Данило преговоре о миру хтео да користи за признавање независности. То му није успело, а подршка устанку у Херцеговини 1858. године изазвала је одлучну акцију Порте. До битке је дошло у граничном подручју, код Грахова 7. маја 1858, и у њој су вештим маневром потучене надмоћне турске снаге. Опет су се умешале гарантне силе и под њиховим притиском непријатељства су обустављена. Књаз Данило је успео да изнуди разграничење, које је завршено тек 1860. године. Практични добитак је био сасвим мали, али је утицао на међународни положај Црне Горе и њен углед међу потлаченим хришћанима. Владавина књаза Данила је насилно прекинута атентатом мотивисаним личном осветом 1860. године.

Наследио га је синовац Никола Петровић Његош (1860–1918). Младом књазу је помагао отац, војвода Мирко, а помоћ је била потребна како због младости књаза тако и због турске опасности. Помагање устаника у Херцеговини дало је султану повод за објаву рата 1862. По плану сличном ономе од пре десет година, Црна Гора је нападнута из више праваца и на свима је пружала јуначки отпор. И овога пута Омер-паша је угрозио Цетиње, и овог пута су интервенцијом Русије обустављена непријатељства, али је Црна Гора морала да пристане на услове мировног уговора, да се обавеже да неће помагати побуњенике и да ће дозволити да на путу Никшић–Спуж Турска изгради утврђења. Од тог права је Порта идуће године одустала.

Књаз Никола је као и његов претходник реорганизовао војску и при том отишао даље од свог претходника. Из Србије су доведени официри који су обучавали црногорске старешине, из Србије је набављено и модерније наоружање. Припреме за неминовни предстојећи рат огледају се и у савезу склопљеном са Србијом 1866, који се распао после погибије кнеза Михаила.

Мирне године су искоришћене за унапређење школства, па се поред 40 основних школа отварају Богословија и Дјевојачки институт. Следећих година покрећу се новине „Глас Црногорца". Иако се с радом на просвети почело касније, постигнути су значајни резултати. До Првог светског рата половина становника Црне Горе је била писмена.

Мањинска народност

Своје учешће у револуционарним збивањима 1848–1849. српски савременици су сматрали за трагичан промашај. Чинило се да су силну

крв пролили, а да ништа нису постигли. Своме дубоком разочарању дали су израза у успоменама и литерарним делима. Најогорченији су били следбеници идеологије „привилегија” као награде за српске ратничке заслуге за Царевину и династију. Пребацујући бечком двору незахвалност, сами су себе представљали као оруђе Хабзбурговаца, а то је појачавало негативан став оних других, који су били захваћени идеологијом демократије и револуције. Срби су се затекли у табору европске реакције, међу гушитељима револуције. Осуда једностраних и пристрасних поборника револуције, међу којима је најутицајнији био Карл Маркс, погађала је Србе колико и руског цара.

Биланс не изгледа тако неповољан ако се пође од онога што су садржала прва „захтевања”: признање народности, слободу језика, вероисповести, управљања својим школама, одржавање сабора – захтева који су извирали из реалности и стварних српских потреба. Насупрот томе, одушевљена омладина, која је пресудно утицала на Мајску скупштину, оријентисала се помоћу историје: захтев за *војводу* (који је заменио деспота) потицао је из 1691, захтев за посебну територију понављао је тражења хабзбуршких присталица на Темишварском сабору 1790.

Кад је основано *Војводство Србија и Тамишки Банат* постало је видљиво колико се свет у међувремену променио. По имену српска територија је обухватила мање од онога што је било тражено, јер су изостали делови Војне границе и привилеговани дистрикти, којима је враћено старо, војно уређење. Делови Баната настањени Румунима сматрани су као вишак. На територији *Војводства* Срби нису представљали већину, нису чак били најбројнија нација.

Према попису из 1850–51. у *Војводству* је било:

Румуна.	347.459
Немаца.	335.080
Срба	321.110
Мађара.	221.845
осталих	200.727*

Са српске стране се с разлогом замерало да би однос био повољнији да су у *Војводство* били укључени делови Војне границе. У ствари, после колонизације и свих других промена у насељености, није се могло наћи иоле пространије подручје на коме би нека од нација имала изразиту већину.

* Међу „осталима” били су бројни Буњевци и Шокци – 65.796 (од тога 3.000 Хрвата); Бугари – 22.780; Словаци – 25.607; Јевреји – 15.507; Цигани – 11.440; Грци и Цинцари – 2.820.

Војводство је одвојено од Угарске, потчињено је министарству у Бечу, али није проглашено за посебну „круновину” (Kronland). Достојанство *војводе* резервисано је за цара, а за вицевојводу је постављен аустријски генерал. Касније је владарев наместник био војни и цивилни гувернер. Укинуте су старе жупаније, уведена прво два, а касније пет округа, који су се делили на срезове и општине. Језик управе био је немачки, али се надлештвима могло обраћати на народном језику. Седиште *Војводства* (већ тада се употребљава облик *Војводина*, који ће касније преовладати) смештено је у Темишвар, а не у Нови Сад, где се очекивало и где су Срби имали већину.

Најпрече је било залечење рана, јер је било срушено и оштећено преко 17.000 кућа, од којих је две трећине поправљено. Судским путем враћана је разграбљена имовина. Иза ратних година следиле су гладне године, па је требало прилозима спасавати сиромашни део становништва.

У периоду реакције заокружене су неке тековине револуције – потпуно су укинути остаци феудализма, проглашена је равноправност и једнакост пред законом, на све становнике је примењиван Општи грађански законик и Закон о судском поступку. Све је спровођено средствима надзора и присиле, карактеристичним за неоапсолутистички режим назван по надлежном министру „Бахов апсолутизам”. Срби нису били посебна мета. Добили су више него раније места у државној служби (одмах после Немаца по бројности). Јавне школе су остале под српским надзорницима. Било је то, по сведочењу савременика, „глуво доба”, па ипак, баш у тим годинама је покренуто неколико српских периодика: *Србски дневник* (1852), први књижевни лист *Седмица* (1852), *Подунавка* (1856), *Школски лист* (1858), *Ратар* (1855– 1856).

После пораза Аустрије у рату с Француском и Сардинијом (1859) осетила се потреба за сређивање односа с мађарским делом државе, а то је било могуће само по цену обнављања уставности и интегритета Угарске краљевине. Једна од првих жртава била је *Војводина*, формално укинута у децембру 1860. Органи Српског војводства предали су власт обновљеним жупанијама у мају 1861. Суочени с укидањем *Војводства*, којим су били толико незадовољни, српски прваци су енергично устали у његову одбрану. Да би се дало одушка незадовољству, одобрен је сабор у традицији „расправних сабора” XVIII века: Благовештенски сабор у Сремским Карловцима, априла 1861, на коме се много говорило у прилог посебне српске територије скромнијег обима, али никакве последице из тога нису произашле. Поновиле су се и продубиле поделе уочене на Темишварском сабору (1790) између оних који су хтели с Бечом и оних који су хтели с Пештом. Постало је видљиво неслагање између црквене хијерархије,

која је изгубила део ауторитета, и грађанских либерално-демократских политичара, који су тражили сарадњу с Мађарима. Већ тада се истичу појединци који ће у следећим деценијама водити српску политику: Светозар Милетић (1826–1901) и Михаило Полит-Десанчић (1833– 1920). Групе из којих ће се развити политичке странке диференцирале су се односом према ишчекиваном али неоствареном преуређењу Царевине на федералној основи. Политичко организовање српских маса било је утолико значајније што су после 1860. одржавани избори не само за народно-црквени сабор, већ и за угарски државни сабор. Као и међу Мађарима, и међу Србима је био мали број гласача због високо одређеног имовинског цензуса.

Између обнављања уставности (1860) и Нагодбе (1867) којом је установљен дуализам – од тада се говори о *Аустроугарској монархији*, којим је препуштено да се угарски део развија као национална држава Мађара, протекло је неколико година слободнијег политичког изражавања и организовања.

Нови Сад, у коме од 1864. делује Матица српска, све више се наметао као престоница, „Српска Атина". То нарочито долази до израза за време деловања *Уједињене омладине српске*, настале из савеза ђачких, културних и певачких удружења из свих земаља у којима Срби живе. Бројна генерација одгајана у српским школама, задојена национализмом, уверена да је дошао час ослобођења, тражила је акцију. Незадовољна апсолутистичком владавином кнеза Михаила, величала је Црну Гору која се непрестано борила против Турака. У *Уједињеној омладини* дошле су до израза оне политичке струје пред којима је била будућност. Најутицајнији су били либерални елементи, али веома гласни су били и социјалисти. У Нови Сад је морао емигрирати њихов вођа Светозар Марковић.

Уједињена омладина српска није битно утицала на дневну политику, њен значај је у културном наслеђу које је оставила. Из омладинске средине поникли су скоро сви знатнији српски интелектуалци активни у другој половини столећа. Интелектуална елита, раздвојена границама и режимима, нашла се у *Омладини* повезана и уједињена као никад раније.

Пошто су је прогониле и српске и аустријске власти, *Омладина* се с временом умртвила, пала је у сенку крупнијих догађаја: смене на престолу у Кнежевини (1868) и доношења закона о народностима у угарској половини Монархије (1868). После увођења уставности започели су реформни захвати који су се тицали српске црквено-школске аутономије. Разрешен је дуготрајни унутрашњи спор између пробуђене румунске интелигенције и свештенства, незадовољних због запостављености, жељних да добију своју хијерархију. Из састава Карловачке митрополије издвојене су 1864. источне епископије и

потчињене митрополији у Сибињу. Српске црквене општине су као протопрезвитерати остале везане за епископије у Темишвару и Вршцу. Те године је одржан сабор, чији су закључци ушли у Краљевски рескрипт из 1868, који је иновирао одредбе из Деклараторије (1779). Садржао је прописе о свештенству, о манастирима, црквеним општинама, школама, конзисторијама, управљању народним добрима. У свим органима – од Сабора и Саборског одбора, преко Народно-школског савета до управа црквених општина – били су заступљени поред свештеника и световњаци. У Сабору је поред 25 духовника било и 50 световњака. Избори су оживели политички живот међу Србима, јер су се политичке странке бориле не само за места у Парламенту већ и за органе црквено-школске аутономије.

Закон о народностима је изгласан у државном сабору упркос противљењу представника мањинских народа. Највећим делом се сводио на прописивање права употребе језика у цркви и црквеним телима, у школама које они организују и издржавају. Употреба народног језика је била слободна у културним, уметничким или привредним удружењима које је сваки грађанин био властан да оснива. Тамо где су веће скупине припадника народности живеле заједно, требало је да и државне основне и средње школе буду на језику народности. Одмах су пооштрени захтеви у погледу опремљености и нивоа школа које су издржавале црквене општине, а на територији Војне границе практично све школе постале су општинске, радиле су по државним програмима и са ученицима свих вероисповести.

Поред Парламента, где су реторички ватромети српских посланика остајали без ефекта, друго велико поприште борбе за одржање било је у срединама у којима су Срби живели без посебног политичког и јурисдикционог оквира. У последњим деценијама XIX века држава није била у стању да испуњава важне социјалне и културне функције. Остављала је слободан простор за деловање разноврсних добротворних, културних, касније и спортских удружења. У њима су, поред Цркве, Срби, као уосталом и друге народности, налазили чврст ослонац за чување своје индивидуалности.

У мешаним срединама владала је нека врста такмичења међу националностима и верским заједницама у томе ко ће показати више солидарности у помагању, издржавању, запошљавању или школовању својих сународника. У томе су велики значај имале приватне фондације и задужбине, којих је било много не само при Карловачкој митрополији и појединим епископијама већ и у сваком већем насељу.

Док је држава фаворизовала уједињавање и уједначавање, и стапање у једну велику целину, у друштву су се кроз безброј грађанских удружења и организација артикулисали и изражавали најразновр-

снији интереси становништва. Способност српске средине, првенствено градске, да развије и одржи своју особену друштвеност допринела је одржању Срба у Монархији барем онолико колико и њихове политичке странке.

У жаришту велике источне кризе (1875–1878)

До средине XIX века Грчка, Црна Гора и Србија ослободиле су се непосредне власти султанових намесника и чиновника. Ипак, и после тога, велики број балканских хришћана остао је у положају султановић „штићеника" и работника на туђој земљи. Османско царство је – делом под притиском супарничких сила, а делом ради постизања унутрашњег мира – настојало да се реформише и модернизује, прилагоди измењеним приликама у свету. Међутим, баш та настојања су показала колико се османска држава удаљила од некадашњег Царства, централизованог уређења, строгог закона и једне воље, какво је било у време великих освајача.

Положај хришћанског становништва, па и дела српског народа, под османском влашћу, може се разумети једино имајући у виду општу позадину трајног хаоса и превирања услед немоћи централне власти да обезбеди ред и поштовање закона. За хришћанске поданике било је значајно доношење *Хатишерифа од Ђулхане* (1839), који је требало да обезбеди личну и имовинску сигурност свих поданика без обзира на веру и народност. Тај султанов акт био је подлога за даље реформске уредбе, које су биле боље замишљене него остваривање. Релативно успешна је била једино модернизација оружаних снага, мада је увођење обавезне војне службе изазивало жесток отпор.

За хришћански живаљ, који се огромним делом састојао од сељака, најважнији је био режим располагања земљом и плодовима рада. Укидање спахија је спроведено у областима у суседству аутономне Кнежевине 1833, у Босни је покушано 1836, па 1843, и најзад спроведено 1851. Али, сељаци нису постали власници земље као у Србији, јер су већ раније, или у току реформи, некадашње султанове земље добиле нове господаре *читлук-сахибије*, који се, као власници, нису осећали везани обичајима и правилима која су важила за спахије. Они су вишеструко увећали дажбине и наметнули радне обавезе – *кулук*. Настао је однос који се може упоредити с „другим кметством" у земљама Источне Европе. Само трећина бивших спахија улила се у нову земљопоседничку класу, већина је до власништва над бившим тимарима дошла куповином или насилним наметањем власти сељацима.

Ново племство *бегова* и *ага* сурово је експлоатисало сељаке, а држава је уместо укинутог харача наметала све теже порезе. Оптерећења су била различита: негде су власници земље узимали трећину летине, а било је крајева где је после давања господару и држави сељаку остајала само трећина онога што произведе. А то се дешавало у условима веома заостале пољопривредне технике и ниских приноса. Доведени на ивицу егзистенције, злостављани и понижавани, сељаци су се дизали против господара или сакупљача пореза, тужили се и тражили правду код више власти, у најбољем случају слали депутације султану. Бунтовници су тражили помоћ и од кнежева Србије, који су били врло уздржани и обично само посредовали код турских власти.

Настојања централне власти да општим прописима, или локалним наредбама и судским решењима, постигне социјални мир, наилазила су на жесток отпор бегова, ага и муслиманског свештенства, који су зазирали од свих промена и новина. Реформе су се морале наметати оружјем. У отпору су нарочито енергични били бегови и други „племићи" из Босне, муслимани словенског порекла и језика. Против њих је упућивана некад и царска војска. У операцијама 1850–1851. Омер-паша Латас (1806–1871), потурчени граничарски официр, у крви је сломио отпор, покорио земљу и прогнао у Цариград 1.500 босанских ага и бегова.

Смењивали су се таласи буна хришћанских сељака и буна муслиманских конзервативаца против мера централне власти. Кад се централна власт донекле консолидовала, уследили су нови реформски акти, који су сведочили о измењеном односу снага, али и о неуспеху и неефикасности ранијих прописа. Тако је *Хати-Хумајун* из 1856. понављао прописе из 1839. ефикасније заступајући равноправност хришћана. Више се нису смели називати погрдним називима (раја), дозвољен им је приступ државним службама, уведено је јавно суђење на коме је сведочење хришћанина имало исту снагу као сведочење муслимана. Уведена је једнакост у плаћању пореза и забрањено давање пореза у закуп. Хришћани су изједначени у погледу војне обавезе, али су се могли откупљивати. Посебним законима су уведене различите категорије својине на земљу, а реформом државне управе и хришћани су уведени у управна већа. Олакшано је деловање Цркве и толерисано је црквено школство.

Бунтовни покрети нису остајали просторно изоловани и ограничени на социјалне захтеве, све више су укључивани у општије политичке планове. Поготову откако су се Русија и Аустроугарска окренуле активнијем ангажовању на Балкану, прва зато што је 1871. ослобођена обавеза из Париског мира, друга зато што је истиснута из борби за превласт у Немачком царству.

Подизање устанка у Босни и Херцеговини било је много раније планирано, а ипак је „Невесињска пушка" 9. јула 1875. планула у вези са жетвом и уочи сакупљања десетине. Без централне организације, буна се ширила, изоловани су турски гарнизони, пресечене су комуникације. Средином августа, плануо је устанак и у Босни, где су се упоришта буне држала аустроугарске границе. Борбе су изазвале кретање народа у збегове и сеобе преко границе. Процењивало се да је 200.000 људи напустило земљу. Европско јавно мњење се узбудило јер, поред тих буна у Херцеговини и Босни, устанци су избили и у Бугарској, у јесен 1875. и пролеће 1876, и били угушени уз велике свирепости и крвопролића. Догађаји у Европској Турској тада су доспели у центар пажње светске јавности.

Непосредно су биле заинтересоване Русија и Аустроугарска, које су направиле тајни споразум и поделиле интересне сфере. Аустроугарска је ставила до знања да се противи српском ширењу на Босну, што је Русија прихватила обезбедивши себи слободне руке према Бугарској и Цариграду. Црногорски књаз Никола је после краткот колебања енергично помагао устанак у Херцеговини, наметнуо му јединствено вођство и управљао њиме. У Србији је вест о устанку изазвала велику узрујаност, јавно мњење је тражило да се Србија умеша, што су кнез и одговорни политичари избегавали. На свим странама – у Србији, међу Србима у Угарској, у Хрватској – оснивани су одбори за помоћ устаницима и жртвама.

У јуну 1876. Србија и Црна Гора су ушле у рат, пошто су претходно склопиле савез. На пробу је стављена народна војска, народа који пола века није ратовао, која је уз то била слабо наоружана и без одговарајућег вођства. Недостатак официра надокнађен је руским добровољцима, а и операције је водио руски генерал Черњајев. И поред појединих успеха (одбрана Шуматовца), операције су добиле неповољан ток по српску војску и кнез је прихватио услуге великих сила, па је у септембру дошло до десетодневног прекида ватре. Међутим, генерал Черњајев, у жељи да увуче Русију у рат, навео је кнеза и српске министре да обнове борбе, у којима су Турци заузели стратешки важан положај Ђунис, одакле се отварао пут у срце Србије. Тада је Русија (1. новембра 1876) изнудила двомесечно примирје.

Црна Гора је такође била недовољно припремљена за рат, али је успешно водила операције. Дејства у Херцеговини је спречавала неутрална Аустроугарска, тако да се црногорска војска држала својих граница. Постигла је значајне успехе потукавши турску војску на Фундини (14. августа 1876) и код Вучјег дола (28. августа 1876). Црна Гора је обухваћена примирјем, али су каснији преговори о миру вођени одвојено за сваку зараћену страну, па је Србија 28. фебруара 1877. склопила мир, док су преговори с Црном Гором настављени и

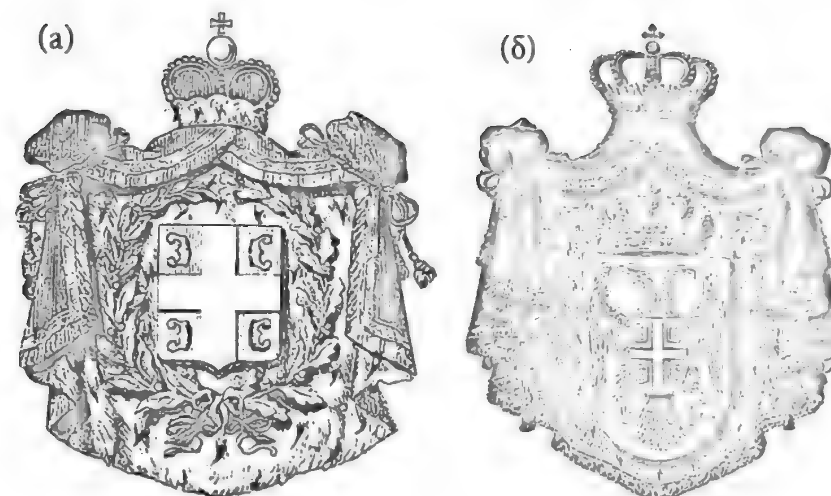

Сл. 7.4 Оживљавање хералдике: грбови Србије у XIX веку. (а) грб Кнежевине Србије (1862); (б) грб Краљевине Србије (1882)

прекинути у априлу, пре но што ће Русија ући у рат. Тако се десило да је Црна Гора наставила рат. У продужетку операција, била је изложена великој опасности од надмоћне турске војске (65.000 војника), која је нападала из два правца и успела да се споји код Подгорице упркос јуначком отпору Црногораца. Угрожена је била престоница на Цетињу, али је због руског уласка у Бугарску почетком јула 1877. повучен значајан део трупа. После тога је црногорска војска постигла неколико значајних успеха: освојила је Никшић и утврђења на путу до Билеће, па је уследила аустријска опомена да се не може ширити према Херцеговини. У јануару 1878. је освојен Бар, па Улцињ, затим утврђења на Скадарском језеру, а тада су, на вест да је у Једрену склопљено примирје између Русије и Турске, операције престале.

За разлику од претходног рата, када је званична Русија обуздавала Србију да не уђе у рат, у јесен 1877. ју је подстрекавала јер је руска војска наишла на жесток и дуготрајан отпор код Плевне. Српске операције су почеле 15. децембра 1877. напредовањем према Нишу, који је опкољен, а заузимањем Куршумлије пресечена је могућност допремања помоћи. Продором у правцу југоистока ослобођена је Бела Паланка а затим и Пирот. Главне снаге упућене према Нишу заузеле су град 12. јануара 1878. После тога је ослобођено Врање, затим Гњилане. Вест о примирју је зауставила српске трупе код Грачанице на Косову.

Још док је овај други, успешни рат био у току, српска влада је ставила до знања да претендује на „Стару Србију", што је у осман-

ској администрацији био Косовски вилајет са четири санџака (Ниш, Призрен, Скопље и Нови Пазар), а такође и на Видин. У уговору о примирју (31. јануара) поменута је само независност Србије и исправка границе. За Србију је дошла још црња вест по склапању претходног мировног уговора Русије и Османског царства 3. марта 1878. у Сан Стефану. Њиме је Србија добила независност и увећање од 150 км², Црна Гора осетно већу територију, а Бугарска све од Дунава до егејске обале и до албанских планина. Руски политичари нису крили да су им бугарски интереси пречи од српских. То је довело до промене става јавности и промене српске политике према Русији.

Како су Енглеска и Аустрија вршиле велики притисак да се тај споразум ревидира, успело им је да се сазове међународна конференција у Берлину јуна 1878 (Берлински конгрес). Током припрема Србија је морала да се обраћа Аустроугарској за заштиту својих интереса, а цена је било обећање трговинског уговора, повезивања српских железница са угарским у року од три године и регулације Ђердапа, што је требало да обави Аустроугарска. Представници Србије и Црне Горе на конгресу нису били саслушани. После великих натезања, Србија је добила градове: Ниш, Пирот, Врање, Лесковац и Прокупље. И поред незадовољства због проширења на само четири округа, такав исход је и невољно прихваћен.

С признањем независности било је везано озакоњење верских слобода и равноправности. Мислило се на Јевреје, али се озакоњење протезало и на муслимане и њихову имовину. Србија се обавезала да неће ништа мењати у условима трговине са страним земљама, да ће изградити транзитне пруге преко новостечене територије, што је раније била обавеза Турске. Скупштина је 5. августа 1878. примила одлуке Берлинског конгреса. Проширењем, мањим од онога у руско-турском уговору, Црна Гора је удвостручила своју територију. Припали су јој важни градови: Подгорица, Никшић, Колашин, Спуж, Жабљак, Плав и Гусиње. Због великог отпора Албанаца, Плав и Гусиње су 1880. додељени Турској, а Црна Гора је добила Улцињ са подручјем до Бојане.

Исход велике источне кризе и одлуке Берлинског конгреса сматрани су на српској страни националном трагедијом, не толико због тога што је добијено мање него што се очекивало, колико због тога што је допуштењем аустроугарске окупације Босне и Херцеговине пресечен пут ширења према тим земљама, чије је српско становништво требало ослободити. Аустријска власт је сматрана за гору од турске и Срби су се заједно с муслиманима дуго опирали њеном увођењу.

Дивергентни развојни путеви

Србија и Црна Гора су проширене на Берлинском конгресу, али је и Аустроугарска увећана окупацијом Босне и Херцеговине, па је тако број Срба у независним државама и под хабзбуршком влашћу остао приближно једнак; половина је била на једној, половина на другој страни.* Као и у XVIII веку, Срби су у Хабзбуршкој монархији били издељени, али не више под различитим режимима (жупаније, властелинства, Војна граница), већ територијама са различитим државноправним статусом и уређењем. Централно питање више није био положај појединца – у међувремену су поданици постали једнаки пред законом и судом – већ положај националног колектива. У модерној националној држави све што је било изван владајуће нације, појединачно или групно, навођено је да се утопи у владајући „политички народ". Групе које су у међувремену доживеле „буђење" или „препород" и постале свесне своје индивидуалности, жилаво су се опирале таквој судбини.

С наслеђем XVIII века, с искуствима из 1848–1849, својим масовним присуством – Срби нису представљали погодан материјал за асимилацију. Не само политичке и културне елите, него су и масе увиђале и препознавале ту опасност, понекад је и преувеличавале, и браниле се – колико су околности и снаге дозвољавале.

Уређење Монархије створено Нагодбом из 1867. године било је дуалистичко, али Срби нису били издељени на две, већ на четири одвојене целине. Унутар историјске Угарске, другом Нагодбом из 1868. Хрватској је призната аутономија у унутрашњем уређењу, судству, школству, у њој се није примењивао угарски Закон о народностима из 1868. Срби су били у надлежности бана и сабора. Иако је начелно, саборском одлуком из 1867. утврђено „да Троједна краљевина признаје народ српски који у њој станује као народ с хрватским истоветан и равноправан", равноправност није било лако извојевати и очувати, а у „истоветности" се крила опасност од асимилације. Како је језик Срба био исти као језик Хрвата, владајућег „политичког народа", за очување идентитета имали су већи значај име народа и језика, затим ћирилично писмо и православна вероисповест.

Када је 1881. на територију Војне границе коначно проширена јурисдикција хрватских власти, осетно се увећао удео Срба у Хрватској. Било их је 497.746 и чинили су 26,3% укупне популације. Били су концентрисани у неким деловима бивше Границе; ни у једном граду нису представљали већину, осим у Карловцима, средишту Па-

* То важи за време око 1880; до 1910. године становништво на страни независних држава се увећало за читав милион.

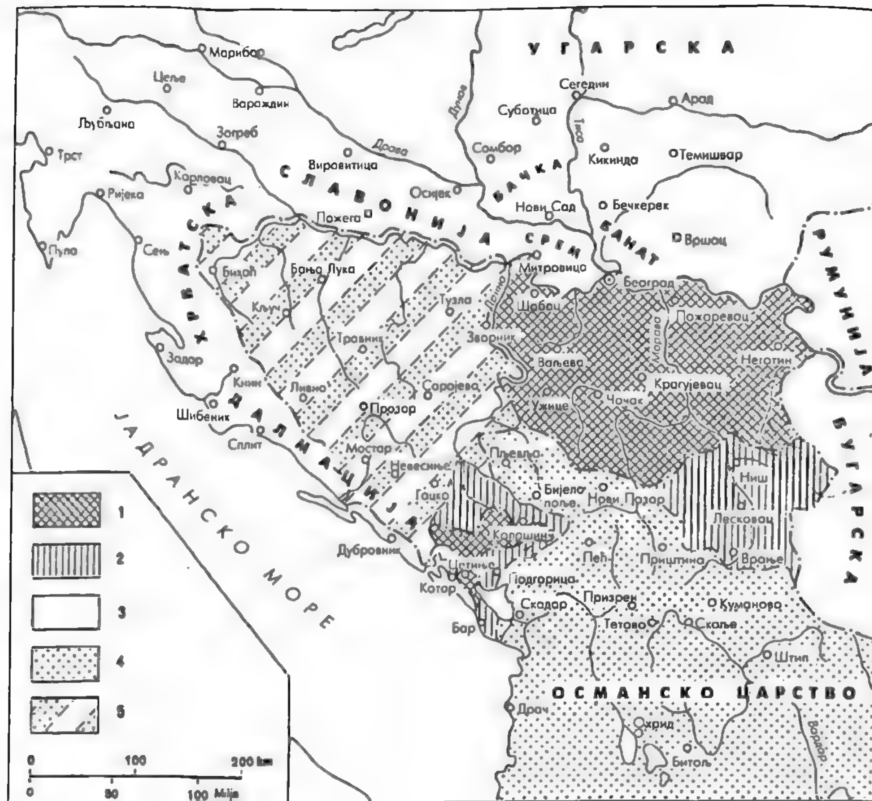

Карта 7.2 Србија и Црна Гора после Берлинског конгреса (1878). 1. Србија и Црна Гора пре ратова 1876–1877; 2. проширење по одлукама Берлинског конгреса; 3. територија Аустроугарске; 4. територија Османског царства; 5. територија под аустроугарском окупацијом до 1908.

тријаршије. Испуњавали су сразмеран део иначе веома уског бирачког тела (2% укупне популације; од 1910 – 8,8%), тако да су повремено имали и до 30 посланика у Сабору.

У периоду поремећених односа после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, Срби су (1880) основали Српску самосталну странку која се борила за признање српског имена, очување ћирилице, аутономност српског школства и равноправан третман у државном помагању просветних и културних активности. Више разумевања за српске потребе показивао је онај део Народне странке, који је прихватио Нагодбу и сарађивао с владом у Пешти, него опозиција на челу с Хрватском странком права Анте Старчевића, која је негирала постојање Срба у Хрватској.

Бан Карло Куен-Хедервари (1883–1903), непопуларан због насилног спровођења политике мађарске владе, користио је гласове српских посланика чинећи ситне уступке. Значајан је био „Српски

закон" (1887), донет после дугог отезања, у коме је употребљено име Срба, потврђена аутономија у црквеним, школским и задужбинарским стварима, одобрена употреба ћирилице. Поред обећања државне помоћи за просветне и културне потребе, одобравало се учешће на саборима и у органима црквено-школске аутономије. Тим је законом на Хрватску проширено оно што је за Србе у Угарској важило још у XVIII веку.

Срби су се залагали за самосталност Хрватске и за њено проширење (после Војне границе у жижи пажње је била Далмација). Међу Србима је постојала опозиција Куеновом режиму, а ипак их је хрватска опозиција, коју су подржали клерикални кругови, негирала и стварала погромашку атмосферу у којој су избијале противсрпске демонстрације (1895, 1899, 1902).

Српско грађанство се, по природи положаја, морало посветити привреди и слободним професијама и до краја XIX века је знатно напредовало. У Загребу је 1895. основана Српска банка, која се развила у највећи новчани завод међу Србима; улагала је у Босни и Црној Гори, и имала огранке у другим областима. Међу сељацима се снажно разгранала делатност Савеза српских земљорадничких задруга, основаног 1897, који је почетком 1905. имао 141 задругу. Тада је основано и удружење „Привредник", које се бринуло о обучавању и запошљавању српског занатлијског и трговачког подмлатка.

Промене и на хрватској и на српској страни наговештавао је наступ омладине, која се 1896. удружила и надаље радила на зближавању. Заоштрава се однос према владајућој династији („нови курс"), долази до стварања „Хрватско-српске коалиције". У њој се као вође истичу политичари који ће касније одиграти значајну улогу у настајању југословенске државе: Франо Супило (1870–1917), Анте Трумбић (1864–1938), Светозар Прибићевић (1875–1936). Коалиција побеђује на изборима и отежава деловање бана кога поставља мађарска влада. Ново заоштравање изазива анексија Босне и Херцеговине. Група од 53 српска политичара 1909. бива оптужена да у дослуху са српском владом планира револуцију у Хрватској. Монтирани „велеиздајнички процес" имао је супротне последице – као браниоци Срба наступају хрватски правници и политичари, а у другом процесу, „Фридјунговом", показало се да су документа оптужбе фалсификована.

Далмација је тада била изван Хрватске, у аустријском делу Монархије, била је заступљена у његовом Царевинском већу, од 1861. године имала је свој посебан сабор. Извршна власт су били Земаљски одбор и намесник. У Далмацији су Срби чинили 17% становништва и број им је растао упркос неповољним економским условима, тако да је од 80.000 године 1870. нарастао на 105.000 у попису из

1910. Огромну већину су чинили сељаци с веома малим поседима, а међу грађанима је био знатан број успешних трговаца. У Трсту је српска општина бројала 300 чланова. Захваљујући наслеђу Илирских провинција, Срби у Далмацији су били у повољнијем положају; имали су своје школе, штампу, образоване људе.

У црквеној организацији је у међувремену дошло до промене утолико што је седиште епископије из Шибеника пресељено у Задар, док је за Боку 1870. године основана посебна епископија; обе су 1874. потчињене Буковинско-далматинској митрополији, која је била под Аустријом.

Аустријска власт се ослањала на грађанство у некадашњим комунама, где су италијански језик и култура били статусни симбол. Народњаци, у почетку неподељени Хрвати и Срби, захтевали су равноправност, нарочито у погледу употребе језика и учешћа у јавним службама. Срби су подржавали захтеве да се Далмација припоји Хрватској и Славонији како би се васпоставила „Троједна краљевина". Али, с временом је и у Далмацији дошло до размимоилажења Срба и Хрвата, нарочито после 1878. године, кад Хрвати поздрављају окупацију и припајање Босне Хрватској стављају у свој програм.

Последица је била оснивање Српске народне странке (1879), која наступа самостално, а у једном периоду се приближава и сарађује са „аутономашима", странком Италијана у градовима. И на српској и на хрватској страни јаки су клерикални утицаји. У Српској странци је тек 1903. савладан отпор клерикалаца и у програму признато „Српство трију вера". Искључиво изједначавање Српства с православљем имало је тежину у Далмацији због тога што је одбијало тада прилично утицајне Србе-католике у јужним областима (Дубровник и Бока). Упоредо са српско-хрватским зближавањем у Хрватској и у Далмацији долази до сарадње Хрвата и Срба и заједничке борбе.

Босна и Херцеговина је последња дошла под управу Хабзбурговаца и све до анексије 1908. године формално је била под султаном. Смештена као колонија између аустријског и угарског дела Монархије под заједничко Министарство финансија, имала је Земаљску управу и поглавара, који је командовао војском и полицијом. Према попису из 1879. године, Срба је било 485.496 или 42,88% од укупног броја становника. Пред крај аустријске власти (1910) још је међу Србима било 87,92% сељака, чији је положај био изузетно тежак јер је и нова управа очувала кметски режим (аги је плаћана трећина, држави десетина), а скоро три четвртине свих кметова (73,2%) чинили су српски сељаци.

Становништво – окупљено у верским заједницама – тражило је ослонац и помоћ у Хрватској, Србији и Османском царству, а аустријска власт је настојала да баш те везе онемогући. Она сама је изабрала да се ослони на муслимански господски слој и да развијањем осећаја припадности земљи потисне и превазиђе већ укорењену националну свест становника. Систематски је повлашћивала католички елемент у администрацији, привреди и политици насељавања.

Оријентација аустријске власти била је двоструко опасна по Србе, јер је на једној страни онемогућавала ослобођење кметова, а на другој спречавала већ започети национални културни развој и слободну комуникацију с другим српским областима. Радикално развлашћивање муслиманских бегова је избегавала аустријска власт, али и српски водећи слој у настојању да утицајне муслимане привуче на своју страну. Ослобађање кметова је постизано откупљивањем и обештећивањем дотадашњих господара. Иако помагано кредитима и другим олакшицама, ослобађање је текло веома споро, тако да до избијања рата 1914. нису сви стекли слободу. Српско сељаштво је најмање осетило благодети модернизације и европеизације земље коју је власт спроводила.

Православни верници у Босни и Херцеговини остали су и после 1878. под Цариградском патријаршијом, с којом је 1880. склопљена конвенција по којој је аустријски цар добио право да између три предложена кандидата изабере и поставља епископа. У земљи су била три архијереја, која су по традицији рангирана као митрополити, а 1900. је основана четврта, Бањалучко-бихаћка епархија. Свештеници су школовани у богословији основаној у близини Сарајева. Била је затечена 231 православна црква, до 1906. подигнута је 201 нова.

Међу српским градским становништвом водећу улогу су играли трговци, најбоље материјално ситуирани и динамични. Они се боре за очување језика, ћириличног писма, аутономног школовања православног подмлатка. Власт са своје стране настоји да сузбије конфесионално школство и наметне државно. Још крајем XIX века 309 школа су водили православни свештеници. Учитељи су припремани у школама у Сарајеву и Мостару (у Сарајеву је било одељење за учитељице).

Као и међу Србима у Угарској, и овде се организују и постају утицајне црквене општине, у којима су свештеници окружени одбором световњака. Понегде долази до трвења, обично при избору учитеља. Као и у Угарској, и овде су радикални националисти пребацивали црквеној хијерархији попустљивост и сервилност према властима. Из црквених општина и градова су најчешће потицале иницијативе за оснивање читаоница, клубова, затим добротворних, потпорних, певачких, трезвењачких, касније и спортских, удружења, којима се ствара српски део грађанског друштва. До 1912. године настало је преко 330 таквих локалних добровољних организација; политичке су биле забрањене до почетка XX века. По своме делокругу и програму

најзначајнија је била „Просвјета", основана 1902, која је деловала са 74 пододбора до 1911. После 1903. има више слободе за политичко деловање па долази до удруживања на националној основи. Српска народна организација настаје 1907. и учествује у пружању жестоког отпора анексији 1908; настојало се, у сарадњи с муслиманима, да се осујети анексија и обезбеди аутономија за „српске земље" под султановом влашћу.

Цар је подарио земљи Устав 1910. године и њиме је установљено народно представништво – подељено по „куријама" на основу земљопоседа, вероисповести, професија, с веома сложеним изборним поступком. Модерна регулатива није донела стабилност, јер су порасле социјалне и националне напетости, а нове генерације су и овде заступале револуционарне методе и популарисале насиље као средство политичке борбе. Почетком XX века је постало јасно да је политика наметања посебне „босанске" свести претрпела неуспех, али је такође постало видљиво и да ниједан од два национализма у експанзији, ни српски, ни хрватски, није успео да апсорбује домаће муслимане. Они су се током четрдесет година хабзбуршке власти консолидовали као велика група која се опирала и асимилацији и сврставању у моделе и уобичајене етничке класификације.

У Угарској у ужем смислу – без Хрватске и Ердеља – на територији пространијој од данашње Војводине 1910. је живело 461.000 Срба (двадесет година је било потребно да се надокнаде губици из времена борби 1848–1849). Тај део Срба, који је био у већем степену урбанизован, имао је све до краја XIX века водећу улогу међу сународницима у Монархији; њихове новине су допирале у све крајеве настањене Србима, гласови њихових вођа су се најдаље чули. Почетком XX века вођство прелази на економски јаче и политички важније Србе у Хрватској, где је тада центар опозиције хабзбуршком режиму.

Положај Срба после Нагодбе био је одређен Законом о народностима из 1868. године, који није био по вољи ни онима на које се односио, ни властима које су га имале спроводити, а у њему је много тога било препуштено дискреционом праву надлежних органа. Положај српске „народности" ојачавала је век и по стара црквено-школска аутономија и дуга традиција јавне употребе српског језика у српским насељима. Мађарске власти су поштовале аутономно школство, али и налазиле начина да га ограничавају – постављајући све више захтеве оснивачима школа, намећући општинске уместо вероисповедних школа.

Од времена Нагодбе власти су мењале дотадашњи амбијент у мешаним срединама тако што су наметале искључиво симболе владајуће нације у језику натписа, именима улица и тргова, споменицима, називима установа, униформама општинских службеника итд., што је изазивало отпор. Следило је затим све јаче наметање мађарског језика. Уведен је као обавезан предмет у свим основним школама без обзира на оснивача, наметнут је и гимназијама с врло високим захтевима. Отворен је велик број државних школа са задатком да сва популација обухваћена обавезним школовањем научи мађарски. Уочи рата 1914. године само трећина основних школа није била државна.

Борба за одржање водила се на два нивоа – у парламенту и у срединама где су Срби живели. Њихов значај био је обрнуто пропорционалан улози која им се у историји приписује. Ватрени говори у парламенту били су односом снага осуђени на јаловост, али су имали психолошко дејство – јачали су свест о народној целини. Мали људи, и они без права гласа, налазили су ослонац и охрабрење у српским странкама. У свакодневном животу, отпор денационализацији пружали су људи из државног или муниципалног апарата, органа црквене и школске аутономије, свештеници и учитељи, часници приватних добротворних и културних удружења, којих је био све већи број што се ближио крај XIX века.

Грађански либерални покрет јавио се као алтернатива црквеној хијерархији. Развио се у Српску народну слободоумну странку, која се борила за гласаче у веома малом изборном телу од око 2% укупног броја становника. У најповољнијим приликама било је изабрано три до четири посланика, који су оставили видан траг у раду парламента, што није случај са Србима посланицима изабраним на листи владине мађарске странке. У Горњем дому је седео патријарх с владикама.

Велики утицај на страначки живот међу Србима имало је прерано повлачење оболелог лидера Светозара Милетића. Једно крило Српске слободоумне странке, у коме су били богати и угледни политичари, тзв. „нотабилитети", успротивило се непомирљивом одбијању Нагодбе из 1867. године и променило је ту тачку партијског програма 1884 (Кикиндски програм). На супротном крилу, из социјалистичке подлоге, под утицајем страначког живота у Србији израстала је радикална фракција из које ће се 1902–1914. развити посебна Радикална странка, активна у Угарској и Хрватској. Она се заузимала за потребе нижих слојева, борила се за опште право гласа, равноправност жена и демократске реформе. Њен вођа је био контроверзни Јаша Томић (1856–1922), који је преко три деценије снажно утицао на политичке прилике у Војводини и Хрватској, не либећи се демагогије, шовинизма и антисемитизма.

Почетком XX века српске странке су се сукобљавале при изборима за чланове Саборског одбора и друге органе црквено-школске

аутономије. Преко њих се утицало на управљање и располагање црквеном имовином и новцем бројних фондација. Избијале су афере, долазило је до трвења између политичара и црквене хијерархије, која се осетила угрожена у вођењу црквених послова. Велики утицај световњака – по протестантском обрасцу – није био у складу с традицијама православне цркве. Странке су се почеле мешати у избор патријарха, а то исто чинила је и државна власт, која је захтевала да кандидат зна мађарски (приликом избора 1907). Деловање патријарха и владика мерено је и оцењивано партијским мерилима, тако да су архијереји с краја XIX и почетка XX века, нарочито патријарси Герман Анђелић (1881–1888) и Георгије Бранковић (1890–1907), и поред несумњивих заслуга за унапређење црквеног живота, жигосани као слуге режима. Најтежа последица тих сукоба било је суспендовање одлука органа црквено-школске аутономије 1912. године.

У другој половини XIX века делови српског народа под домаћим династијама и делови под хабзбуршким скиптром, били су раздвојени државним границама, али нису били изоловани једни од других. У периоду јаче зависности Србије од Аустроугарске после Берлинског конгреса, биле су олакшане комуникације међу Србима, и раније повремено тесно повезаним као 1848–1849. или у време *Уједињене омладине српске*. Док су споне међу интелектуалним елитама биле врло јаке, масе су остајале затворене у територијалне оквире и у њима се развијале у специфичним условима, носећи у себи, у хабитусу и менталитету, трагове тих особених услова.

Заједнички им је био језик, повезивала их је припадност истој цркви, мада се пракса верског живота прилично разликовала од регије до регије; делили су исте историјске традиције, како оне из песама и легенди, тако и оне учене, које је у сажетом облику давала школа. Али, структура друштва осетно се разликовала. Код Срба у Угарској, над сељачком масом и грађанима било је племство, које се у Србији и Црној Гори није развило. Племство није давало тон српском друштву, није било бројно ни међу велепоседницима. Изузетак су били барони Федор и Михаило Николић, са 6.360 Федор и 4.630 јутара земље Михаило, и барон Милош Бајић, који је имао 1.708 јутара. Али, преко 1.000 јутара земље имале су и грађанске породице (Дунђерски, Манојловић, Kaћански и Гавански), а у то време (крајем XIX века) у Србији је било три велепоседника са више од 300 хектара (427 јутара) земље. Разлике су биле осетне и у имовном стању сељачких маса. Статистички подаци за Србију из 1889. године исказани су у хектарима, а за Србе у Угарској за 1910. у катастарским јутрима (1 јутро = 0,575 хектара). У категорији малих поседа, до пет хектара, у Србији је било 72,6% становника, а код угарских Срба само 24%. Међу угарским Србима била је бројна категорија поседника

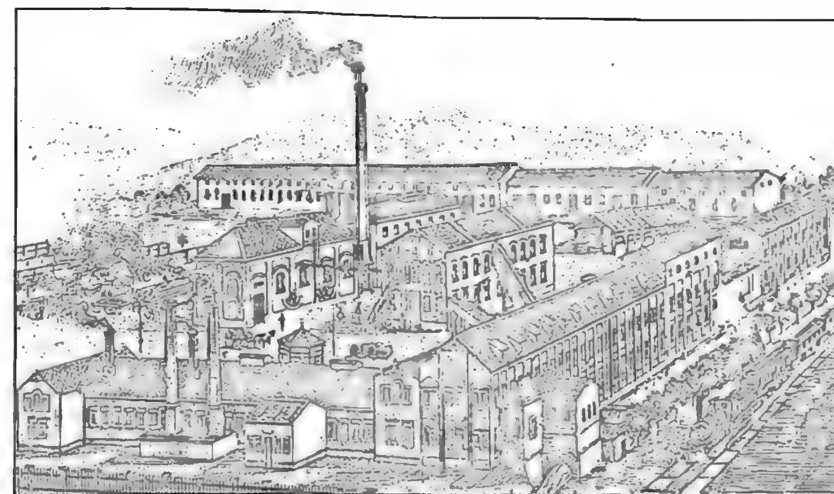

Сл. 7.5 Почеци модерне индустрије: текстилна фабрика у Параћину (1880). (Цртеж Феликса Каница из књиге *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, vol. 2, Leipzig 1904)

имања од 20 до 50 јутара (од 11 до 28,7 ха), чак 9,2%, а у Србији је на све поседе изнад 10 ха отпадало 7,08%. Концентрацију поседа на северу пратила је појава безземљаша и знатно исељавање, док на југу није било емиграције, али је владала пренасељеност на веома уситњеним поседима с хроничним сиромаштвом као неизбежним пратиоцем.

Друштво Срба у Угарској истицало се јаким средњим слојем земљопоседника, а поред тога се одликовало релативно високим степеном урбанизованости. Према попису из 1910. године, 18,4% Срба је живело у градовима (1900. год. тај удео је био 17,5%), док је у Србији удео градског становништва био 13,2%. И градска насеља су се значајно разликовала. Десетак градских насеља јужне Угарске у којима су Срби били у већини, или су чинили значајан део становника, били су градови средњоевропског типа са стандардним установама и службама. Градска насеља у Србији су се постепено еманциповала од оријенталног наслеђа и затворености. Пример и образац европеизације давала је престоница.

Степен писмености сажима и друштвено-економске разлике и резултате претходног културног развоја. Код Срба у Угарској је преко половине мушкараца и жена било писмено на почетку XX века (било је 41,66% неписмених жена); у Србији, међутим, неписмених је било 78,97%, при чему је удео жена прелазио 90%.

Зона племенског друштва се и даље разликовала од области захваћених урбанизацијом. Један део дошао је с Херцеговином под власт Аустроугарске, други се у оквиру Црне Горе развијао на ауто-

хтоним основама, трећи део се борио за ослобођење од османске власти. Племена су у свим тим деловима била захваћена модернизацијом, делом посредовањем државе, а још више посредовањем људи који су се одливали у градове ради посла и учења и тамо постајали грађани. Неговањем рођачке солидарности, одржавањем бројних обичаја, ублажавани су ударци тржишта и новчане привреде које је доносио капитализам. Култом предака, погребним церемонијалима, јуначком епиком, област племенског друштва се истицала у окружењу и кад је модернизација далеко одмакла и градове превукла бојом униформности.

Од Сентандреје па до Црне Горе разликовали су се животни амбијенти: типови насеља, облици куће и организације простора, техничка опремљеност. Иако је са запада и севера све Србе захватао снажан и трајан утицај Европе, који ће, напослетку, прекрити етничке и регионалне различитости, неко време је потенцирао разлике због тога што је неједнако прихватан.

Насупрот дивергенцији развојних путева у друштвено-економској сфери, у сфери високе културе стварање елита уливало се у јединствену целину и – као наслеђе – преносило генерацијама које су долазиле. До краја XIX века, захваљујући повезаности интелектуалних елита, образовао се културни простор сличан ономе с краја XVIII века, али далеко пространији и садржајно богатији.

Главни медиј је била штампа, у којој претежу гласила локалног и регионалног домета, а ретке су и функционално ограничене публикације које допиру у све делове Српства (издања Српске краљевске академије, Матице српске, од 1892. год. Српске књижевне задруге). До почетка XX века у свим регијама где Срби живе израстају књижевна и културна средишта са својим писцима. После Црне Горе и Далмације придружују се Сарајево и Мостар. Циркулисале су књиге, новине, часописи; писци су у њима гостовали, границе нису представљале препреку. Из биографија истакнутих интелектуалаца и писаца може се видети како се прелазило из једне области у другу и како су значајна дела у свима била популарна. И даље је јака струја оних који долазе у Србију и ту завршавају каријеру. Више не постоји културни нагиб као у првој половини века, обе средине су се изједначиле, а од осамдесетих година Краљевина и у култури преузима вођство. Симболично је у том погледу деловање Краљевске српске академије, основане 1886, у којој су окупљени истакнути научници и уметници из целог српског простора. Културно вођство Београда је неприкосновено после 1903. када се око њега окупља знатан број писаца и културних радника из јужнословенских области.

Постојање више културних жаришта код Срба олакшавало је везу са важнијим европским културама и обезбеђивало равнотежу у

прихватању страних утицаја. С друге стране, помагало је бољем међусобном упознавању; посредством писаца из Црне Горе, Далмације или Херцеговине, Срби из Шумадије и Војводине упознавали су своје далеке сународнике.

Као што се до краја XVIII века оскудна српска литература тематски богатила, тако се према крају XIX века богатила дотле непознатим жанровима и уметничким стиловима. Сви велики литерарни правци – од романтизма до модерне – имали су одјеке у српској литератури насталој до Првог светског рата. Културно уједињавање на прелазу векова изгледало је исто тако природно и неминовно као и реална подељеност у државама и регијама с различитим режимима. Значај и једног и другог показаће се када се Срби нађу уједињени у једној држави.

Уставност и парламентаризам на проби

Проглашење независности на Берлинском конгресу Србију и Црну Гору формално је увело у круг пуноправних европских држава, а то их је суочило са задатком да се и стварно, својим уређењем и карактером политичког развоја, изједначе с друштвом у које су ушле. Општа заосталост и структурне слабости нису се могле преко ноћи уклонити, али се могла створити институционална подлога и развијати политичка култура неопходна за бржу модернизацију.

У обе државе су, међутим, искрсле велике препреке, оличене не само у тешко промењивом наслеђу прошлости, него и у личностима од којих је зависило доношење одлука. Обе државе су у развоју доспеле до тог ступња сложености да се више није могло владати с једног места и једном вољом; неизбежно је било ослањање на круг сарадника, затим на све бројније и разноврсније стручњаке и широку мрежу органа, помоћу којих државна власт допире у све области живота и сваки кутак територије. Десило се да су се у обе државе на престолу нашле личности склоне апсолутистичком начину владања. У Црној Гори је књаз Никола чак заступао антимодерну идеологију по којој нису потребни никакви устави, јер се у самом народу и племенској традицији налазе најбољи обрасци уређења. У Србији кнез Милан Обреновић није начелно заступао неограничену власт, али ју је спроводио у пракси, самовољом и непоштовањем закона и институција.

Толико жељено територијално проширење 1878. године донело је проблеме интегрисања нових територија у дотадашњу државу, што се драматично испољило у Црној Гори, која је добила градове и градско становништво. Србија је имала изричиту обавезу да изгради

свој део железнице, обе су имале обавезу да сачувају имовину дотадашњих власника. Сељацима се пружила прилика да се ослободе господара и поседну земљу коју су обрађивали. Власти су их обавезале да земљу откупљују од власника, што је изазвало спорове око цене, и најзад било регулисано (1884) општим откупом на рачун државног буџета.

Промена власти била је праћена исељавањем једних и досељавањем других. Одлазио је муслимански елеменат, који је поред правих Турака обухватао и локалне муслимане и исламизоване Албанце. Било је несумњиво добровољног одлажења, непристајања на живот под влашћу хришћана, али је било и стварања атмосфере која је поспешивала исељавање. У четири ослобођена округа је у тренутку присаједињења било 38% муслимана, до 1890. удео несрпског елемента пао је на 20%. За кратко време нестају и симболи Оријента на лицу градова, руше се минарета, а затим и други турски објекти, док се у стамбеној архитектури наслеђе одржава до дубоко у XX век.

У првим годинама по стицању независности у Србији долази до формалног образовања политичких странака, које ће суштински обележити сав даљи политички живот. Уз *Либералну странку*, која се афирмисала после смрти кнеза Михаила, утицала на доношење Устава 1869. и била на власти у ратним годинама, појављују се две нове странке с опречним оријентацијама. *Напредну странку* основали су 1881. истакнути интелектуалци, који су с владарем делили уверење да непросвећен народ није зрео за учешће у државним пословима. Напредњаци су били искрени заговорници реформи и модернизације, уверени да их могу спровести одозго ослањајући се на владара.

У правом смислу речи нова политичка партија, с масовним чланством широм земље, била је *Народна радикална странка* основана такође 1881. Њен је корен био међу оним социјалистима који нису остали на искључиво социјалном програму. Радикали су наступали критички против владе, чиновништва, залагали су се за самоуправу, што је имало одјека у незадовољним сељачким масама прожетим мржњом према властима, грађанству и интелигенцији. Како је у Србији изборни цензус био благ (само плаћање пореза), бирачко тело је било широко, обухватало је готово све одрасле мушкарце. Радикална странка је успела да политизује сељачке масе и да захваљујући томе побеђује на изборима. У почетку су страначком деловању давали тон сирови народни трибуни, касније је с придоласком интелигенције наступ радикала постао углађенији. За њих је остало карактеристично стављање страначких интереса изнад свега, нападање на све што долази од владе без обзира на то да ли је потребно и корисно за народ.

Две странке су се веома разликовале и у спољнополитичкој оријентацији. Како се кнез Милан одлучно аустрофилски оријентисао, напредњаци су га следили. Њихова влада (1881–1887) је склопила с Аустроугарском трговински уговор, на што је одлуком Берлинског конгреса била обавезана, али затим и Тајну конвенцију, којом се српски владар обавезао да неће склапати уговоре без сагласности друге стране. Тиме је кнез обезбедио пристанак Аустроугарске да се прогласи за краља. Скупштина је прогласила Краљевину 1882. уз велику помпу и стављање чина у историјску перспективу – обнављање средњовековне Краљевине угашене пре пет векова. Али, управо је обнављање Краљевине показало колико је био темељан дисконтинуитет: осим посредством цркве, ниједном другом институцијом, ниједном инсигнијом, ни симболом Краљевина Обреновића није повезана са средњовековном српском државом.

Једнострана спољна политика је била непопуларна и бацила је у засенак законе које је напредњачка влада донела чинећи најкрупније кораке у модернизацији: закон о штампи (1881); о зборовима и удруживању (1881); о судијама (1882); о основним школама (1882), којим је уведено обавезно основно школовање; Народној банци; новцу; о реорганизацији војске. Тиме је био употпуњен низ модернизацијских закона започет под Намесништвом доношењем прописа о прихватању метарског система (1873), о приступању „Латинској монетарној унији", о ковању новца.

Спровођење закона о војсци имало је драматичне последице. Требало је прикупити оружје заостало код народне војске, а томе су се супротстављали радикали и убеђивали су народ да не преда оружје. Главни одбор Радикалне странке није се непосредно мешао, али његови нижи органи у источној Србији (Тимок, Зајечар, Књажевац) организовали су отпор, који је краљ с војском сурово угушио (Тимочка буна). Велики број побуњеника је затворен, неколицина је погубљена, а руководство странке је побегло у Бугарску, па је партија обезглављена и неко време лишена утицаја.

Уместо стабилизације прилика избила је нова криза, јер је краљ (1885) увукао земљу у рат који нико није одобравао. Покушавајући да за Србију изнуди неке компензације приликом уједињења Бугарске са Источном Румелијом, одлучио је да нападне Бугарску. Немотивисана војска, слабо командовање, одлучан отпор Бугара, претворили су поход у катастрофу. Аустроугарска је морала да спасава српског владара. Миром у Букурешту 1885. обновљено је стање од пре рата.

Претрпевши велику срамоту, краљ се носио мишљу да поднесе оставку, да абдицира у корист свог малолетног сина. Испољавао је све већу неуравнотеженост, сукобио се с краљицом и спорио око

развода. У политици прави заокрет 1887. године и позива на власт радикале, чије се руководство враћа из емиграције. Радикали улазе у владу, а у унутрашњости долази до обрачуна са представницима ранијег режима, који се служио насиљем. Погинуло је 140 људи, велики број је злостављан и отпуштен из службе.

Нова влада је уз сарадњу свих странака и стручњака израдила устав, који је усвојен 1888. и који се одликовао демократичношћу, због чега је касније бивао стављан ван снаге. Краљ је абдицирао 1888, а крунисање његовог наследника Александра повезано је с великом прославом петстогодишњице Косовске битке (27. јуна 1889). Јубилеј је одјекнуо у свим деловима Српства, мада је ограничаван и сузбијан на територији Аустроугарске.

Нови владар се још пре пунолетства ослободио туторства Намесништва, укидао је Устав, смењивао владе. Заповедник војске је постао екс-краљ Милан, који се вратио у земљу. Млади краљ је водио исту аустрофилску спољну политику. Највише је свом ауторитету нашкодио тиме што се оженио Драгом Машин, удовицом, дворском дамом своје мајке, и брукама с лажном краљичином трудноћом. Међу официрима и политичарима скована је завера, која је 1903. довела до убиства краља Александра и краљице Драге. Завереници су имали у плану да доведу на престо Карађорђевог потомка Петра, сина кнеза Александра. Пошто су прихваћени његови услови и враћен на снагу Устав из 1888. године, скупштина га је изабрала за краља. Крунисање је обављено 1904. године повезано с прославом Првог устанка!

Дошло је до преокрета и у унутрашњој и у спољној политици, окретања од Аустроугарске и приближавања Русији, док су са западним државама, нарочито Енглеском, односи запали у кризу због краљоубиства. Захтеви за кажњавање и удаљавање завереника довели су до затезања односа с официрским кором и до стварања још једног центра моћи поред парламента, владе и краља.

Док су се на престолу Србије сменила четири владара из две династије, господар Црне Горе књаз Никола Петровић-Његош, ближио се своме златном јубилеју. Иако се дуго опирао идеји о уставу, ипак је заводио промене; неке су постале неизбежне после Берлинског конгреса. Уз извесне тешкоће утврђене су границе земље, уведени су царина и државни монопол у промету дуваном, сољу и петролејом. То није помогло државним финансијама, које су и даље зависиле од стране помоћи, у највећој мери од Русије (трећина до половина буџета покривана је страном помоћи). Прибегавало се узимању зајмова, од којих се Црна Гора није ослободила за време своје независности. Аустрија је помагала градњу путева у последње две деценије XIX века, тако да су повезана сва важнија места.

Сл. 7.6 Лаичка иконографија: идеализовани портрети (а) Ђорђа Петровића-Карађорђа и (б) Милоша Обреновића, оснивача две нововековне српске владајуће династије. Оба постхумна портрета из XIX века репродукована су у уџбеницима, на фотографијама, па чак и на разгледницама.

Извршене су значајне промене у војсци, која је добила модерније наоружање, а 1910. потчињена руском генералштабу, и у централној управи, где су из некадашњег Сената израсли Велики суд, Државни савет и министарства (у почетку их је било шест). Стекавши независност, Црна Гора је успоставила дипломатске односе са најважнијим државама, али из материјалних разлога није имала у свима своја представништва. Од 1902. године су страни дипломати стално резидирали на Цетињу.

Нека врста политичког груписања јавила се у време када су у Србији настале странке. Био је то покрет за устав 1880–81, који је наишао на жесток отпор књаза. Његови припадници су се сматрали Народном странком, организовали су се у клуб (отуда назив „клубаши"), али су убрзо били потиснути. У свом личном самодржављу књаз се ослањао на Русију, а кад су и тамо почеле борбе за устав и он је одлучио да од своје воље дȃ Устав (1905), који је сачињен по обрасцу Устава Србије из 1869. Скупштина је добила у значају, сви пунолетни мушкарци имали су право гласа, али власт је остала у рукама књаза.

Следећи важан корак било је проглашење краљевства поводом 50. годишњице књажеве владавине (1910). Велике силе су биле сагла-

Сл. 7.7 Двор краља Николе на Цетињу. (Фотографија Б. Стругара)

сне са том променом, свечаности је присуствовао и српски престолонаследник, али јавно мњење у Србији је осуђивало тај акт као подвајање Срба. Још и тада је и код књаза и код опозиције преовлађивала српска оријентација, књаз је чак гајио наде да би могао доћи на престо Србије и уједините две државе. У неколико махова су односи Србије и Црне Горе долазили у кризу, али то им ипак није сметало да се поново повежу у време кад је на помолу био рат с Турском.

Време ратовања

После проширења из 1878. године није више остало много Срба у Османском царству, али је остала територија до које је Србима било веома стало. Када је најзад 1878. године померена граница из 1833, тако да је обухватила „четири округа", изван Краљевине су остале старе престонице Призрен и Скопље, није добијена Пећка патријаршија, остало је неослобођено Косово, које је имало централно место у српској историјској традицији. Као што су крајем XVIII века Срби из јужне Угарске горљиво радили на томе да се ослободи Србија, њихова постојбина, тако су поткрај XIX века Срби из Краљевине прижељкивали „Стару Србију", у којој су видели своју колевку.

На путу ширења Србије према историјском језгру (Косово и Метохија, Новопазарски крај и северна Македонија) није стајала само султанова власт, већ и супарничке претензије Бугара и Грка у Македонији, као и локалног албанског становништва на Косову. На Македонију су сви полагали историјско право: Грци по античком и византијском наслеђу и владању територијом у XI и XII веку, Бугари по својој владавини у IX, X и XIII веку, Срби на основу владања у XIV веку, Турци као господари у потоњих 500 година. О опредељењу становништва се није питало, а тешко и да би се добио једнодушан одговор. Градови су били мешани, имали су грчки, турски и словенски живаљ, који није био пробуђен ни хомоген; претежно су се чувале бугарске традиције, али је било и делова где се била одржала српска свест и пре српско-бугарског просветно-пропагандног надметања крајем XIX века.

С временом се код дела елите проширило и учврстило уверење о посебности, о томе да словенски житељи Македоније нису ни Бугари, ни Срби, а политички израз тог уверења била је енергична борба за аутономију Македоније. У суседству је било учених глава, које су увиђале и признавале посебност Македонаца, а веровало се да ће се они као „флотантна маса" приклонити ономе ко успостави трајну власт над њима.

Док се грчка граница лагано померала са југа а српска са севера, Бугари из Цариграда су 1870–1872, још пре него што је Кнежевина ослобођена, издејствовали да се у оквиру јурисдикције цариградског патријарха образује „бугарска егзархија", територија у којој ће владике бити Бугари и језик црквене службе бугарски, а с тим су ишле и бугарске школе и просвећивање у бугарском духу. Убрзо је српско-бугарску сарадњу из времена кнеза Михаила заменило све јаче супарништво. Од 1885. године почиње јаче српско ангажовање око цркве и просвете на османским територијама, али резултате показује тек 1896–1897. када, најзад, српске владике долазе на чело Призренске и Скопске епархије. Отварају се српске школе, организују црквене општине, свештеници и учитељи постају носиоци српске просвете. Али, од почетка XX века супарништво на тлу Македоније добија вид борбе оружаних одреда комита и четника, који упадају у насеља и сеју страх убијањем виђених људи супарничке нације.

На Косову постају видљиви резултати етничких промена, акумулирани од средњег века, када су се по сведочењу српских повеља досељавале албанске сточарске скупине. Поред трајних токова колонизације и исламизовања урбаних центара, промене у саставу становништва изазивали су и политички догађаји, не само велике сеобе 1689. или 1737. године него и успостављање границе 1878, када су Албанци и други муслимани напуштали српску, а Срби територију која је остала под султановом влашћу.

Суочени с перспективом пропадања Царства и ширењем балканских држава, и Албанци почињу од времена Берлинског конгреса тражити аутономију унутар Османског царства или државу на његовим рушевинама (Призренска лига). Како су већином били муслимани и имали значајан удео у османским војним снагама и управном апарату, Албанци се нису лако одрицали Царства. Католички Албанци су добијали подршку од Аустроугарске и Италије, а поједине њихове фракције у време унутрашњих сукоба помагале су и Србија и Црна Гора.

Супарничка борба о Македонију стајала је на путу предузимања заједничке акције против Османског царства. Тек када су се међународне кризе заоштриле, нарочито у време рата Италије и Турске (1911) и великог устанка Албанаца, српска и бугарска влада су успеле да превазиђу непријатељство и започну преговоре. У тајности, страхујући од мешања великих сила, а подржаване од Русије, преговарале су о подели Македоније. Предвиђен је неспоран бугарски и неоспоран српски део и спорна средина, којој је требало дати аутономију, или је поделити препуштајући арбитражу руском цару. У мају 1912. склопљен је српско-бугарски војни савез, а затим се наставио ланац савеза: Бугарске с Грчком, а Србије са Црном Гором.

Савезнице су ушле у рат октобра 1912. Српска војска је оперисала у Македонији и према Новопазарском санџаку, црногорска према Скадру. После победе на Куманову (23–24. октобра) српска војска је 26. октобра ушла у Скопље, затим напредовала до Битоља. Србија и Црна Гора су добиле заједничку границу. Како су успехе постизале и остале савезнице, Турска је, већ почетком новембра, затражила посредовање великих сила. Склопљено је примирје, али су почетком 1913. обновљена непријатељства. После Македоније српска војска је посела знатан део Албаније, која је била у превирању и раздирана борбама; у њене руке су дошли Љеш, Драч, Тирана и Елбасан. Скадар је после дугих и тешких борби заузела црногорска војска.

У децембру 1912, на конференцији амбасадора у Лондону, проглашено је оснивање албанске државе и од Србије се захтевало да повуче трупе. Под претњом рата од стране Аустроугарске и притиском великих сила, српска војска се повукла, али војни кругови и влада нису пристајали на договорену поделу Македоније. По сваку цену се желела обезбедити гранична линија с Грчком и спречити да Србија буде окружена Бугарском и Албанијом.

Тек што је маја 1913. у Лондону био склопљен мир, којим је Турској остављен само мали део европског копна испред Цариграда, Бугарска је 30. јуна 1913, нападом на српску и грчку војску, започела нов балкански рат ради прерасподеле плена. У бици на Брегалници (30.VI – 8.VII) претрпела је пораз, и, пошто су је напале и Румунија и Турска, била је присиљена на склапање мира. Србија је задржала територију Македоније, али је остао проблем граница према Албанији.

У време балканских ратова пољуљана су два стуба дотадашње српске политике: начело народности и идеал парламентарне демократије. Освајања у Албанији и Македонији показала су да Србија прекорачује деценијама заступани циљ ослобођења српског народа. Предстојећи обрачун с Турском ојачао је улогу војног фактора у Србији, који је иначе био јак од преврата 1903. године. Поред уставних чинилаца – краља, владе и парламента – у вођењу политике се намеће група официра на челу са пуковником Драгутином Димитријевићем–Аписом (1876–1917). Организација официра „Уједињење или смрт" („Црна рука") заговарала је агресивну спољну политику, одржавала је везе са организацијама Срба под страном влашћу и водила обавештајну делатност. Они су формирали центар моћи који је оспоравао демократију и парламентаризам, сматрајући да би снажна војна власт пре остварила националне циљеве.

Трвење војних и цивилних власти дошло је до изража на новим територијама, на које није проширено важење Устава Србије. Настојало се да се нађе ослонац међу свештеницима и учитељима који су се изјашњавали као Срби, остали су били отпуштани. Криза је избила око приоритета цивилних, односно војних, органа, пренела се у парламент, где је изнуђено повлачење краља Петра I, који је подржао официре. Краљевска овлашћења је пренео на сина Александра, који је постао регент. Затегнутост између уставних чинилаца – регента и владе, и дела официра одржаваће се све до 1917. године, до обрачуна у Солуну.

Победе Србије у оба балканска рата одјекнуле су међу словенским живљем Хабзбуршке монархије, где је долазило до излива одушевљења, манифестација радости, на што су власти интервенисале забранама и завођењем ванредног стања, суспендовањем локалних власти итд.

Аустроугарска је током балканских ратова показивала ратоборне намере према Србији, наметала је ултиматуме и тражила поводе за сукоб. Манифестације поданика због српских успеха представљале су карику у дугом ланцу непријатељских аката: Царинском рату 1906–1911, када је забрањен увоз стоке из Србије, још јаче у анексионој кризи 1908–1909. На српској страни односе нису заоштравале владе и одговорни политичари, већ део штампе, национална и тајна револуционарна удружења.

Тада је стасала млада генерација поучена из историје националних и социјалних борби да је насиље средство за постизање циљева,

генерација која је тражила дело и жртву уместо речи и политичких мудровања. У Босни су противници аустријског режима били окупљени у организацији „Млада Босна", чији чланови нису зазирали ни од атентата. Имајући пред очима узор свога друга, који је 1910. покушао атентат на земаљског поглавара, неколико чланова „Младе Босне" организовало је атентат на престолонаследника, надвојводу Франца Фердинанда, који је присуствујући војним маневрима посетио Сарајево на Видовдан 28. јуна 1914. године.

Убиство престолонаследника и његове жене имало је огроман одјек у свету, изазвало је репресалије против српског становништва у Монархији, ултиматум Србији од 10 тачака, од којих је једна садржала захтев да аустријски органи учествују у истрази о српским везама атентатора.

Како је од тог догађаја почео ланац догађаја који је непосредно водио избијању Светског рата, био је предмет судских истрага, ратне пропаганде, а кад је време протекло – и објективног научног истраживања. Неспорно је да су учесници добили оружје од српских официра, а пуковник Драгутин Димитријевић-Апис је 1917. у једном рапорту преузео на себе одговорност за организовање атентата. Ипак, међу истраживачима који су до танчина проучавали случај, има оних који се питају да ли су официри искористили младе револуционаре, или су ови искористили официре.

Српска радикалска влада, којој је на челу био Пашић, прихватила је све захтеве из ултиматума, осим једног који је нарушавао државни суверенитет – па и за тај је била спремна да нађе модус – али ратоборни кругови у Аустрији нису хтели да пропусте повољну прилику. Двадесет осмог јула Аустрија је објавила рат Србији. Црна Гора је 6. августа објавила рат Аустроугарској, а 11. августа Немачкој. Русија је стала уз Србију, а затим се, на основу ранијих савезништава, Немачка сврстала уз Аустроугарску и објавила рат Русији, Француској, Белгији; Аустроугарска је објавила рат Русији, а Француска и Велика Британија – Аустроугарској. Када се Јапан сврстао уз Антанту, а Турско царство уз Централне силе, рат се распростро по читавој планети.

Иако је имала ратоборно јавно мњење и војне кругове, званична Србија је осудила атентат, на сваки начин избегавајући рат због жртава, исцрпљености – људске и финансијске – из претходна два рата и распетости народа. У Хабзбуршкој монархији је у тренутку избијања рата живело близу два милиона Срба! Они су без своје воље и могућности избора укључени у ратну машинерију непријатеља Србије и Црне Горе. Срби су као војници првенствено употребљавани на другим фронтовима; међутим, Хрвати и муслимани су чинили знатан део трупа које су оперисале у Србији. За разлику од претход-

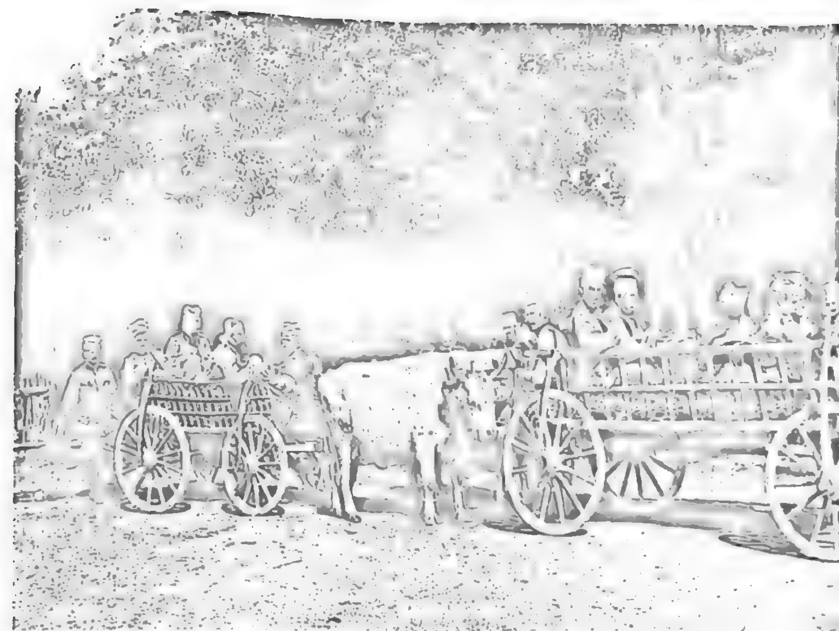

Сл. 7.8 Жртве рата: „санитетски воз" српске војске у Првом светском рату

них ратова, вођених ван државне територије, овога пута је држава на дугој линији од Ђердапа до црногорске границе лежала отворена пред вишеструко надмоћнијим непријатељем. Аустроугарска је имала око педесет милиона становника, а Србија, после увећања 1912, свега четири и по милиона.

Ратовање и страдање Србије у Првом светском рату може се поделити на неколико фаза. У другој половини 1914. српска војска је прво на планини Цер одбила аустријске трупе које су ушле преко Дрине и Саве (Церска битка 12–20. августа 1914). Потиснувши нови напад противника српска војска је прешла Дрину и ратовала на противничкој територији, али је била присиљена на повлачење (до 9. новембра). Уследио је нов јачи напад непријатеља у коме је заузет Београд и територија између Саве и Дрине. Слабо снабдевена српска војска је показивала знаке распадања кад је дотурањем оружја и муниције и реорганизацијом команде омогућен преокрет (Колубарска битка 17. новембра до 15. децембра). Београд је повраћен, непријатељ одбачен преко Дрине и Саве. Крајем 1914. није било непријатељских војника у Србији, осим заробљеника. Србијом су харале епидемије (пегави тифус, трбушни тифус, колера), које су однеле велики број жртава увећавајући ратна страдања.

Уследило је неколико месеци затишја у коме су оба блока тражила савезнике. Силе Антанте су се нарочито трудиле око Италије и

Бугарске. Италији је обећан велики део јадранске обале (Лондонски пакт, 26. IV 1915), а пошто Пашић није пристајао на уступке у Македонији, Бугарска се прикључила Централним силама.

У новом нападу на Србију, у јесен 1915, учествовале су војске Немачке, Аустроугарске и Бугарске, која је напала са истока и пресекла везу с Грчком. Српска војска се повлачила праћена великом масом цивила до Косова, а одатле је преостајао пут према мору – преко Црне Горе и Албаније. Тада је порастао значај црногорског фронта који је штитио путеве за повлачење српске војске и народа. Преостао је прелаз преко беспутних планина у зимско време кроз непријатељско окружење (Албанска голгота). Из северне Албаније, коју су поселе Италијани, српска војска и избеглице морали су пређи дуг пут до Валоне и Крфа. Само је део превезен савезничким бродовима.

Исцрпљен и болестан део ратника је овде умро након што је претрпео све страхоте повлачења. Преживели део војске је опорављен и бродовима пребачен у залеђе Солуна, где је после неуспелог савезничког искрцавања у Дарданелима, на територији тада неутралне Грчке успостављен фронт који ће тек касније добити значај као велико бојиште Светског рата. Први пробој је извршен крајем 1916, кад је форсиран планински венац Кајмакчалана и у тешким борбама потиснута бугарска војска и освојен Битољ, чиме је почело враћање територије.

Уз помоћ савезника и с великом вештином нађено је склониште за цивиле у логорима у Грчкој, Француској, Италији, Швајцарској и Северној Африци. Нарочита пажња је посвећена школској омладини, која је послата на школовање и студије, претежно у Француску.

До краја 1915. цела територија Србије била је под непријатељском окупацијом. Цела Македонија, Косово и Србија јужно од Крушевца дошли су под управу Бугарске, остатак је, као Генерални гувернман, потчињен аустријском генералу. На исти начин је организована управа у Црној Гори, где се покушало да се образује Влада. Бугарска управа је примењивала цео репертоар средстава за асимилацију – од забране употребе језика и имена до употребе школа, које су имале задатак да измене свест.

Поред суровог режима освајача, који је преостале Србе интернирао, затварао у радне логоре, хапсио, становништво је трпело и од оскудице и глади.

Како се због промена на фронтовима исход рата није могао ни назрети, губитак територије је доживљен као тежак пораз, што је заоштрило супротности у врховима, где се на једној страни налазила влада и парламент на Крфу, а на другој регент с верним официрима на Солунском фронту, где су били и официри из „Црне руке", размештени на споредне положаје. Односи су се заоштрили до те мере да су пуковник Димитријевић-Апис и другови изведени пред војни суд због наводног покушаја атентата на регента Александра. У процесу – који је касније ревидиран и поништен – кривица је „доказана" и изречен је велики број временских казни, неколико смртних, од којих су три извршене, једна над Аписом.

После преласка Кајмакчалана, Солунски фронт се дуго држао у облику рововског рата као и нека западна бојишта. Веома су биле живе дипломатске активности не само српске владе, већ и југословенских политичких фактора. На почетку рата српски парламент је у једној декларацији („Нишка декларација", 7. децембра 1914) међу ратним циљевима навео и ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, што је подразумевало рушење Хабзбуршке монархије. У водећим савезничким земљама су поред дипломатских представника деловали и истакнути интелектуалци, првенствено научници, обавештавајући јавност о српским и југословенским циљевима. У истом смислу је деловао „Југословенски одбор", у коме су били истакнути политичари из Монархије који су се по избијању рата склонили у савезничке земље (А. Трумбић, Ф. Супило, И. Мештровић). У лето 1917. чланови „Југословенског одбора" су на Крфу са српском владом (и опозицијом) водили преговоре о уређењу будуће државе. Донета је декларација („Крфска декларација", 20. јула 1917) којом се предвиђало да то буде уставна демократска и парламентарна монархија под династијом Карађорђевића, у којој ће бити равноправна народна имена, језици, писма, вероисповести, календари.

Нешто раније, у пролеће 1917, поводом обнављања парламентарног живота у Хабзбуршкој монархији, јужнословенски посланици у аустријском парламенту донели су „Мајску декларацију", којом се тражило да се на темељу народности и хрватског државног права унутар Монархије образује држава Јужних Словена. С временом ће та декларација бити прихватана од све већег броја општина, а у вези с променом стања на фронтовима постаће основа за стварање „народних већа", која ће напустити оквир хабзбуршке државе и играти улогу у стварању југословенске државе.

Неки општи ратни догађаји утицали су на положај Србије и изгледе за будућност. Да би придобили Румунију, савезници су јој 1916. године обећали цео Банат до Тисе. Србија би тако добила новог суседа а тамошњи део народа новог господара. Избијање руске револуције и излазак Русије из рата поколебао је стање на фронтовима и лишио Србију важног заштитника у дипломатским борбама. Извесна накнада је дошла у виду уласка у рат Америке, која ће се касније показати мање привржена чувању старог европског поретка и одржању Хабзбуршке монархије.

У току 1918. године почеле су припреме за пробој Солунског фронта. Српске трупе, ојачане југословенским добровољцима, махом бившим заробљеницима из Русије, чиниле су четвртину савезничких снага. Убрзо после тешког и крвавог пробоја фронта 29. септембра 1918. Бугарска је изашла из рата. После ослобођења Македоније савезничкој војсци су се прикључивали одреди Срба који су узели оружје. До 1. новембра 1918. ослобођен је Београд, а делови српске војске наставили су да напредују по дојучерашњој непријатељској територији.

Упоредо с тим, оснивају се народна вијећа Словенаца, Хрвата и Срба (6. октобра у Загребу) и Босне и Херцеговине (26. октобра у Сарајеву), а затим је донет низ одлука о раскидању односа с Хабзбуршком монархијом и ступању у нову државу Словенаца, Хрвата и Срба. Тек прокламована држава не само да није имала међународно признање, него је била угрожена, с једне стране италијанским наступањем ради заузимања Далмације, а с друге стране унутрашњом побуном и нередом револуционарних елемената и дезертера који су чинили „зелени кадар". Због тога су из многих места стизали позиви српској војсци да обезбеди ред.

Уједињење се остваривало око два центра – око Народног вијећа у Загребу и око српске владе, која је настојала да се што већи број области непосредно присаједини. У Црној Гори је 13. новембра 1918. донета одлука о уједињењу са Србијом под династијом Карађорђевића (Подгоричка скупштина). Династија Петровића, уклоњена са власти, постала је са својим присталицама, које су подржавали Италијани, огорчени противник нове државе. У Новом Саду је велика народна скупштина 25. новембра прогласила уједињење са Србијом. У Босни и Херцеговини су општине проглашавале уједињење са Србијом, док је Народно вијеће у Сарајеву остало под Загребом. Обе опасности, од Италијана, који су настојали да поседну словеначке земље и угрожавали Хрватску, и од револуционарних елемената, који су угрожавали поредак, присиљавале су Народно вијеће у Загребу да се ослања на српску војску и жури са уједињењем. Преговори у Женеви о некој врсти дуализма пропали су јер је оборена Пашићева влада.

Крајем новембра је Народно вијеће у Загребу изгласало одлуку о уједињењу и одредило делегацију која је у Београду 1. децембра 1918. присуствовала проглашењу уједињења. У Паризу је већ деловала мировна конференција, која је рачунала само са српском владом, па је Анте Трумбић постављен за министра спољних послова и, уз Пашића, за главног преговарача у Паризу. Заједничка држава је постепено признавана до средине 1919. године.

8
Сви Срби у једној држави

Између унитарног идеала и плуралистичке стварности

Прогласом уједињења 1. децембра 1918. године остварен је идеал који је неколико година раније морао изгледати недостижан – сви Срби су се нашли у једној држави.* Изгледало је да су створени услови да се дотле одвојени делови Српства повежу и хармонично развијају у будућности. Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца формиран је јединствен оквир, али се нису могле ни брзо ни делотворно отклонити последице дуге историје разједињености. Срби и њихови интереси, уосталом, нису били, нити су могли бити главна преокупација новостворене државе. Она је требало да послужи ослобођењу и уједињењу једног народа са три имена, али на сваком кораку њеног остваривања учествовали су представници три народа са својом индивидуалношћу, историјом и традицијом.

Целина сложене и бурне историје ове заједничке државе, која је по замисли својих твораца морала бити истовремено и национална и наднационална, не може бити предмет овог излагања, које се мора ограничити на српски део, пре свега на утицај те државе и заједничког живота са другим југословенским народима на интегративне процесе код Срба.

Било је неизмерно тешко обезбедити стабилност и успешан развој на брзину склопљеној држави, састављеној од различитих делова са шест правних режима, делова без знатнијих привредних веза, неједнаке друштвене структуре и нивоа развијености, делова чије се становништво није међусобно познавало, а у којој су комуникације биле подешене према ранијим политичким и економским центрима.

* Није познат број Срба који су остали као мањина у суседним земљама. Процењивало се да их је у Румунији остало око 50.000. У Мађарској, где је остављена могућност слободног пресељавања, било је око 80.000 Словена, а немогуће је проценити удео Срба. Исто важи за Албанију, где су међу неколико хиљада Словена претежно били Црногорци и Македонци.

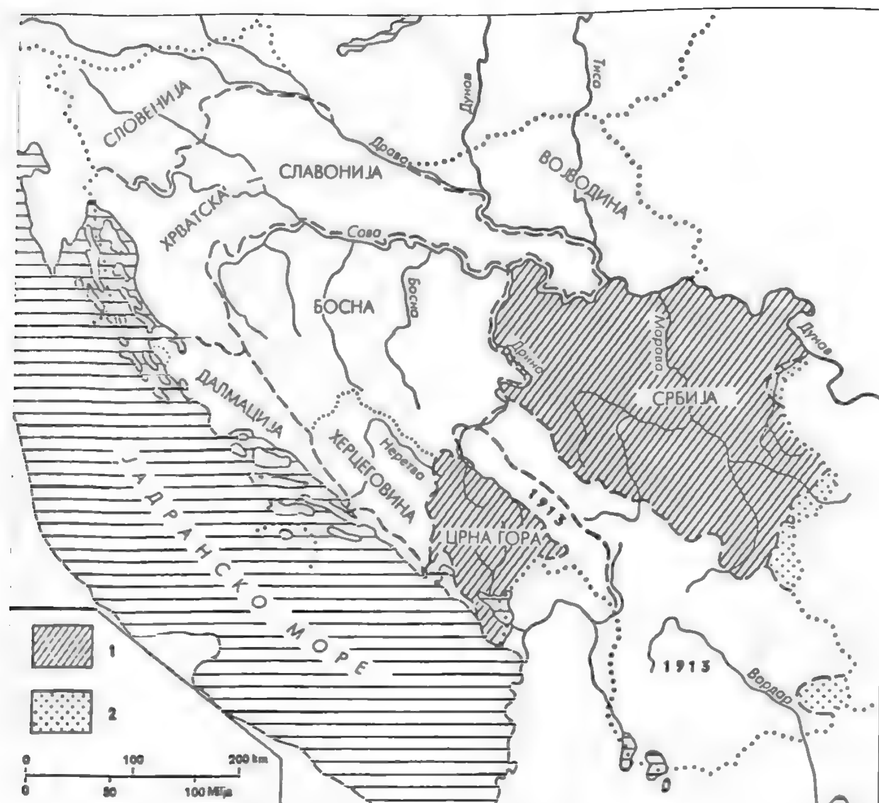

Карта 8.1 Србија и Црна Гора у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца
1. границе пре проширења из 1913; 2. проширење на рачун Бугарске 1919.

Такав задатак био би тешко остварив и за тимове светских експерата; далеко је превазилазио снаге локалних политичара, ограничених хоризоната, вођених и мотивисаних парцијалним интересима.

Вођство нове државе је већ при првим корацима околностима било присиљено да хитно решава бројне акутне проблеме: да обезбеди међународно признање, избори што повољније границе, припреми изборе за уставотворну скупштину, стиша социјалне сукобе заоштрене у периоду безвлашћа и радикализоване од стране унутрашњих и спољних фактора. (21. марта 1919. била је проглашена совјетска република у суседној Мађарској.)

Мировна конференција је почела с радом већ у јануару 1919. и на њој су главну реч водиле велике силе победнице, међу којима је била и Италија, велики противник југословенског уједињења. Поштоване су затечене границе Србије с Грчком, исправљене су с Бугарском, спорне су остале границе с Албанијом (до 1925). Било је теже повући нове границе на северу, где је становништво већ два века

Сл. 8.1 Династички континуитет: црква Светог Ђорђа на Опленцу, маузолеј краљевске породице Карађорђевић, саграђена 1912, задужбина краља Петра I. (Фотографија Б. Стругара)

живело измешано на истом простору. Румунија је претендовала на цео Банат до Тисе и нудила је пресељење Срба. Али, како су обе државе биле међу савезницима, наметнуто им је да поделе Банат. У разграничењу с Мађарском тражила се линија која би одвајала насеља с већинским мађарским, односно словенским становништвом. Највише се спорило око Барање, где је у Печују и околини била југословенска војска и локална револуционарна власт, док 1921. територија није предата Мађарској. И у Банату и у Бачкој остале су на обе стране границе знатне мањине.

Најтеже је било разграничење са Италијом, која је заузела Трст, Истру, Задар с околином, три острва, а касније и Ријеку. У Корушкој је на плебисциту становништво гласањем одлучило да остане у Аустрији. Неповољна решења на тој страни нису окрњила српско становништво нове државе, али су падала на терет влади у којој су Срби водили главну реч.

У обновљеном политичком животу учествовале су бројне старе и неке нове странке, већином регионално и национално ограничене. Изузеци су били Југословенска демократска странка, настала у Бео-

граду од блокова око Самосталне радикалне странке из Србије и остатака некадашње Хрватско-српске коалиције, које је предводио Светозар Прибићевић, и Комунистичка партија Југославије (од 1920), настала уједињењем револуционарних крила социјалдемократских партија из свих делова нове државе.

Привремено народно представништво, састављено од заступника странака из свих делова земље, водило је државне послове до доношења Устава. За Уставотворну скупштину биран је један посланик на 30.000 становника, а право гласа су имали сви мушкарци преко 21 године (осим војника и официра). Била је то новина за Хрватску, Словенију и Војводину, па се десило да су се веома разликовала изборна тела која су бирала представнике за народна вијећа (пре 1918), од оних која су бирала посланике за југословенски парламент. Највећи успех су постизале оне партије које су продрле најдаље међу политички активиране сељачке масе.

На изборима за Конституанту, одржаним 28. новембра 1920, највише гласова је добила Југословенска демократска странка (92 посланика), одмах за њом била је Народна радикална странка (91 посланик), која се проширила на крајеве настањене Србима. На треће место с 56 посланика дошли су комунисти, с огранцима у свим деловима земље и јачом подршком у областима незадовољним уједињењем (Македонија и Црна Гора). Здружене партије у Савезу земљорадника са 39 посланика нису биле национално или регионално ограничене.

Хрватска пучка сељачка странка, чији се вођа Стјепан Радић (1871–1928) противио одласку делегације Народног вијећа у Београд, избила је са педесет посланика на прво место међу хрватским странкама. Она ће мењати своје име („републиканска", после ће бити само „сељачка") и програме, али ће остати водећа хрватска странка, главни репрезентант народа. Водећа словеначка партија била је Словенска људска странка, која је имала 27 посланика и која ће под вођством Антона Корошеца (1872–1940) остати осовина словеначке политике у Краљевини. Две верски обележене партије окупљале су муслимане: Југословенска муслиманска организација окупљала је муслимане из Босне и Херцеговине са 24 посланика, а Џемијет (= Удружење) оне са Косова и из Македоније са осам мандата у Конституанти. Од 40 регистрованих партија 16 партија је имало посланике.

Као и уједињење, тако је и доношење устава протицало у процедуралним надигравањима, више срачунатим на тренутни успех појединих партија, него на постизање консензуса и стабилности. Владин пословник је предвиђао да се посланици заклињу краљу, што је прејудицирало уставна решења о монархији, па је низ странака бојкотовао рад Скупштине.

Сл. 8.2 Симбол јединства: зграда Парламента у Београду, пројектована за српску *Скупштину*, служила као југословенски парламент до 2003. године. (Фотографија Б. Стругара)

Као и у преговорима о стварању државе, и у припремању устава су се сударале унитарна и федерална концепција. Већина странака је одбацивала централистички концепт, па су радикалска влада, на челу с Пашићем, и водеће српске странке, имале тешкоћа да за свој нацрт обезбеде просту већину (приликом уједињења обећано је усвајање устава двотрећинском већином). Обећањима „праведне накнаде" за изгубљене поседе због укидања кметства и аграрне реформе, придобијене су две муслиманске странке, па се тако дошло до 223 гласа међу присутних 258 посланика (35 је гласало против, а 158 апстинирало).

Видовдански устав, назван по историјском дану изгласавања (28. јун 1921), уместо да озбезбеди стабилност новој држави, постао је камен смутње: све до 1924. године није га признавала водећа хрватска партија. У механизму централне власти главну улогу је имао монарх и од њега зависна влада, док је парламент маргинализован. Постао је поприште страначких и националних сукобљавања, узајамних оптуживања, место из кога је зрачила нетолеранција, која се постепено распростирала на читаву земљу.

У новој држави се за кратко време политичка клима променила. Југословенска „племена", донедавно здружена у отпору према Бечу и

Будимпешти, окренула су се једно против другог. Словенци и Хрвати су се опирали Београду, где су видели потенцијално извориште доминације и експлоатације. Са српске стране, заговорници чувања националних традиција и аутономија жигосани су као сепаратисти и антидржавни елементи и непрекидно подсећани на велике жртве које је Србија поднела да би их ослободила.

О нестабилности сведочи чињеница да су се владе често смењивале. У току десет година сменило се 24 кабинета, а само два су пала у парламенту; остале је краљ* обарао или присиљавао на оставку. Владало се уредбама и министарским декретима. И тако значајне мере као забрана Комунистичке партије увођене су владиним прогласом („Обзнана" од 28. XII 1920). За спровођење закона о аграрној реформи, јединог акта којим се утицало на промену друштвено-економске структуре, било је потребно 12 година; за оживотворење уставног прописа о подели државе на 33 области, било је потребно три године.

Делови државе су живели по старим законима, па је земља била подељена, примера ради, на зону с обавезним црквеним и зону с грађанским браком, на зону с катастром и зону с тапијама, зону у којој су школе радиле по прописима Краљевине Србије и зону с прописима из хабзбуршких времена итд. На целу земљу је проширено важење кривичног законика Србије, а уједначени су и војни прописи. Није, међутим, уједначен порески систем и током десет година није успело да се уједначи. Територије које су некад биле под Хабзбурзима плаћале су веће порезе и имале су већи удео у формирању буџета.

Веома су велике биле разлике између сразмерно развијеног северозапада и веома заосталог југоистока. И делови настањени Србима су се јако разликовали. На страни релативно развијених били су Срби из Хрватске и Војводине, нарочито они из градова; на страни сиромашних и заосталих били су они који су под Турцима били до 1878. или 1912. године.

У новоствореној држави Срби су остали просторно раздвојени и мање или више измешани са припадницима других народа. Колонизација „добровољаца" у Македонију, на Косово и у Војводину била је малих размера и није мењала етничке односе. За довршење интеграције најважније је било укидање препрека и сметњи слободној комуникацији између делова српског народа и његовог језгра. Било је, наравно, и других проблема, али на њих није обраћана пажња, јер су били у сенци тешкоћа изазваних југословенском интеграцијом,

* У улози монарха са великим овлашћењима нашао се Александар I Карађорђевић (регент 1914–1921), пошто му је августа 1921. умро отац, краљ Петар I.

настојањем да се утопијско и волунтаристичко проглашење Југословена за један народ са три имена, састављен од три „племена", доведе у склад с реалношћу.

Старим проблемима потеклим из дуготрајног одвојеног живота под различитим условима, прикључили су се нови, проистекли из поделе Балкана 1912–1913. и начина како је спроведено уједињење 1918. Ови други су се нарочито осетили у црногорском делу Српства. На крају рата је у Црној Гори владала нека врста заноса за уједињење, коме се противио само краљ Никола и уски круг присталица династије Петровића. Ипак, нису сви били за безусловно уједињење. Приликом избора посланика за скупштину у Подгорици, у новембру 1918, заговорници безусловног уједињења имали су беле, а њихови противници зелене листе. По томе је настала подела на „бјелаше" и „зеленаше", карактеристична за каснији политички живот у Црној Гори.

Начин на који је укинута држава и уклоњена династија изазвао је отпор, који се не може приписати искључиво италијанском мешању. „Зеленаши", па ни федералистичка странка, која се из њих развила, нису себе издвајали из српског народа. Али, у послератним годинама из уског круга потекла је идеја да су Црногорци посебна нација. Као што је књаз Никола у своје време своју државу непосредно изводио из дукљанско-зетске државе XI–XII века, тако су сада сепаратисти Црногорце изводили не од Срба, већ од других племена (Хрвата и Дукљана). Приликом каснијих потреса и подела та идеја ће добити већи значај, нарочито у вези са обновом црногорске државе у социјалистичком периоду. Екстремни вид ће добити у струји која крајем XX века парадоксално негира сваку везу Црногораца са Србима.

Црна Гора није имала ни у чему посебан положај, али се у административним поделама очувала као целина, прво као Зетска област, касније као Зетска бановина, која је обухватала и знатан део Херцеговине и Дубровник.

Краљевина Србија је у државу СХС унела територије присаједињене 1912–1913, у којима је српска управа трајала тек нешто више од две године, а затим била пресечена периодом бугарске власти (1915–1918). Иако је у званичној терминологији вардарски део Македоније називан Јужна Србија, а становници убрајани у Србе, становништво није било интегрисано у српски народ ни приближно толико као други делови, нпр. они прикључени 1878. Остао је јак бугарски супстрат, затим немало оних који су усвојили свест о македонској посебности. Свесни Срби су чинили мањину, груписану у северним деловима. Немир и несигурност су уносили напади комита из

Бугарске. Власт се није могла ослонити на самоуправу, чиновништво и просветни радници довођени су из других делова земље.

У земљама уједињеним 1918. положај Срба се темељно изменио. Од потискиване мањине постали су владајућа нација, па су се идентификовали са заједничком државом; њихова је била династија, њихова победничка војска; подржавали су политику државног врха. Срби су се прибили уз државни центар, веза са њим је постала драгоценија од везе са окружењем у коме је протицао њихов живот и у коме су били њихови материјални интереси. То се није свуда испољавало на исти начин. У Словенији је присуство Срба било симболично. У Војводини су преовладали, јер су мањине биле или појединачно малобројне или обесправљене (на првим изборима Мађари и Немци нису имали право гласа); чврсто су се везали за Београд и Србију (од 1929. били су у истој управној јединици са Шумадијом).

У Хрватској и Босни и Херцеговини ситуација је била сложенија: Срби су остали заједно са Хрватима и муслиманима, који су се према новој држави и њеном центру постављали критички, тражили права за своју групу, али и регионалну самоуправу. Како су борбе српских и хрватских странака постајале све оштрије, Срби у Хрватској и Далмацији су све више западали у процеп. Морали су се определити да ли ће се идентификовати са српским центром, или с несрпским окружењем с којим су делили животне услове. Политички вођи су били склони да се држе мишљења Светозара Прибићевића с почетка XX века, изреченог у време спорења загребачких српских самосталаца и новосадских радикала: „јер Србија је најмјеродавнији фактор у српском народу за просуђивање српских интереса". Прибићевић се тога држао и годинама је био заговорник крутог централизма, да би се 1927. придружио Радићу склопивши Сељачко-демократску коалицију.

Владајући кругови Краљевине нису показивали интерес за проблеме недовршене српске националне интеграције. Избегавали су федерално устројство између осталог и због тога да се не би делио српски народ; наглашавали су да је српска држава нестала, да не траже посебан положај за Србе, али су нову Краљевину СХС перципирали и водили као проширену Србију.

Подразумевало се да је у стабилној и јакој заједничкој држави српски елемент у сваком погледу безбедан. Међутим, држава није била стабилна, а непрекидне унутрашње борбе су довеле до тога да су се припадници других народа збијали на националној основи, док су се Срби подвајали. Словенци и Хрвати, па и муслимани, с временом реагују уједначено кроз своје масовне странке, док Срби реагују плуралистички кроз више странака и наступају са алтернативним пројектима уређења.

Српској интеграцији није ишла наруку ни идеолошка оријентација режима, коју је диктирао монарх, и војних кругова и партијских вођстава, која је оштро супротстављала победнике и побеђене, заслужне борце и пасивне добитнике. Циљ је био да се увећа ауторитет војске, државе, династије, али се тиме усецала граница међу саме Србе. У истом правцу је деловао и идеологизовани поглед на прошлост у коме је историја почињала од ослободилачких борби и „независних држава" Србије и Црне Горе, у коме је улога државе преко сваке мере идеализована.

Уједињење је наметнуло потребу да се новом државном оквиру прилагоди Српска православна црква, која је у целом претходном развоју српског народа играла веома важну улогу. Њене делове је уједињење затекло под шест различитих јурисдикција. Од децембра 1918. постепено је вршено спајање посредством епископских конференција. Прво су епископи из Босне и Херцеговине и Карловачке митрополије исказали жељу да се сједине са Београдском митрополијом као црквом Краљевине Србије. У 1919. је слично поступио и митрополит Црне Горе. Формиран је Средишњи архијерејски одбор са задатком да исходи сагласност иностраних црквених тела, за далматинске бискупије у Букурешту, за остале у Цариграду. Од Цариградске патријаршије су 1920. канонским поступком преузете све епископије које су по мировним уговорима ушле у састав Краљевине СХС. Свечано уједињење у Српску патријаршију проглашено је септембра 1920. године. Власти нису прихватиле предлог да митрополит београдски постане патријарх, већ су наметнуле избор*, који је пао на Димитрија Павловића, београдског митрополита, којега је краљ потврдио. Свечано устоличење патријарха обављено је у Пећи 1924. после смирења арбанашке побуне.

Знатне разлике у организацији и начину деловања Цркве (црквене општине, сабори, саборски одбори, улога световњака уопште) уједначаване су постепено све до доношења Устава СПЦ 1931. године. Одмах је постало видљиво да се режим под којим црква делује темељно изменио. Преовладао је тип цркве с монашким језгром и монархијском влашћу епископа у дијецези. Закржљали су раније веома плодотворни облици учешћа верника у црквеном животу. СПЦ је као целина дошла под режим какав се у Србији изграђивао од кнеза Милоша до радикалских влада – с мало утицаја изван чисто верске сфере. Црква није била добитник приликом уједињења 1918; део Цркве из Краљевине Србије изгубио је улогу државне цркве (у новој држави било је 1931. године 48,7% православних верника);

* Тада примењен избор озакоњен је касније (1930): Архијерејски сабор је предлагао три кандидата од којих је краљ бирао једног, који би постао патријарх.

Карловачка митрополија, па и друге дијецезе из хабзбуршког подручја, изгубиле су статус, богатство, утицај, манастирска имања захваћена су аграрном реформом. Отуда је потицао колебљив став према Југославији, који ће се касније више пута испољити.

Октроисана Југославија

У политичком животу Краљевине значајан прелом представљало је одрицање Радићеве странке од републиканског програма, мирење са режимом Видовданског устава. Повратак Хрватске сељачке странке (тако се називала од 1925) у парламентарни живот и њено учешће у владама 1925–1927. поправио је стање у земљи утолико што је отклонио опасност од „сепарације", којом се претило из Хрватске, или од „ампутације", којом се претило из државног центра. Стање се међутим погоршало утолико што су и Влада и Скупштина постале позорнице још жешћих обрачуна, све до потезања ватреног оружја, што се десило 20. јуна 1928, када је радикалски посланик из Црне Горе с говорнице пуцао у Радића и његове блиске сараднике. Двојица су усмрћена на месту, двојица рањена, сам Стјепан Радић умро је од последица рана. Злочин у парламенту довео је државну кризу до врхунца.

Стишавању је допринео Антон Корошец, једини председник владе који није био Србин. После неколико месеци краљ Александар I је прибегао одлучним мерама: Манифестом од 6. јануара (Бадњи дан православаца) 1929. укинуо је важење Устава, распустио парламент, коме је ставио на терет неуспешност политике претходних година, забранио је деловање странака. Искључио је посреднике између краља и народа. Владу на челу са командантом краљеве гарде, генералом Петром Живковићем, попунио је министрима, политичарима више наклоњеним двору, него сопственим забрањеним странкама. Међу њима је био најрепрезентативнији словеначки лидер А. Корошец. Распуштени су и изабрани органи по општинама.

Истакнуте страначке личности су подвргнуте надзору, прогоњене, емигрирале, као С. Прибићевић и А. Павелић, који је касније организовао атентат на краља. На другој страни, краљ је добио подршку не само војске, државног апарата и југословенских националиста из Србије, већ и од масона, затим бројних појединаца из Словеније и Хрватске, чије су позиције или пословни интереси тражили стабилност и сигурност. Интегрално југословенство подржавали су и идеалисти међу интелектуалцима, који су на примерима италијанског и немачког уједињења темељили уверење да се може формирати југословенска нација.

На линији радикалног унитаризма био је закон о називу државе и њеној територијалној подели из октобра 1929. Држава је добила име Краљевина Југославија, „племенска" имена су потиснута, а уместо на 33 *области* држава је подељена на девет *бановина*. На челу сваке био је *бан* кога је постављао краљ; касније је уз њега било *банско веће* са саветодавном функцијом. Иако је током раније историје „бановина" било у скоро свим деловима земље (у Босни, северној Србији), сматрало се да припадају традицији Хрватске, у којој је бан био носилац извршне власти до 1918. године. Бановине су добиле називе по рекама, осим Далмације која је била Приморска бановина. Интенција је била да оне замене и потисну историјске „племенске" покрајине, а десило се супротно – послужиле су, барем неке, као оквир за националну интеграцију.

Дравска бановина је обухватила словеначке земље у Југославији, Савска се састојала од Хрватске и Славоније, Приморска од југословенског дела Далмације. Зетска је поред Црне Горе захватала и део Метохије, део Херцеговине и Дубровник. Вардарска је покривала југословенски део Македоније с јужним делом Србије и Косовом. Средњи део, који је важио као српски, био је подељен на четири бановине (Врбаска, Дринска, Моравска и Дунавска), а у њима је била и главнина муслимана и националних мањина.

Југославија бановинâ у којој су потиснута „племена", предвођена интегралистички усмереним снагама, требало је да буде талионица у којој ће се стопити нова југословенска нација. Политичке мере којима је био радикализован национални унитаризам биле су праћене интензивном пропагандом интегралног југословенства. У начелу, унитаристичка оријентација погађала је српске традиције једнако као и словеначке и хрватске. Организације и странке са српским именом једнако су гушене и укидане као и друге.

Али, у ономе што је ушло у срж идеологије интегралног југословенства српска компонента имала је привилеговано место, не само по значају у историји XIX и XX века, по улози Пијемонта, жртвама и победама, већ и као носилац основних вредности. У незадрживом кретању ка уједињењу Срби су носили државотворност и слободољубивост; они су чували словенство, насупрот другима потчињеним Риму; они су заступали слободоумље насупрот клерикализму итд. итд.

Откривање прошлости се и у романтичарској и у критично-научној фази остваривало кроз трагање за почецима сваке нације понаособ. Отуда се погледи на целину развоја јужног Словенства нису јављали после хуманистичких и просветитељских писаца. Идеологији интегралног југословенства је била преко потребна визија заједничке историје која стреми уједињењу. Настао је већи број различи-

тих текстова, међу којима се по утицају који је извршила издваја богато документована и уравнотежена *Историја Југославије* (1933) београдског историчара Владимира Ћоровића (1885–1941).

Још су савременици запажали, а каснији догађаји су потврђивали, да идеологија интегралног југословенства није постигла свој циљ; није задовољавала ни Србе, а још мање друге југословенске народе. Ипак, ширена путем школе, уграђена у литературу и културу тридесетих година, она је вршила утицај и касније, у време кад су је се сви одрицали. Индиректно је допринела обнављању Југославије после слома 1941. године.

Краљева лична власт искоришћена је за ефикасније сређивање прилика у држави. Врховни законодавни савет, састављен од стручњака, извршио је уједначавање грађанског и кривичног законодавства; прогласио је низ закона о управи; закон о Српској православној цркви; неколико просветних закона са циљем да школе послуже индоктринацији у духу интегралног југословенства. Суочена с последицама велике кризе, која је погодила земљораднике, држава се јаче мешала у привредни живот. Завршена је аграрна реформа, сељаци су постали власници добијене земље. Држава је увела мораторијум на дуговања сељака, али и на своје властите дугове.

Октроисањем Устава (3. септембра 1931) завршен је период краљеве диктатуре, али су остале на снази њене тековине. Народно представништво је постало дводомно; поред Скупштине уведен је Сенат, у коме је половину чланова постављао краљ. На изборима су могле учествовати само странке заступљене у свим деловима државе. На изборима 1931. године обављеним јавним и усменим гласањем учествовала је само владина странка: Југословенска радикално-сељачка демократија (од 1933. Југословенска национална странка). По том Уставу и већини закона донетих у том периоду Југославија је живела до свога слома 1941. Ипак се ефикасност краљевог режима не може проценити, јер је рано прекинут краљевом погибијом у Марсеју (9. X 1934) од руке убице кога су унајмили хрватске усташе и македонски екстремисти. Судећи по начину како је краљ ожаљен у свим деловима земље, његово самодржавље није било непопуларно у масама.

Наследник престола Петар II (1923–1970, краљ од 1941. до 1945), био је малолетан, па је државу водило Намесништво, у коме је главну улогу имао брат од стрица покојног краља, кнез Павле Карађорђевић (1893–1976). Режим се није одрицао политике краља Александра, али је није енергично спроводио. Постепено су, са обнављањем партијских активности, искрсавали стари проблеми, на првом месту положај Хрватске. Уз Хрватску сељачку странку сада се нашла и српска опозиција, јер су прописима били присиљени на удруживање.

Питања аутономије и државног преустројства заокупљала су тада и српске странке, нарочито политичаре из Војводине.

На редовним изборима 1935. године одмераване су снаге владине партије (ЈНС) и удружене опозиције, чији је носилац листе био В. Мачек. Без заједничког програма наступиле су српске партије (Демократска странка, Савез земљорадника) и већ раније формирана Сељачко-демократска коалиција. Иако су избори били јавни и власт вршила притисак на бираче, ипак је, према 1.700.000 владиних гласова, удружена опозиција добила 1.100.000 гласова.

Тада је Милану Стојадиновићу (1888–1961), финансијском стручњаку и радикалском политичару, поверено образовање владе која се истиче међу свим владама трајношћу (1935–1939) и утицајем на државне послове. Стојадиновић је наставио за краља Александра започето приближавање Немачкој; постигао је измирење са Италијом (1937). Усмеривши извоз аграрних производа према Немачкој, ублажио је последице велике привредне кризе. Придобио је главну словеначку (СЛС) и муслиманску (ЈМО) партију за нову режимску странку Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ), којој се наметнуо за вођу. Окренуо је против себе Српску православну цркву настојећи да ратификује конкордат с Ватиканом (1937). Хрватска опозиција удружена са српском постигла је, упркос неповољним условима на изборима 1938, још бољи резултат него на претходним.

То је пружило прилику кнезу Павлу да повери мандат Драгиши Цветковићу (1893–1969), спремном да дâ приоритет сређивању односа с хрватском опозицијом. После вишемесечних преговора склопљен је споразум Цветковић–Мачек (26. августа 1939). Од дотадашње Савске и Приморске бановине и суседних срезова из других бановина образована је Хрватска бановина. Предвиђено је да има бана, сабор, пуну надлежност у управи, привреди, просвети, социјалној политици. Питања коначног разграничења и поделе надлежности остала су отворена за темељно преуређење државе с којим се рачунало.* После тога су Мачек и хрватски министри ушли у владу.

У српској опозицији и јавности уопште споразум је примљен с великим негодовањем. Како је Дравска бановина већ раније била заокружила словеначки простор, а сада је аутономијом омеђена и хрватска територија, поставило се питање о српској јединици, што је наметало поређење и питање да ли постоје услови да преостали део буде српска јединица.

Током претходне две деценије живота под једним државним кровом, међу Србима су смањене разлике настале због неједнаких

* Промена Устава није била могућа у време краљевог малолетства, које је истицало септембра 1941. године.

услова развоја. Уједначена је друштвена структура, више није било племства ни кметова, нација се састојала од грађана једнаких пред законом, али је остала подељена на богате и сиромашне. Није се смањио распон између сразмерно развијеног севера и заосталог, сиромашног југа. Четири петине нације су чинили земљорадници, већином на малим парцелама, једва довољним за издржавање породице. Живот у Југославији омогућио је боље узајамно упознавање делова српског народа, иако је кретање и путовање било привилегија образованих и боље стојећих. Нису ишчезле, једва да су смањене, разлике у менталитету и традиционалној култури. Српски народ је и даље имао свој екавски и ијекавски део.

Живот у Југославији пружио је прилику да се преиспитају основна схватања о самој нацији. Да ли су Срби само православни, како је поучавала црква, или су од сва „три закона", како се од Вука Караџића понављало у либералним круговима... Нема сумње да је и у међуратним деценијама било муслимана који су се осећали Србима, међу њима и врло истакнутих; вероватно су били и за неки проценат бројнији него пре 1918, али основна маса се ни у том периоду није идентификовала са Србима, као уосталом ни с Хрватима. Било је и Срба католика, можда су били бројнији него раније, али су били недовољно утицајни да би примером доказали да су у модерном друштву превазиђене прастаре конфесионалне границе.

Нову дилему ставио је пред Србе југословенски унитаризам: да ли да настоје да очувају своје традиције и обележја индивидуалности, као Хрвати и Словенци, или да се препусте „југословенској синтези", како их је усмеравала државна идеологија, надајући се да ће српске особености преовладати.

Дискусије о положају и перспективама Срба у Југославији нису покретале владе, нити страначка вођства, већ независни интелектуалци окупљени око Српског културног клуба (основан 1937), коме је на челу био правник и историчар Слободан Јовановић (1869–1958). Српски културни клуб се обраћао центру српског политичког спектра у време кад су све више узимали маха екстремна десница и левица.

После 1918. у српску средину су из европске културе продирала нова струјања, пре свега ширила се *модерна* са оспоравањем академизма и традиционализма. У српској литератури је нарочито био утицајан надреализам, чврсто повезан са париским језгром. Као и друге националне културе, и српска је била у експанзији, богатила се новим жанровима, стиловима, правцима, идејама, претежно универзалним. Национална компонента, битна за интеграционе процесе, није расла у истој сразмери, нити истом брзином, а официјелна идеологија интегралног југословенства је потискивањем „племенских" симбола и мотива ометала њен развој.

Ширећи се с маргина, хватали су корена заступници екстремних идеологија, десних, са инспирацијом у фашизму и националсоцијализму, и левих, које су слушале Стаљина или Троцког као некад Маркса или Бакуњина. Моторна снага у ширењу утицајније верзије левог радикализма била је илегална Комунистичка партија.

Традиционална одбојност према Немачкој и пропагираној германској супериорности спречавала је ширење нацистичких огранака, осим међу војвођанским Немцима. Међутим, опште идеје-водиље као антидемократизам, антисемитизам и расизам, дале су се накалемити на домаће традиције. Од почетка XX века представе о раси су све чешће повезиване с нацијом; постулиран је расни супстрат троименог народа. Од времена утицаја руских славјанофила одржала се и антиевропска настројеност, мржња према прогресу и световној култури, нарочито у црквеним круговима. Утицајног пропагатора је та оживљена струја добила у лицу вештог беседника епископа Николаја Велимировића (1880–1956).

Политички се екстремна десница најпотпуније исказала у покрету „Збор" Димитрија Љотића, који је настојао да нацистичке идеале повеже с националним, чак православним традицијама. „Збор" није имао посланике, недостајала му је масовна подлога, али је вршио утицај међу интелектуалцима, омладином, па чак и у црквеним круговима.

Комунистима је од 1921. био забрањен рад, тако да су деловали кроз тзв. легалне организације и преко истакнутих појединаца међу интелектуалцима. Ширење левог радикализма олакшавала је снажна критичност према официјелној идеологији, а погодно тло је налазио у незадовољству сиромашних маса. Главно поприште на коме су се сударали заступници идеолошке деснице и левице било је на Београдском универзитету.

Ту се, на јединому универзитету у источном делу државе (имао је по један факултет у Суботици и Скопљу), сабрала велика и шарена студентска популација. Иако је земља била сиромашна, породице су ипак, уз највеће жртве, слале децу на школовање. Високо образовање је тада омогућавало друштвену промоцију. Велики је био удео сиромашних студената из провинције, који су тешко живели, радили уз студије, осећали се презрени и дубоко незадовољни владајућим поретком. Више него у великим партијама, студенти су били активни у својим идеолошки обојеним организацијама, које су се и међусобно сукобљавале. Универзитет је био легло незадовољства, жариште демонстрација, место окршаја са полицијом, при чему су падале жртве, што је јачало солидарност у крилу истомишљеника. Збивања у следе-

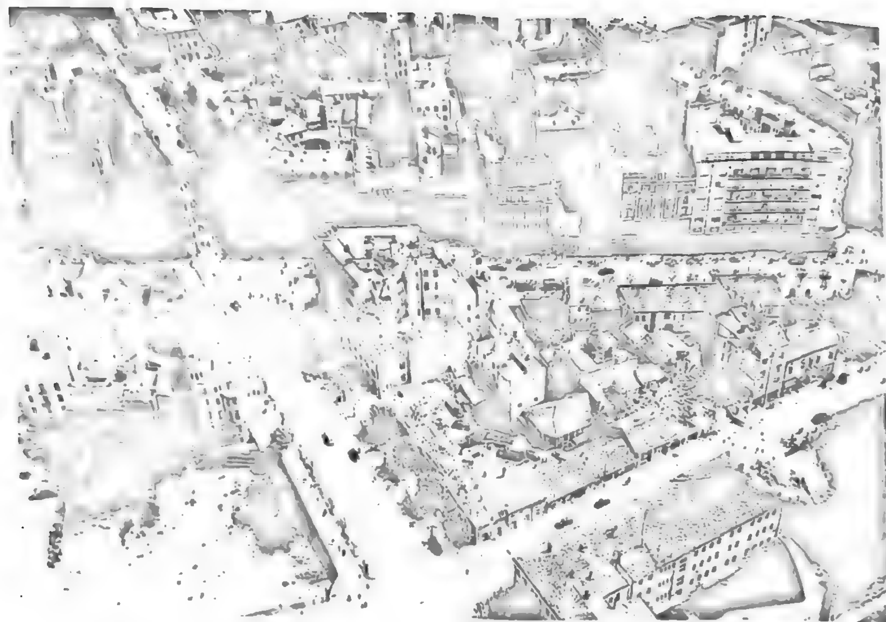

Сл. 8.3 Разорена престоница разорене државе: део Београда после немачког бомбардовања 6. априла 1941. (Немачка фотографија снимљена из ваздуха)

ћој деценији (после 1941) показују да је Београдски универзитет био значајнији расадник револуције од фабрика и синдиката.

Узбуђења око Споразума Цветковић–Мачек још се нису била стишала кад су спољнополитички догађаји почели заокупљати пажњу политичара и јавности. Кад је избио рат септембра 1939. попришта су била далеко, али зараћене стране су биле близу. Рајх је „аншлусом" Аустрије постао сусед Југославије, а Италија је после запоседања Албаније, нападом на Грчку 1940. приближила ратиште југословенским границама. Кад су Мађарска и Румунија крајем 1940. и Бугарска почетком марта 1941. приступиле Тројном пакту, Југославија је била заокружена а државно вођство је стављено пред тешку дилему. На једној страни, укључивање у Хитлеров систем савезништава било је крајње непопуларно, нарочито у српском делу Југославије, коме је очување државе било неопходно ради заштите бројних Срба изван Србије. На другој страни, није било реалних изгледа да се земља може успешно супротставити Хитлеровој ратној машини. У марту 1941. године није било савезничких војника на тлу Европе, а СССР је био везан пактом Рибентроп–Молотов (1939).

Намесништво и Влада Цветковић–Мачек приклонили су се сили. У Бечу је 25. марта 1941. године потписано приступање Пакту, који је за Југославију садржао и неке олакшице (њена територија не-

добијање Солуна). Ерупција масовног незадовољства у Београду, затим у градовима српског дела државе, није провалила одмах, већ после 48 сати, кад је објављено да је збачена Влада, укинуто Намесништво, престолонаследник проглашен за краља (недостајало му је пет месеци до пунолетства). У организовању преврата главну улогу је имала група официра, а у уличним демонстрацијама студентска и школска омладина, што је касније дало прилику комунистима да демонстрације представе као своје дело.

Образована је нова влада, којој је на челу био генерал авијације Душан Симовић (1882–1962), с министрима из већих политичких партија. Влада није опозвала приступање Пакту од 25. марта. Та се појединост заборављала када је после 1945. изграђивана митологија 27. марта. Хитлер је, међутим, већ био одлучио да се освети за претрпљену увреду. Без објаве рата 6. априла 1941. је сурово бомбардован Београд, а у Југославију су са више страна ушле немачке трупе. Отпор је пружан местимично, велики део војних јединица био је у расулу. На територији Хрватске деловале су страначке оружане страже, а 10. априла је у Загребу проглашена Независна Држава Хрватска (НДХ). Следећег дана је Мачек, потпредседник краљевске владе, позвао Хрвате да се покоре новој власти. Капитулација је потписана 17. априла, после непуне две недеље ратног стања.

Страдање и васкрсење

Збивања после „Априлског рата" (6–18. априла 1941) показују да је Хитлер своје акције против Југославије усмерио првенствено на Србе. Југославија је раскомадана у складу са жељама оних који су тражили ревизију резултата Првог светског рата. Мађарска је добила Бачку, Барању и Међумурје, Бугарска Македонију и југоисточну Србију, Италија, преко вазалне Албаније, Косово са Метохијом, а окупирала је и Црну Гору. Словеначке земље, некадашњу Дравску бановину, поделили су Рајх и Италија.

На велики део територије Југославије проширила се вазална Независна Држава Хрватска, препуштена фашистичком покрету „усташа" чији је „поглавник" био Анте Павелић (1889–1959). Добила је границе највећих амбиција, до Дрине и Земуна*, али је умањена у Далмацији где је Италија заузела обалу од Сплита до Нина и већину острва. Спајајући домаће традиције екстремног национализма са нацистичким расизмом, усташки режим није скривао програм искорењивања Срба који су чинили 30% становништва НДХ. Један од уста-

шких вођа јавно је проглашавао да ће део Срба побити, део раселити, а део превести у католичанство и претопити у Хрвате.

Сви ти методи су примењивани упорно и с великом свирепошћу. Први месеци усташке страховладе били су испуњени великим бројем масовних покоља у свим делова земље, нарочито у Хрватској и Херцеговини. Срби су депортовани у сабирне логоре који су претворени у концентрационе логоре и у њима су уништавани током рата заједно с Јеврејима и Ромима и хрватским противницима режима. Најзлогласнији логори су били у Јасеновцу, Старој Градишки и Јадовну. Око 200.000 Срба је протерано и нашло је уточиште у Србији. Забрањени су били српско име и ћирилично писмо; Срби су, као и Јевреји, обележени траком друге боје и ограничени у кретању. Побијен је велики број свештеника који нису напустили своју паству, међу њима и три епископа. Велики број цркава је разорен и обесвећен. У свим деловима државе спровођено је масовно прекрштавање противно канонским прописима саме католичке цркве. Да би се неутралисао утицај српских традиција, образована је „Хрватска православна црква" под једним руским емигрантским монахом.

Остатак Србије био је под немачком војном командом, која се ослањала на домаће цивилне власти, прво Комесарску управу, а затим, од краја августа 1941, на „српску владу" генерала Милана Недића (1877–1946). У просветним и црквеним стварима под владом у Београду били су и Срби из Баната, где је локална власт препуштена домаћим Немцима. Под окриљем квислиншке власти с благословом окупатора формиране су и војне снаге: Српски добровољачки корпус и Српска државна стража, првенствено од присталица Димитрија Љотића и покрета „Збор". Тако се десило да је националистичка десница из предратног периода постала део непријатељског окупационог система.

Заробљени војници и официри су одведени у логоре у Немачкој, где су задржани они с територије Србије, док су они с територија немачких савезника пуштени кућама. Италија је ослободила заробљенике из Црне Горе. Окупирана Србија је постала прибежиште избеглицама из Хрватске, Македоније, с Косова и из других области. Чак су и Словенци (7.000) били депортовани у Србију.

Континуитет разорене државе чували су краљ и Влада у емиграцији, прво у Каиру, затим у Лондону. Осим групе пилота и официра, краљевска влада није располагала војним снагама. „Југословенска војска у отаџбини" настала је касније, кад су успостављене редовне везе с одредима непокорених официра којима је на челу био пуковник Драгољуб-Дража Михаиловић (1893–1946). Михаиловићеве снаге имале су војну организацију, бројне официре, али су с временом

усвојиле традиционалну ношњу и изглед нерегуларних четника: црну одећу, укрштене реденике, шубаре и дуге браде.

Као браниоци континуитета Југославије наступили су и комунисти, али тек после немачког напада на Совјетски савез (22. јуна 1941). И они су на више места образовали одреде и почели нападати окупаторе и домаће квислиншке власти. На њих се пренео руски назив „партизани", који су и сами прихватили. Они нису истицали своју револуционарну оријентацију, али су усвојили познате комунистичке симболе (петокрака, црвена застава). Противници су их жигосали као комунисте, што је одговарало руководећем језгру, али не и партизанској маси.

Већи део збегова и наоружаних одреда у пролеће и лето 1941. године настао је у самоодбрани, бекству од усташких покоља и насиља власти. На чело би стали официри, или искусни војници, а на партизанској страни, где је било мало официра, значајну улогу су играли борци из шпанског грађанског рата. Ови устаници су се тек с временом диференцирали и усвајали симболе једне или друге стране.

Иако им је борба против окупатора била заједнички циљ, вођства четника и партизана су од самог почетка била свесна да им се програми разликују. Суочени међусобно на малом простору Србије, покушали су да се договоре о сарадњи. У јесен 1941. одржана су два састанка пуковника Михаиловића и тада сасвим непознатог комунистичког вође с надимком Тито (Јосип Броз, 1892–1980), али без резултата. Већ у новембру 1941. године борци два ривалска покрета пуцали су једни на друге.

Партизани су наступали агресивније, нападали су Немце, који су одговарали одмаздом и прогласили да ће за убијеног Немца бити стрељано 100 Срба (50 за рањеног Немца), што су и остваривали великим рацијама у Краљеву и Крагујевцу, где су и ученици из школа одвођени на стрељање. У западној Србији су партизани неко време (септембар–новембар 1941) држали пространију територију с центром у граду Ужицу („Ужичка република").

Немачка офанзива их је потиснула у Босну и од тада све до лета 1944. партизани нису имали знатнијег упоришта у Србији, с изузетком локалних одреда у јужним деловима земље. Напустивши Србију у зиму 1941, партизани су почели формирати покретне јединице, бригаде а касније и дивизије, обезбедили су координацију међу јединицама и одредима, а строга партијска хијерархија осигуравала је дисциплину.

Четнички покрет је од почетка био заснован на војној организацији, али, растурен на великом простору, није располагао ефикасним везама, губио је комуникацију и субординацију међу командама. Знатан број заповедника деловао је самостално и према својим

проценама мирио се и сарађивао с окупаторским властима, нарочито у италијанској зони. Било је и четника противника покрета Драже Михаиловића, какви су били присталице Косте Пећанца, који су се слободно кретали по градовима Србије. У свим деловима земље четници су се обрачунавали с хрватским и муслиманским живљем светећи се због покоља и прогона Срба.

Пуковнику Михаиловићу је ауторитет подигла краљевска влада. Добио је официре из Каира, унапређен је за генерала, постављен за министра војске, обезбеђена му је савезничка помоћ. Неко време је и Москва популарисала Михаиловића и његову борбу. У ратним условима, и међу трупама и међу цивилним становништвом, све више је растао значај радија као средства комуникације чији утицај окупатор није могао пресећи. У Москви је деловала „Слободна Југославија", док су велике и утицајне станице Британије и САД подржавале Михаиловића и његову војску.

Поред ратовања на терену, све жешћег и непомирљивијег, између четника и партизана водила се борба за првенство у антифашистичком отпору. Указујући на примере појединих команданата и четника повезаних с окупацијским властима, партизани су оптуживали за сарадњу с окупатором све четнике, па и оне које су Немци гонили и заробљавали 1944. Противници четника се нису трудили ни тада, ни касније, да уочавају разлике. После рата је изашла на видело дуго скривана тајна да су и партизани 1943, суочени с плановима савезничког искрцавања, притиснути са свих страна, ишли даље од размене заробљеника, уговарали примирје са Немцима и нудили сарадњу против четника.

Неку врсту надзора и арбитрирања међу две ривалске војске вршиле су савезничке мисије, које су прво одлазиле само краљевској војсци, а касније (од 1943) и партизанима. Њихови извештаји су имали утицаја на дистрибуцију савезничке помоћи, а касније и на важније политичке одлуке.

На жестину борби је утицало очекивано савезничко искрцавање на Балкану: свака страна је настојала да обезбеди повољан положај. Међутим, битну промену је донео излазак Италије из рата у јесен 1943. Немци нису могли једнаким снагама свугде заменити Италијане, који су постали заробљеници и прелазили партизанима. Број бораца и јединица на партизанској страни нагло се повећавао, делом и приливом из редова мобилисаних хрватских војника (домобрани).

У јесен 1943. партизански покрет почиње да успоставља паралелну власт не само локално (народноослободилачки одбори), него и на плану целе земље. Крајем 1942. основано је Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), као политичко тело састављено од разних странака и покрета. У новембру 1943, на свом другом заседању, то тело преузима функције државног органа: суспендује краљевску владу, забрањује краљу повратак у земљу, уводи федеративно уређење, додељује Титу чин маршала.

Од тада се јаче разгорева и борба за међународно признање, настојање да се правни положај доведе у склад са стањем на терену, где су партизани били у предности. Та борба је текла упоредо с међусавезничким договорима о уређењу послератне Европе, у којима се Велика Британија бринула о својим штићеницима, а Москва настојала да инсталира комунистичке режиме. На једном састанку Черчила и Стаљина (Москва 1944) Југославија је с Мађарском стављена међу земље у којима је свака страна себи резервисала 50% утицаја.

Генерал Михаиловић је губио предности које је имао као министар и командант краљевске војске. Под утицајем фактичког стања на ратним поприштима, а и преговора међу савезницима, британски премијер Черчил је настојао да се два покрета уједине. Тражио је, као у случају Пољске, заједничку владу и обезбеђење демократског развоја после рата. На Вису је јуна 1944. између владе у Лондону и партизанског вођства постигнут споразум да се образује влада од демократских елемената, како би се ујединиле све снаге за борбу против Немаца, а да се питање о државном уређењу решава по завршетку рата. На конференцији у Јалти (фебруара 1945) одлучено је да се АВНОЈ прошири посланицима из југословенске скупштине (изабране 1938). Дража Михаиловић је остављен на цедилу, краљ је септембра 1944. позвао војску да се придружи партизанима. Ни тада се нису спојиле војске, чије су међусобне борбе однеле више жртава него ратовање с непријатељима, али је обнављање Југославије за народе у земљи и велике савезнике постало природан и неоспоран циљ.

У лето 1944. партизанске снаге су продирале у Србију ломећи отпор четника. Немци су били обузети чувањем комуникација за повлачење трупа из Грчке. Кад је совјетска армија продирући кроз Румунију дошла до југословенских граница, Стаљин је од партизанског вођства затражио дозволу да оперише на територији Југославије, што је у великој мери подигло ауторитет партизанској страни. Црвена армија је учествовала у борбама за ослобођење Војводине, источне и северне Србије и Београда (15–20. октобра 1944).

У Србији ослобођеној од Немаца спроведена је мобилизација и велики број младих људи је без обуке и припреме упућен на Сремски фронт, који су Немци жилаво бранили. Слично је било с обвезницима из Војводине, који су масовно страдали у борбама за форсирање Дунава у Барањи. Партизанском вођству је било стало да увећа свој улог у савезничкој борби.

Од ослобођења Београда (20. X 1944) до завршетка рата (9. V 1945) протекло је шест месеци у току којих се нова власт учвршћивала повезујући континуитет Краљевине и АВНОЈ-а. Почетком марта 1945. образована је, на основу претходних споразума Тита и Шу-

башића, заједничка Привремена влада Демократске Федеративне Југославије. Укључивањем у АВНОЈ посланика изабраних у децембру 1938. образована је Привремена народна скупштина. Десило се да је у источном, претежно српском делу земље, где се очекивао највећи отпор комунистима, њихова власт завођена под окриљем органа обновљене Југославије.

Суров је био обрачун са учесницима у окупационом режиму: у већини градова вршена су стрељања без суђења, негде јавно, а чешће без публицитета. На самом завршетку рата у граничној области Аустрије масовно су уништени остаци различитих противника, који су се повлачили с Немцима. Међу њима је био значајан удео Срба.

Политички плурализам уведен заједничком Владом и проширеном Скупштином није добио услове да се развије. У току друге половине 1945. остатке пет предратних партија маргинализовали су КПЈ и Народни фронт, којим је Партија господарила. Прегласавани и игнорисани, предратни политичари су се повукли из Владе, протестовали због недемократских метода и бојкотовали рад Скупштине и изборе за Уставотворну скупштину расписане за 11. новембар 1945. Опозиција је безуспешно покушавала да интернационализује унутрашње сукобе.

Још пре промене устава заведене су неке револуционарне мере: одузимање добити и имовине ратним богаташима и шпекулантима, смена правосудних органа, донет је и закон о аграрној реформи. Револуционаран је био и изборни закон утолико што је право гласа проширио на жене и старосну границу за све померио са 21 на 18 година.

У настојању да парирају бојкоту опозиције, власти су увеле кутију без листе („ћорава кутија") као алтернативу листи Народног фронта. На изборе је изашло 88,66% уписаних гласача, а од тога је 90% гласало за фронтовску листу. Апстиненцијом и гласањем, једна петина бирачког тела се дистанцирала од једнопартијског режима, који је хватао корена.

Република је проглашена 29. новембра 1945, а Устав по обрасцу совјетског устава донет је 30. јануара 1946. Држава је добила назив Федеративна Народна Република Југославија; озакоњена је већ раније проглашена подела на републике: Словенију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Србију, Црну Гору и Македонију, од којих је свака имала своју владу, народно представништво, устав. Србија је у свом саставу имала једну аутономну покрајину – Војводину и једну аутономну област – Косово и Метохију,* због мешовитог етничког састава тих подручја.

* Од 1968. године обе аутономне јединице су добиле назив Социјалистичке Аутономне Покрајине.

Обнова и изградња

Преуређењем државе на федеративној основи највише су били незадовољни Срби, мада су они били главна снага у партизанској војсци која је донела промене. Она је, додуше, оперисала углавном изван Србије, па је становништво тек 1944. године дошло под непосредни утицај партизана и њихове идеологије. На противничкој страни, међу четницима и у Добровољачком корпусу, били су само Срби. Родбина и потомци припадника „националних снага", као и сразмерно бројна српска емиграција, одбијали су нови режим и његов идеал „братства и јединства". Није био мали број оних који су били незадовољни што је изостала масовна освета због издаје 1941. и злочина над Србима.

Сматрало се да су федерацијом Срби вишеструко оштећени, јер су, наводно, измишљене нове нације као Македонци; јер су отргнути и проглашени за посебну нацију Црногорци.* Касније су тој листи додати босански муслимани, на које су традиционално претендовали и Срби и Хрвати. Други велики извор незадовољства била је несиметричност: само је Србија имала аутономне јединице. Приговарало се да би Далмација била природна покрајина у Хрватској, где Срба има више и компактније распоређених од било које мањине у Војводини. У почетку, док је владао строг централизам, аутономне покрајине нису представљале практичан проблем. Међутим, кад су републике почеле да се претварају у националне државе, покрајинска аутономија је израсла у један од централних проблема.

У првом периоду су републике и покрајине служиле као фасада, биле су оквир за формирање националних партијских бирократија, које ће с временом добијати све већу улогу. Систем управљања је био крајње једноставан: од руководеће врхушке, која је била „погонска снага", полазили су „трансмисиони каишеви" (омиљена Стаљинова метафора), који су преносили директиве наниже, подређеним

* Третман Црногораца као посебне нације изненадио је знатан део становника Црне Горе. Није било спорно име „Црногорци", које се увек слободно употребљавало, споран је постао садржај који се давао том називу. Првобитно је означавао регионалну припадност, односио се на Србе из Црне Горе. Тако своје име и данас тумачи део становника Црне Горе и велика већина Црногораца насељених у Србији. Кад су се појавили „национални" Црногорци, један део је сматрао да су настали од Срба, други део одбија такво порекло и изводи посебност из времена досељења Словена. У самој Црној Гори нема консензуса, али је очигледно да је у новије време република Црна Гора као национална држава путем школе и других облика утицаја јачала осећање посебности. Срби су се одржали пре свега у Херцеговини и крајевима најкасније припојеним Црној Гори. Сложеност односа огледа се и на индивидуалним и породичним судбинама. Двојица вођа српског екстремног национализма, Слободан Милошевић и Радован Караџић су синови Црне Горе.

органима партије и државе, а у ширину масовним организацијама и мрежи институција. Покрајине су биле само лествица више у хијерархији власти.

Морало је проћи доста времена и пропагандног деловања нове власти да се српско незадовољство стиша, потисне у подземље, дисциплинује и ограничи на приватну сферу. Стишавању је несумњиво допринео отпор СССР-у после сукоба 1948, али незадовољство није никад ишчезло, као што ће показати догађаји после 1986. године.

Друге републике су поздравиле федеративно уређење: једни су први пут добили прилику да искажу своју индивидуалност, као Македонци, други су обновили изгубљену државност, као Црногорци, трећи су добили заокружен простор за довршење националне интеграције, као Словенци, па и Хрвати.

Без обзира на то да ли су се налазили у Србији, или у некој од федералних јединица, Срби су, као и припадници осталих нација, морали прегнути да обнављају ратом разорену земљу и да лече тешке ране задобијене у рату. Земља је била разорена, људи растерани. Требало је обезбедити повратак преко 450.000 депортованих лица, заробљеника и прогнаника. Избеглице су се могле вратити у Хрватску, поништена је важност присилног прекрштавања, али није допуштен повратак српским колонистима на Косову и Метохији и у Македонији (15.770 породица), јер се нови режим дистанцирао од краљевске колонизације.

Обнављању и нормализовању стања значајно је допринела помоћ добијена од агенције Уједињених нација (UNRRA) у широком дијапазону од намирница (3.500.000 тона), преко одеће и лекова до локомотива. Политика фаворизовања највише пострадалих крајева је погодовала Србима, јер су главна ратна попришта била у областима које су они настањивали.

Најопштији револуционарни захват нове власти препознаје се у подржављењу свега, неслућеном проширењу домена државне регулације. За кратко време сав јавни живот је дошао под управу и надзор државе. Нестало је аутономне сфере у којој је протицао привредни живот и у којој је настајала модерна друштвеност.

Иза првог таласа конфискације имовине сарадника окупатора и секвестрирања страног капитала (1945), следила је национализација крупнијих предузећа (1946), затим и најмањих (1948). Половина земљишног фонда којим је вршена аграрна реформа резервисана је за државна добра и машинско-тракторске станице. Држава није само усмеравала него је и непосредно руководила привредним активностима. Дистанцирање од превеликог утицаја државе јавиће се касније у вези с пропагирањем самоуправљања и реформским амбицијама. У прво време идеал је био плански развој. Донет је закон о првом

Петогодишњем плану 1947–1951, али се он није могао спровести због изолације у коју је земља запала средином 1948. године.

Како су по завршетку рата Срби још били претежно сељаци – велики одлив у градове ће тек уследити – за њих је била значајна политика државе према аграрном сектору. Будући да су комунисти у Југославији следили своје совјетске учитеље, све снаге су биле посвећене тешкој индустрији и инфраструктури. У пољопривреду се веома мало улагало, а настојало се из ње извући колико год је могуће више. У драматичном виду се испољила потреба за снабдевањем градова, војске, радних јединица. Пошто је тржишни механизам онеспособљен, прибегло се обавезном „откупу", у ствари одузимању житарица од сељака по максимираним ценама. Како се добровољним одзивом нису могле задовољити потребе, пришло се прописивању количина које се морају испоручити под претњом затвора и злостављања. Жртве су били пре свега домаћини из житородних крајева, нарочито из Војводине и северне Србије.

Док је после 1918. земљишни фонд за поделу формиран највећим делом од велепоседа странаца, приликом социјалистичке аграрне реформе 1945–1948. састојао се највећим делом од земље конфисковане крајем 1944. од војвођанских Немаца, које су немачке власти делом иселиле пре доласка совјетских трупа, а преостали део партизани депортовали у логоре, где је велики број страдао. Земља је одузета и фондацијама, банкама, предузећима, црквеним установама. Сељацима је одузето оно што су од обрадиве земље имали преко 25–35 хектара.

Аграрну реформу 1945. пратила је колонизација, али само у правцу Војводине. Досељено је 37.544 породице, међу којима су Срби и Црногорци заједно чинили 90%. Највише их је потицало из земљом оскудних области Босне и Херцеговине, Хрватске и Србије. Око 10% колониста се вратило у стари крај, мада је била забрањена продаја додељене земље. Био је то организован наставак вековних миграција из планинских сточарских у равничарске земљорадничке области. После нестанка Немаца, колонизација је највише утицала на национални састав становништва Војводине; према попису из 1961. Срби су чинили 54,87%.

Аграрна реформа је обезбедила десетине хиљада породица, практично искоренила појаву безземљаша, али није допринела увећању пољопривредне производње; напротив, погоршала ју је за дуги низ година. Тек шездесетих година приноси су достигли ранији ниво. Приближно исто толико земље колико је подељено колонистима резервисано је за државна пољопривредна добра, од којих се очекивало да ће унапредити производњу.

Држећи се совјетских образаца, југословенско комунистичко руководство није у завођењу социјализма на селу рачунало с традиционалним задругарством у које су се уздали рани социјалисти. У новим сељачким радним задругама, по обрасцу совјетских колхоза, у колектив су улагани не само земља и инвентар него и радна снага; сељаци су претварани у раднике којима се плаћао „трудодан". Учлањивање у ове задруге провођено је насилно, као колективизација у СССР-у, да би се доказало да се југословенска партија бори против капитализма. Слаб рад тих задруга, које су поништиле позитивне ефекте аграрне реформе, и велико незадовољство сељака навели су државно руководство да 1953. године допусти реорганизацију и ликвидацију сељачких радних задруга.

На развој и положај свих нација и делова Југославије деловао је сукоб комунистичког руководства са Стаљином, који је избио у јавност крајем јуна 1948. Југословенско партијско руководство је на нападе, искључење из Информационог бироа комунистичких партија и све теже дисквалификације одговарало оповргавањем тешких оптужби о напуштању социјалистичког пута, а истовремено је сузбијало и најмање колебање, затварало и депортовало оне који би се саглашавали с критикама совјетског руководства. Током периода велике затегнутости са СССР-ом и земљама социјалистичког окружења било је затворено преко 16.000 лица, од којих је већина била у логорима, међу којима је најзлогласнији био Голи оток, ненасељено острво у северном Јадрану.

Од средине 1948. строги политички надзор и репресија погађали су не само потајне присталице Запада, него и ревносне комунисте и поштоваоце СССР-а. Веровало се да је заокрет највише погодио Србе, међу којима је било сразмерно више комуниста и русофила. Међутим, по статистикама је удео Срба међу затвореницима био тек нешто већи од удела Срба у становништву Југославије; петину свих затвореника чинили су, међутим, Црногорци.

Од 1949. односи са суседима су се јако заоштрили: било је хиљаде граничних инцидената, страховало се од упада совјетских трупа. Све то је утицало на неку врсту хомогенизације становништва. Део незадовољника режимом почео се мирити с влашћу страхујући од онога што би – како се веровало – било много горе.

Мирењу с режимом доприносила је и социјалистичка политика, чији су се резултати осећали и у тешким послератним годинама у виду радног законодавства, обезбеђења социјалног и здравственог осигурања, бесплатног школовања. Имало је одјека и залагање за равноправност жена и омладине, а осетљиви су се показали нарочито сиромашни градски слојеви и велике масе сељака који су прелазили у градове. Однос становништва према режиму огледа се и у примени репресије: док је 1947. и 1948. године било преко десет хиљада осуда за политичке кривице годишње, у 1964. је тај број пао на 145.

Под утицајем сукоба са СССР-ом и сам режим се постепено мењао наглашавајући да тежи друкчијем социјализму од онога у СССР-у и суседним земљама. Тежиште се пренело на самоуправљање и комуналну аутономију, мада је Партија (од 1952. Савез комуниста) и даље била апсолутни господар на свим нивоима. Покушај Милована Ђиласа (1911–1995), једног од четворице из Политбироа, да створи простор за истинску демократију, завршио се почетком 1954. сукобом с већином, искључењем из Партије, а касније и робијањем у више наврата.

Помирење са Стаљиновим наследницима у СССР-у 1955. извело је из изолације земљу која се у међувремену била отворила према Западу, почела да прима помоћ САД, да узима кредите, тргује итд. Дотле су били постигнути велики успеси у изградњи инфраструктуре и индустријализацији, тако да је стављен у изглед живот с мање напора и лишавања, јер не може једна генерација, како се говорило, носити терете дугорочног развоја.

Модернизација путем социјализма

Начин на који су комунисти освојили власт у Југославији предодредио је у значајној мери методе којима ће они мењати затечени поредак. Како није било праве револуције која би разорила механизам буржоаске државе, он је остао сачуван и његове полуге су дошле у руке нових властодржаца који су морали њима управљати. Промене тада нису пројектоване на основу општих филозофских принципа, већ угледањем на конкретне примере изградње социјализма у Совјетском Савезу. Случај је, међутим, хтео да је у сразмерно кратком року, пре него што се почело с масовним пресађивањем совјетских модела, дошло до судара између два руководства, што је југословенске комунисте навело да одустану од копирања. Били су осуђени да у многим областима живота одрже континуитет затеченог реда и деловања старих институција.

Развојни пут Југославије разликује се наглашеном еволутивношћу и континуитетом од развоја других социјалистичких земаља. А тај развој није усмераван само вољом и одлукама партијског руководства. Обликовале су га и снаге из прошлости, присутне у затеченом поретку и институцијама, а још више су га обликовали снажни утицаји развијеног света, који се налазио у фази дотле невиђеног динамизма.

Из Северне Америке и држава Западне Европе незадрживо се ширио и освајао свестрани економски и научно-технички прогрес.

Југославија му се није супротстављала – прогрес је био у сржи идеологије нове власти – већ се од педесетих година постепено отварала и ступала у дијалог са светом, клонећи се свега што би подривало званичну идеологију и оспоравало монопол партијске власти.

Веза с развијеним светом представљала је један од предуслова модернизације, која је у другој половини XX века темељно изменила Југославију и све народе у њој. Други предуслов била је спремност за мењање, прилагодљивост њених људи, који су напуштали дедовска огњишта и традиционална занимања и били спремни да се образују и усавршавају. Прве послератне године карактерише масовна сеоба, напуштање села, премештање становништва у градска насеља, и експанзија свих видова образовања.

Убрзани индустријски развој настављен је после периода обнове с много добровољног бесплатног рада, колективних подухвата и такмичења, које симболички заступају велике омладинске радне акције којима су изграђене железничке пруге: Брчко–Бановићи (1946, 90 км), Шамац–Сарајево (1947, 242 км), Никшић–Титоград (1948, 56 км), аутопут Београд–Загреб и многобројни велики привредни објекти, као фабрика машина алатљика „Иво-Лола Рибар" код Београда (1948) и многи други.

Грађење великих индустријских и енергетских постројења није се прекидало ни касније, кад је тежиште премештено на лаку индустрију и прозводњу потрошних добара. Највећи и најскупљи пројекти су остварени тек касније (хидросистем Ђердап, пруга Београд–Бар, канал Дунав–Тиса–Дунав и др.). Градови и области су се отимали о капитал или кредите неопходне за подизање локалне индустрије, која је цео крај вукла напред. У свакој регији и месту изграђене фабрике или привредни објекти означили су прелом у развоју.

Поред привреде је и држава била у експанзији. Огромно проширење њених надлежности тражило је радну снагу за управни апарат и сваковрсну бирократију, која се нагло увећавала. Столетну аграрну пренасељеност за кратко време заменила је пренасељеност градова.

У Југославији је у послератним годинама осам милиона људи променило место становања. У Србију се, према попису из 1961, преселило 38,4% становника. Придолазили су из других република – Србија је стално имала позитиван миграциони биланс – а нарочито се досељавало у широк појас који са обе стране прати Саву и Дунав. Главно је ипак било пресељавање из села у град и опадање удела сеоског становништва. По попису из 1948. у Србији је било 72,3% сеоског становништва; до 1961. године тај удео је спао на 56,1, да би 1975. само трећина становника Србије живела од земљорадње.

Расла су нарочито она насеља која су добила индустријске или друге привредне објекте. Старо језгро насеља добијало би, обично на

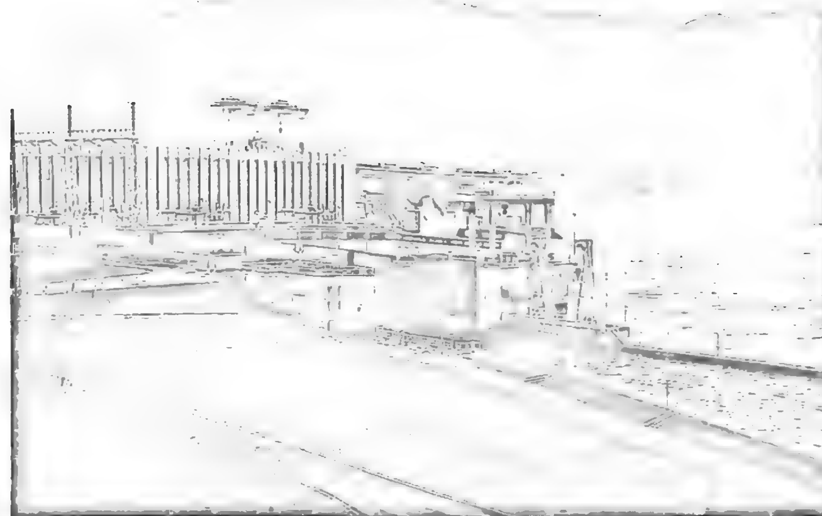

Сл. 8.4 Социјалистичка индустријализација и електрификација: хидроцентрала Ђердап I, један од џинова социјалистичке изградње. (Фотографија Б. Стругара)

рубу, радничку колонију, док би у центру никле управне зграде. Тек постепено би насеље обезбедило водовод и канализацију, план развоја и комуналне службе.

Увећавала су се, пре свега, стара, оформљена градска насеља с дугом историјом, а придруживао им се известан број варошица или села збијеног типа, која су добијала карактеристике градских насеља. Као и почетком XIX века, тако се и сада продубила разлика између збијених села и села разбијеног типа, где су тековине модерне цивилизације последње стизале, чак и електрична енергија и путеви. Униформна модерна архитектура прекривала је балканске или панонске обрисе које су градови добили у ранијим периодима. У насељима с преко 10.000 становника живело је 1953. само 22,5% укупног становништва Србије. Удео грађана се до 1971. приближио половини (40,6%) а 1981. се попео на 58%. Највише су расла велика насеља, а на челу је била престоница Београд, у коме је становао сваки десети становник Србије. Нагла урбанизација је имала и своје тамно наличје у менталитету становника, архитектонском нереду, разарању природне средине итд.

Кад се по престанку брзог индустријског раста, почев од 1965, смањила потреба за радном снагом и појавила незапосленост, исељавање из села се наставило, само се усмерило према иностранству.

„Гастарбајтери" из Србије укључују се касније од осталих Југословена и стижу тамо где су се потребе касније испољиле, у Француску, Аустрију, Швајцарску, али је знатан број стизао и у Немачку. У укупном броју од 800.000 Југословена на привременом раду Срби су били заступљени са 300.000. Одлазак радника, који се код велике већине показао као привремен, критиковали су и ортодоксни комунисти и националисти као „срамоту за социјалистичку земљу". С временом су, ипак, уочаване добре стране: добијање девизних дознака, преношење културних утицаја, нарочито у животном стандарду и уређењу амбијента.

Технички напредак који је покренуо стотине хиљада становника села захтевао је и веће квалификације од оних које су имали дојучерашњи сељаци. Заговорници индустријализације и електрификације су били тога свесни, а имали су пред очима и старе социјалистичке програмске циљеве: бесплатно школовање, пружање једнаких шанси свима, масовно просвећивање. Четворогодишње основно образовање било је прописано законима старих режима, али се није могло до краја остварити.

Социјалистичка власт је законом продужила обавезно школовање најпре на седам, па на осам година. Прва половина некадашњег средњег ступња школовања требало је да постане свима доступна. Број школа се толико увећао да је наступила оскудица наставног кадра, тако да су 1954–1955. људи с квалификацијама повлачени из других служби и позива и премештани у школе. Преостале четири године средњег образовног ступња нису више служиле искључиво као припрема за студије (традиционалне гимназије), већ су прилагођене потребама привреде у виду техникума различитих професионалних усмерења.

Најтеже се ширила мрежа високошколских установа. Наслеђен је Универзитет у Београду, чијем увећању и омасовљењу је посвећена највећа пажња. Проширен је оснивањем нових факултета, а издашним давањем стипендија омасовљена је студентска популација и измењен њен социјални састав. Пошто су поред Београда само Загреб и Љубљана имали универзитете, прво су нове високошколске установе добиле републике које их нису имале. За српске студенте су били важни пре свега они у Сарајеву и Подгорици. У Србији су поједине факултете, а затим и универзитете, прво добили главни градови покрајина (Нови Сад, 1960. и Приштина 1970), касније Ниш и Крагујевац. Основан је већи број одвојених факултета по мањим градовима. Прибавити граду факултет постало је ствар престижа локалног руководства. Нагло ширење мреже универзитетских установа негативно је утицало на квалитет студија, нарочито у новим школама.

Од омасовљења је било важније очување традиционалне повезаности универзитетске наставе с научним радом. Изван Београдског универзитета није било истраживачких институција. Академије наука постојале су у Загребу (од 1866) и Београду (од 1886), и оне су, по совјетском обрасцу, одмах претворене у неке врсте министарстава за науку, на које језгро старих академика није имало знатнији утицај. У оквиру академија формирани су научни институти, у Београду је број нарастао до 24. Када је напуштен совјетски модел, институти су се осамосталили, или су дошли под органе управе и универзитете. Симболично за висока стремљења било је оснивање Института за нуклеарне науке у Винчи крај Београда (1948).

Експанзија универзитета и научних установа пада у период када се држава отворила према свету и кад је постало могуће упознавати нове научне тековине на местима где су стваране. Млади стручњаци из земље су се у великом броју оспособили да прате и усвајају новине, не само у индустријској производњи већ и у наукама, техници, медицини. Оспособљеност за рецепцију иновација на све ширем фронту научног и техничког прогреса је једна од најзначајнијих тековина друге половине XX века, предуслов свег каснијег развоја.

Изграђивање пирамиде научно-образовног система, чија је основа била у масовном обавезном школовању, а врх у високо специјализованим истраживачким институтима, имало је своју немалу цену. Комунистичко вођство је могло ту цену да плати, јер је попут апсолутистичких владара све приходе сабирало на једно место и одатле редистрибуирало. Метод је примењиван и кад се није живело од сопствених средстава, већ од стране помоћи и кредита, и кад су поред централне ризнице све важније постајале оне у републикама. С развојем комуналне аутономије део прихода је остајао код локалних власти, што је омогућавало да се више води рачуна о локалним потребама, али је и отежавало очување рационалности, постизање оптималног односа између онога што се улаже и онога што се добија.

Бескрајно дугу хронику завршавања фабрика, железница, путева и мостова, здравствених, просветних и културних установа, обележаваних слављем, пратила је друга, једнако дуга, али једва приметна, историја борби за укључивање у планове и буџете, дотације, кредите, чији је збирни резултат било то да је земља постала највећи дужник у Европи. Узрок трајно негативног салда био је првенствено у „политичким" фабрикама, које су производиле губитке, у неумереним амбицијама државе, која је све узела под своје, али и у одсуству свести о томе да све има своју цену.

Велика улагања без одговарајуће узвратне добити захтевала су подржављење простране сфере информисања, издавачке делатности, културе уопште, па и забаве и спорта. Партијска држава је тиме све-

страно ојачала свој утицај, али се и оптеретила трошковима и обавезама. Издавање књига и новина, које је, с изузетком офицнјелних публикација, било ствар приватника књижара-издавача, дошло је у руке државних предузећа или масовних организација. Неколико традиционалних издавача – Академија наука, Матица српска, Српска књижевна задруга – очувани су као установе, али су им програми обухваћени системом. Изван система је остао само мали број верских публикација, до седамдесетих година једва приметних у јавности.

У Србији се штампа у односу на предратно стање јако увећала: пет пута по броју наслова, три пута по укупном тиражу. Ипак, по броју продатих примерака новина на 1.000 становника, земља је била међу последњима у Европи – Србија је одскакала од просека за целу државу. Највећа експанзија новина пада у период 1949–1953, кад је била највећа потреба за официјелним дириговaним информисањем. Кад се, ипак, почело водити рачуна о трошковима и на страни произвођача и на страни купаца, укупан тираж је пао за трећину, у појединим годинама и за половину. Сличан тренд се могао запазити и у производњи књига: растао је број наслова, а опадао тираж, што је био знак прилагођавања потребама публике и тржишта. Иако је књига у првим деценијама социјалистичког периода била приступачна, велику улогу у њеном ширењу имале су библиотеке, које су, упоредо с музејима и архивима, осниване у свим већим местима и повезиване у мрежу.

Као и у осталом свету, и у Југославији је штампа изгубила примат међу средствима информисања. Радио-станице у Загребу и Београду деловале су од 1929, а у време рата се испољила снага радија, чије поруке нису заустављале границе ни фронтови. Дуго су утицај ограничавали скупоћа и реткост радио пријемника, док их од 1950. није почела производити и домаћа индустрија. Предајници су се проширили на републичке престонице, па на веће градове, али нису доспевали у приватне руке све до транзиције деведесетих година.

Радију се придружила телевизија (у Загребу 1956, у Београду 1958, програми у боји од 1973), која ће за кратко време постати најутицајнији медиј. Кад је телевизија уведена настојало се на заједничким програмима; у даљем развоју, међутим, она је и по предајницима и техником покривања територије прилагођена републикама, односно покрајинама; постала је важан израз посебности нација и моћно средство интеграције.

Иако је филм био познат од почетка XX века и раширен у градовима у време Краљевине, новину је представљао прелазак са пасивног приказивања страних филмова на сопствену производњу. Први студији су створени у Београду, Загребу и Љубљани, касније и у другим центрима република. Филм је фаворизован као масовна умет-

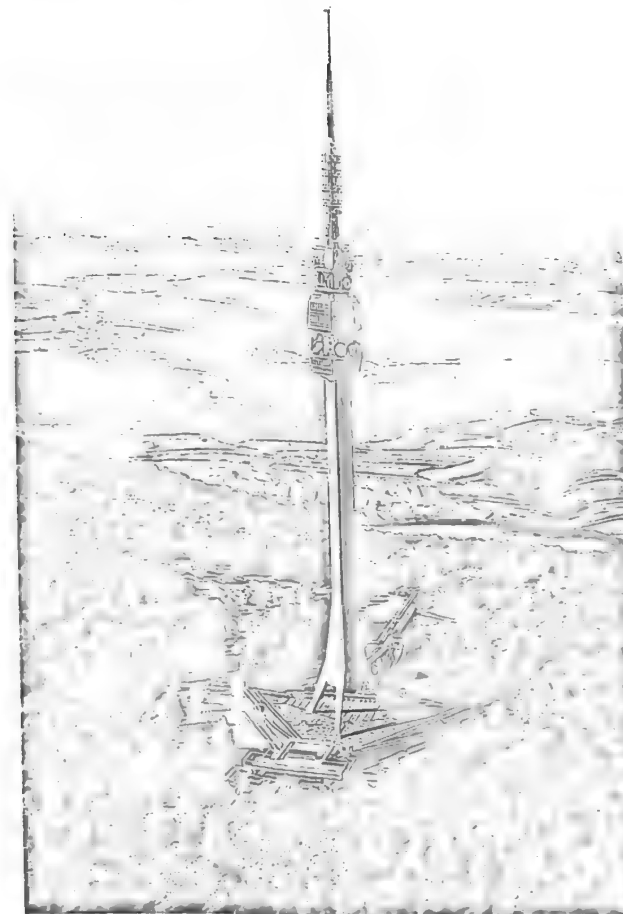

Сл. 8.5 Симбол модерности и савремених комуникација: телевизијски торањ на Авали саграђен 1965, срушен у бомбардовању 1999. године. (Фотографија Б. Стругара)

ност чији је утицај већ био опробан под тоталитарним режимима. Државним средствима развијена је филмска индустрија, која је својим остварењима преко међународних фестивала учествовала у развоју те уметности у свету.

Оно што се преносило и ширило новим медијима, кад се посматра у дужем периоду, носило је на себи, исто као и књижевно и уметничко стварање, видљиве знаке кретања од строгог догматизма,

опонашања совјетских узора, од социјалистичког реализма, према слободнијем изразу, везивању за сопствене традиције и прихватању модерних тенденција. Од педесетих година водила се борба међу струјама самих стваралаца, али пресудно је било настојање политичког вођства да покаже да социјализам у Југославији има друкчије лице. Заступљеност модерних праваца у уметности, авангарде, и слободније изражавање са елементима критике стања у друштву („црни талас" у кинематографији), запазили су савременици, који су режиму у целини приписивали више слободе него што је стварно било.

Великим таласом подржављења била је захваћена и сфера здравствене заштите и социјалног старања. Као бесплатно школовање, тако је и бесплатно лечење било популарна тачка социјалистичких програма, напоредо с пружањем помоћи слабима и немоћнима. У настојању да оствари те програме, комунистичко вођство је неједнако поступало према наслеђу из претходних режима. Одбацило је скоро све оно што је било приватно, а сачувало је и даље развијало институционални темељ изграђен у периоду Краљевине Југославије. Осим Црвеног крста (полумесеца) и добротворног деловања у оквиру цркава, приватна активност је престала, закржљала су и угасила се бројна удружења и организације посвећене помагању сиротих и немоћних. Законском забраном приватне лекарске праксе, 1963. године, доведено је до краја сузбијање свега приватног у домену здравствене заштите.

Наслеђена институционална мрежа (Медицински факултет, Централни хигијенски завод, домови здравља, диспанзери, поликлинике) развијана је у ширину, тако да су установе основне заштите стизале до села, фабрика, школа, а такође и у висину – развијањем клиника, специјалистичких болница, института на медицинским факултетима. С временом је здравствена служба оспособљена за рецепцију тековина модерне медицине. На њу се могла ослонити фармацеутска индустрија, која до 1941. године није постојала.

Као и у другим земљама са способном лекарском службом и раширеном здравственом културом, резултати нису изостали. Искорењене су заразне болести, које су бивале ендемичне као маларија, луес или струма, или добијале вид епидемија као трбушни тифус или пегавац. Некад врло раширене болести као трахом и богиње пале су у заборав. Престали су да буду опасност не само шарлах и дифтерија него и раније неизлечива турбекулоза. Смањена је и смртност одојчади и морталитет старих особа.

Модернизација из друге половине XX века донела је толике новине у разним областима да су се изменили општи услови свакодневног живота. Нестало је страха од глади, која је косила за време оба светска рата, 1914–1918. и 1941–1945, сузбијена је бојазан од незапослености и немаштине увођењем обавезног социјалног и здравственог осигурања. Осећај сигурности непознат ранијим генерацијама, био је праћен осећајем да су смањени терети захваљујући ограниченом радном времену (осим на селу и у домаћинству), пристојним радним условима, ослањању на бројне машине и направе које олакшавају рад.

Наглих и бурних промена било је и у ранијим периодима, пре свега у XVIII веку међу Србима у Угарској, затим у доба кнеза Милоша, па после 1880. у Краљевини Србији, али све оне су захватале само мањи, образовани, добро стојећи, или у градове смештени део друштва. У другој половини XX века промене су биле масовне, обухватиле су највећи део нације и измениле њен профил.

Срби су престали да буду нација сељака, напустили су село, сељачке родитеље и претке, преселили су се у град и почели се формирати као претежно урбанизовано друштво. Упоредо с тим постали су масовно и просечно образованији, неписменост је искорењена код оних који одрастају, али се враћала код старијих. Иако је цела популација већ деценијама била обухваћена обавезним школовањем, ипак је у Србији 1981. било 11,1% неписмених, с карактеристичним разликама: у централном делу код мушкараца 4,1%, код жена 17,9%; у Војводини код мушкараца 3,1%, код жена 8,3%. Према попису из 1981, у целој тадашњој Југославији половина целокупне популације имала је осмогодишњу или средњу школу (49,7%), док је високо образовање имало 5,6% (у градским насељима 10,3%). Те пропорције ће свакако важити и за Србе који су тада чинили 36,3% становништва Југославије.

Друштво искључиве мушке доминације учинило је крупне кораке у правцу равноправности полова. Жене су изашле из сенке, престале су да буду невидљиве сапутнице мушкараца, јединих субјеката историјских збивања. Формално изједначавање у правима, стицање права гласа, пратили су услови за образовање, приступ многобројним професијама, прихватање жена у јавним службама и на високим функцијама. Те промене су у значајној мери биле омогућене ослобођењем од ропског рада у домаћинству и укупним променама односа у породици.

Нација је постала здравија захваљујући многобројним чиниоцима, пре свега здравственој заштити и повољнијим животним условима. Као и многе друге, српска нација је постала старија и дуговечнија. Просечно очекивани људски век био је 45 година непосредно после Другог светског рата, а 74 године за жене, односно 72 године за мушкарце рођене 1981. Нација је постала бројнија упркос огромним жртвама и губицима у оба светска рата, али је њен удео у укупном становништву Југославије опадао. Највећи је био 1961, кад је изно-

сио 42,8%. Већ 1971. пао је на 39,68%, да би 1981. био 36,3%. Део „несталих" се несумњиво налазио у оних 5,44% који су се те године у националном смислу изјаснили као Југословени. Овај закаснели талас националног унитаризма одоздо највише је захватио Србе и Хрвате и допринео је сазревању кризе у федерацији у следећим годинама.

Друга половина XX века је у развоју српске нације била доба највеће динамике: промене су биле нагле, симултане, умногоме непотпуне и недовршене. Као што обавезно школовање није искоренило неписменост, исто тако ни пресељавање у градове није створило грађанство, нити су принципијелна залагања за равноправност полова довела до истинске и потпуне равноправности.

Епилог: распад федерације, борба за државу

Сви Срби нису остали у једној држави!

Дошло је до кризе односа у југословенској федерацији, до њеног распада, за којим су уследили ратови с огромним бројем људских жртава, протеривањем, присилним пресељавањем, бежањем милиона људи, с непроцењивим материјалним губицима. Нестабилност је захватила целу југоисточну Европу. Драматична и трагична збивања описивана су у бројним публикацијама објављеним још док је ратовање било у току. Ретко се кад раније дешавало да историја као знање и прича тако брзо сустигне историју као догађање.

Та историја није могла стати међу корице ове књиге, не само због своје сложености и обимности већ и због тога што није завршена, што је ни писац ни читаоци не могу посматрати извана, а то је неопходан предуслов објективности. Збивања из деведесетих година с тла бивше Југославије нису предмет само историјских интересовања и истраживања, већ и судских истрага, које нису ни близу завршетка. Оправданије се чинило уместо нарације о тим трагичним збивањима поставити питање о томе колико је претходна српска историја – у оба значења те речи, и као објективан процес и као свест и знање о томе процесу – утицала на оријентацију и неадекватну реакцију Срба на изазове југословенске кризе. О неадекватности се може судити и говорити имајући у виду трагичне последице по српски народ.

Изгубљен је јединствен оквир у коме су од 1918. године протицали процеси његове интеграције. Знатни делови српског народа су искорењени с територија на којима су столећима живели (делови Хрватске, Далмације, Босне, Косово и Метохија). Србија је преплављена стотинама хиљада избеглица, од којих се тек мали део вратио

на своја огњишта; изгубљен је утицај Југославије и Србије на развој Косова и Метохије, иако резолуција УН није формално одвојила и прогласила територију независном, како то жели албанска већина становништва. Дошло је до раскола у самој нацији услед разлика у схватањима и ставовима према суседним народима и мањинама, а посебну тежину му даје околност да су се неке регије (Санџак и Војводина) масовно опирале државној политици.

Поред тога што је изгубила природну комуникацију и утицај на Србе који су се нашли у другим државама, Србија је погођена и невољама које доносе ратови: материјалном исцрпљеношћу и општим осиромашењем, које је погоршано и поопштрено санкцијама УН и међународном изолацијом. Она је била шира од формалног ембарга и због ње је земља изгубила способност да држи корак с напретком науке и технике у свету. Најзад, претрпљен је и огроман морални губитак услед опште осуде политике српске државе и поступака српских војних и цивилних власти у ратом захваћеним областима, где су почињени бројни и тешки злочини.

Од распада Југославије највећу штету, непосредну и дугорочну, претрпели су Срби, па се поставља питање зашто је међу њима преовладала антијугословенска опција. Међу Србима су били несумњиво бројни незадовољници променама заведеним 1945, али је исто тако несумњиво да су двадесет година касније управо Срби били постали горљиви бранитељи Југославије и међу масама и међу политичким лидерима. Промени става је допринело усвајање оног дела југословенске идеологије који је био уграђен у социјалистички патриотизам, а у њему је било и подсећање на српске жртве и заслуге за стварање и обнављање заједничке државе. Утицало је, свакако, и искуство живота у југословенској федерацији, али, како се она мењала, негативни импулси из реалности бивали су све јачи, па се историјско памћење окренуло, жртве и заслуге изгледале су узалудне.

За разумевање те еволуције потребно је осврнути се на особен развојни пут југословенске федерације. Федеративно уређење које су завели комунисти, у међуратном периоду су пројектовали и препоручивали политичке странке и појединци, а неки од пројеката су по броју и саставу јединица били слични решењима из 1945. Предност послератног у односу на уређење 1918–1941. била је у томе што је државна организација боље усаглашена с реалностима етничких односа и што је смањивала и отклањала трвења и затегнутости. То нарочито показују примери Македонаца, који су били јабука раздора између Бугара и Срба, и Муслимана, на које су једнако претендовали Хрвати и Срби. Али, комунистичко вођство је читав етнички комплекс сагледавало крајње поједностављено као „национално питање" које се „решава" правилном политиком, добрим организацио-

ним схемама, поделом власти, а тиме је била замагљена стварна тежина и сложеност проблема.

Било је забрањено и строго прогоњено ширење националне, расне и верске мржње, изграђивани су механизми равноправног учешћа у власти, искрено се настојало на заштити мањина и у томе су постављени високи стандарди; тежило се и економској равноправности, што је било веома тешко постићи. Истовремено је средствима пропаганде наметана нереална хармонизација: свим нацијама и републикама су симетрично признаване ратне заслуге, свима су приписиване једнаке жртве, сви партизански противници из рата су једнако жигосани као слуге окупатора, без слуха за разлике и конкретне околности. На српској страни се тешко мирило са симетричним третирањем Хитлеровог пиона Павелића и Драже Михаиловића, који се борио против Немаца за обнову Југославије. Уместо да се критички расправља о збивањима у светлу чињеница, конкретних околности, а на позадини општег европског развоја, диктирана је партијска верзија историје, а изван тога је наметнуто ћутање. Питања која су тиштала нације, на која је требало одговарати да би се „превазишла прошлост", потиснута су у подземље, где су и даље изазивала радозналост и потхрањивала незадовољства.

Став према држави као целини и другим нацијама није се формирао само под утицајем званичне пропаганде већ и суочавањем са искуствима живота у југословенској федерацији, која се динамично развијала. Деценију и више била је то строго централизована држава којом је стварно владао Политбиро Комунистичке партије, а органи по федералним јединицама спроводили су директиве и доносили прописе по обрасцима добијеним одозго. Режими у републикама нису се ни у чему битном разликовали.

Кад су се под притиском свакодневне праксе и у продужетку теоријских преокупација, започетих увођењем радничких савета и настојањем да се креира „самоуправни социјализам", сагледавале дугорочне перспективе, поставило се питање да ли ће се југословенска социјалистичка држава развијати као „асоцијација комуна", или ће се тежиште преместити с федерације на републике, које ће бити носиоци развоја.

Карактеристичан конзервативизам југословенског партијског руководства испољен је и на тој прекретници. Као што је почетком 1954. осуђено залагање Милована Ђиласа за радикалну демократизацију друштва, тако је и сада одбачен авангардизам, изабрано је неговање и развијање нација кроз републике као националне државе.

То фатално опредељење није објављено као заокрет у „решавању националног питања", већ је, у самоуправном жаргону, формулисано као заступање права радничке класе сваке републике да располаже „вишком вредности" који ствара, или као право сваког народа да располаже плодовима свога рада. Нације се више нису осећале угрожене од спољашње опасности, више су зазирале од спонтаног клизања ка централизму и унитаризму, а таквим подозрењима су давале повода неке федералне установе и службе, нарочито војска и органи безбедности. Наставило се хвалисање решењем „националног питања", „братство и јединство" је и надаље стављано међу највише вредности.

Све касније уставне реформе увећавале су надлежности република и смањивале значај и улогу државне целине. Само по себи, повећавање одговорности и самосталности република није угрожавало федерацију, опасност је носило једнострано усмерење, потпуно напуштање равнотеже између целине и делова, савезне државе и република чланица. Све више је узимала маха борба међу републичким партијским олигархијама, којом је федерација развлашћивана до те мере да је постала кулиса иза које су (после 1980) владали партијски лидери република онако као што је око 1950. била фасада иза које је стварно владао Политбиро Централног комитета. Један од тадашњих лидера је јавно формулисао: „Југославија је оно о чему се ми договоримо".

У том погледу је последњи значајан корак био Устав из 1974, стицајем околности донет само шест година пре смрти доживотног председника, који је био нека врста јемства за очување државне целине. Тим уставом су све главне надлежности пренете на републике, а поред тога су и покрајине изједначене с републикама, осим по имену и броју представника у савезним органима.

Механизам успостављен тим уставом није имао једнаке последице по све чланице федерације. Одговарао је на првом месту новим нацијама, Македонцима и Црногорцима, које је штитио оклоп националне државе, унутар кога су довршавале интеграцију и добиле услове да маргинализују мањине. У пуној мери је систем одговарао и Словенцима, чији су се лидери најупорније залагали за суверенитет република. Преостале три републике: Хрватска, Босна и Херцеговина и Србија, биле су успостављеним системом мање или више погођене. Хрватима је Република послужила за довршење сопствене интеграције, погодовала је тихој асимилацији мањина, (Срба је тада било 14% и били су натпропорционално утицајни као партизански кадрови). Али, изван Републике остајало је немало Хрвата у Босни и Херцеговини и знатно мање у Војводини и Црној Гори. Одмеравајући оно што се губи и оно што се добија, хрватски лидери су се определили за што веће осамостаљење република.

У Босни и Херцеговини су се и Хрвати и Срби осетили ограничени у комуникацији са својим матицама. Све три нације имале су

искрене браниоце Југославије, али од како су Муслимани признати за нацију, међу њима се јавила јака струја која се залагала за то да Босна буде национална држава југословенских Муслимана, којих је иначе било и у Македонији, на Косову и у Србији (Санџак). Касније, у време рата, доминација те струје испољила се узимањем историјског назива „Бошњак", који претендује да обухвати целину становништва и историјског наслеђа земље. Поред Муслимана, и Албанци су били подељени: поред главне концентрације на Косову и Метохији, били су бројни у Македонији и Црној Гори, али пуну аутономију су имали само у Покрајини. Захтеви да се Косово организује као република долазили су из националистичких кругова и никада нису озбиљно разматрани, нису их прихватили Албанци у апарату власти.

Променама из 1974. године најтеже је била погођена Србија. Савременици нису толико запажали опасност од губитка јединственог оквира српске интеграције, колико им је падало у очи потпуно осамостаљење покрајина, чињеница да је Србија постала сложена држава, састављена од Косова, Војводине и преосталог дела, који је називан „ужа Србија". Србија је постала „федерализована" у време кад су све друге републике заокружиле своју сувереност. Ситуација је била погоршана и тиме што су се покрајинска партијска руководства трајно конфронтирала с руководством Србије, тражила савезнике међу лидерима других република, у савезним органима заузимала ставове против своје републике.

Иако је Србија имала тешкоћа са обе покрајине, ипак је била видљива разлика између Војводине, области с културом толеранције, с дугим напоредним животом припадника више нација, и Косова, где је одувек она страна која је имала власт у држави желела да види стварне и симболичке предности, иначе се осећала угњетена. Заједнички живот у периоду социјализма и сви напори око хармонизације нису успели да измене тај менталитет.

У међувремену су гложења међу републикама због расподеле средстава, кредита, одливања и преливања дохотка, постала јавна и преплитала су се с другим споровима – око језика, равноправности у војсци итд. итд. Развијене републике су се жалиле да се средства која оне стварају неоправдано централизују, узимају за неразвијене области, где се нерационално троше; у неразвијеним републикама су се жалили да их развијени експлоатишу итд. У последњој деценији (1980–1990) јавне седнице централних партијских комитета биле су позорнице оштрих сукоба, нарочито међу представницима Србије и њених покрајина. Погрешно је веровање да је националне тензије међу југословенске нације унела шачица литерата, генерирала их је реалност погрешно усмерене политике.

Вапијућа несиметрија, неравноправан положај Србије у односу на друге републике, није могла остати незапажена и без утицаја на расположење српских маса, поготову стога што су се на позадини уставних трансформација збивали политички догађаји у којима су савременици препознавали антисрпске тенденције. Велики одјек је 1966. године имало свргавање и кажњавање Александра Ранковића (1909–1983), дугогодишњег другог човека Политбироа, шефа савезне полиције и државне безбедности, потенцијалног Титовог наследника. Стављено му је на терет да је од VIII конгреса СКЈ (1964) деловао „антипартијски", да је злоупотребљавао положај, супротстављао се развоју „непосредне демократије". Ранковићев пад је праћен смењивањем и присилним пензионисањем великог броја његових људи из службе унутрашњих послова, што је тумачено као удар на „српске кадрове". На страну незадовољника сврстали су се тада бројни и утицајни дојучерашњи чувари поретка.

Опозициони табор се затим увећао 1968. у вези с великим студентским демонстрацијама и поводом осуде и искључења из Централног комитета СК Србије писца Добрице Ћосића (1921) и историчара Јована Марјановића (1922–1980), који су се усудили да јавно доведу у питање исправност националне политике, указујући, између осталог, на појаве потискивања српског живља с Косова и из Метохије. Тада је, из протеста, значајан број интелектуалаца напустио Комунистичку партију.

Указивање у јавној дискусији на Правном факултету у Београду 1971. на једностраност и проблематичност уставних амандмана, који су поплочали пут Уставу из 1974, стајало је неколицину наставника службе, а једног и затворске казне.

Док су претходни догађаји водили омасовљењу опозиције, смењивање партијског руководства Србије, Марка Никезића (1921–1990) и Латинке Перовић (1933), које је 1972. спровео лично Тито не обазирући се на исход гласања у Централном комитету, непосредно је изазвало слабљење Партије. Пад руководилаца повукао је собом и смењивање великог броја њихових сарадника, либерално настројених заговорника одлучније демократизације. Сваки од споменутих догађаја обележавао је губљење утицаја званичне партијске идеологије и слабљење позиција партијског апарата у Србији. Последице ће се у пуној мери осетити после 1980. године.

У суочавању с нарастајућим националним напетостима и све бројнијим изазовима „братству и јединству", југословенска партијска врхушка, с делом интелигенције који јој је преостао, показала се недорасла ситуацији. Њена политика се сводила на забране, кажњавања, понављање општих парола и покушаје хармонизације, који су у промењеним условима деловали контрапродуктивно. Браниоци зва-

ничне партијске политике, која је укључивала очување државне целине, навукли су на себе фаму конзервативаца још за Титовог времена, док се опозиција, све јаче национално обојена, опредељивала за демократију.

Време је убрзо показало да нису сви противници Титовог режима били искрени борци за демократију, ни на плану идеја, ни на плану практичне политике. У свим нацијама и југословенским републикама опозиционари су новином својих теза и смелошћу ставова привлачили масе, али код њих није било ни наговештаја да би у решавању југословенских проблема могли понудити алтернативу владајућој политици. У српском случају се то веома јасно показало.

Без снажног интелектуалног вођства, необавештени о ономе што се у Европи дешавало на плану превазилажења наслеђених националних супротности, шта се променило у идејама и у односима међу културама, лидери српске опозиције били су осуђени да се оријентишу помоћу историје, да оживљавају идеје и ставове из ранијих фаза српског национализма. При томе су уочавали сличности и аналогије са ситуацијама и догађајима из прошлости, а остајали су неосетљиви за велике промене до којих је у међувремену дошло због којих оријентири из прошлости нису били адекватни.

А поред свега, поруке из прошлости нису биле једнозначне. Поред традиција борбе за националну државу и националне политике, наслеђе српског национализма садржало је и национално-унитарни варијетет, развијен у периоду интегралног југословенства, схваћен и практикован као ширење српства на остале Југословене. Кад је Југославија срушена 1941, окупирану Србију је био захватио јак талас разочарања у Југославију, југословенске илузије потиснуо је снажан покрет враћања српским коренима. У условима немачке окупације није се могло тражити прибежиште у победама и ратној слави, али се могло вратити цркви, православљу, светосављу као освештаном национализму, патријархалности, домаћину као идеалу, сузбијању свега што је туђинско. Наметане су, али и асимиловане, вредности које је заступао окупацијски режим: расизам, мржња према демократији, антисемитизам. У ратним годинама је и неоспорно српски покрет генерала Драже Михаиловића био суочен са две традиције и осцилирао је између чувања континуитета Краљевине Југославије и допуштања да се прогоне и искорењују становници те државе који нису били Срби.

Две традиције из прошлости деловале су на српске политичке и интелектуалне елите и у време кад се југословенска криза ближила своме врхунцу. То се догађало истовремено са рушењем комунистичких режима у државама социјалистичког блока, што је још јаче уздрмало једнопартијски режим и ставило на дневни ред слободне

изборе, обнову парламентаризма и вишепартијског система. Непосредно је предстојала борба за власт, а у атмосфери усијаних страсти само су изразито национални програми имали изгледа да добију масовну подршку.

Поставши 1987. године унутрашњим превратом лидер Савеза комуниста Србије, Слободан Милошевић (1941) је покушао да очува континуитет власти фузијом своје партије са Социјалистичким савезом, неактивном и безначајном масовном организацијом. Савез комуниста је преко ноћи претворен у Социјалистичку партију Србије, што је његовом лидеру омогућило да се критички обара на Титов режим, а да истовремено чува партизанске традиције и тековине социјализма.

Милошевић је са својом партијом наступао као бранилац Југославије, осуђивао је лидере других република, као и стране силе, због њеног разбијања, а истовремено је крњим остатком Југославије владао као да је то национална држава Срба. Иза имена Југославије остале су две републике – Србија и Црна Гора, у којој је постепено растао отпор, тако да од 1997. године власти Црне Горе нису поштовале одлуке савезних органа; заједничка је остала само војска и спољна политика. Одвајање од Србије и постизање пуне државне независности постало је срж програма врло утицајних политичких снага Црне Горе, а однос према српству линија разграничења међу политичким странкама и коалицијама.

После свих осталих југословенских република, на примеру Црне Горе показале су се фаталне последице прихватања програма српске националне опозиције: или федерација по мери Србије и Срба, или Србија као национална држава на територијама где Срби живе.

Док су у Србији Социјалистичка партија и њен лидер настојали да синтетизују југословенску и уско српску компоненту, прву у службеној државној политици, другу у стварању идеолошке и културне климе, код оних Срба који су се после распада федерације нашли у другим републикама није било ни снажне социјалистичке компоненте, нити неговања југословенског наслеђа. Главну реч су повеле националне, само по имену демократске странке, којима је у сржи програма била национална држава, за коју су се бориле стварајући аутономне територије и тежећи да се уједине са Србијом у даљој перспективи. Поруке из ближе и даље прошлости су ту непосредније деловале, оживљени су и методи борби за националну државу, наметање сопствене власти праћено је прогоном припадника других народа, уклањањем њихових симбола и трагова, тешким злочинима. При томе се није водило рачуна о судбини оних Срба који су као мањина могли страдати и који су страдали од примене истих метода.

Често се с разлогом тврди да су после распада Југославије Срби у свом развоју враћени уназад у стање с почетка XX века. Указивање на ту сличност треба допунити и указивањем на разлике, јер опште стање почетком XXI века битно је друкчије од стања 1903. или 1908. па су и последице распада Југославије ипак осетно лакше. Србија и њени суседи нису у подељеној и завађеној Европи, већ у Европи која се уједињује, у којој формално удружене чланице Европске уније очекују да им се придруже и остале државе. Таква Европа у интегрисању је део света у коме се уједначавају принципи уређења, међународних односа, налаже поштовање људских права и права мањина. На дужи рок гледано, Србија и државе у којима Срби живе као мањина стреме истом циљу добровољно се подвргавајући начелима модерног светског поретка. Ни границе нису непропустљиве, нити имају онај значај као у време око 1900; све бројнија су средства комуникација која се на границама не заустављају. Раздвојеним деловима српског народа не предстоје „борбе за ослобођење и уједињење", већ задатак да обнове покидане везе са суседима, европском и светском заједницом, да поврате способност рецепције онога што се у савременом свету ствара за добро и напредак људског рода.

Изабрана библиографија

Avramovski, Ž., *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata* (из: „Istorija XX veka", II), Beograd 1961.

Аврамовски, Ж., *Балканске земље и велике силе 1935–1937*, Београд 1968.

Аврамовски, Ж., *Балканска антанта (1934–1940)*, Београд 1986.

Adamović, Lj., Lempi, Dž., Priket, R., *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1990.

Adanir, F., *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden 1979.

Алексић-Пејковић, Љ., *Односи Србије са Енглеском и Француском 1903–1914*, Београд 1965.

Alcock, J., *Explaining Yugoslavia*, London 2000.

Amstadt, J., *Die k.k. Militärgrenze 1522–1881*, Würzburg 1969.

Антоновић, М., *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2004.

Babić, A., *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972.

Banac, I., *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca–London 1984 (= *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988).

Banac, I., *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, New York 1988 (= *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990).

Barker, E., *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, New York 1976 (= *Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1978).

Батаковић, Д. (ур.), *Нова историја српског народа*, Београд 2000, 2002[2].

Beldiceanu, N., *Le monde ottoman des Balkans (1402–1566). Institutions, société, économie*, London 1976.

Benac, A., Basler, Đ., Čović, B., Pašalić, E., Miletić, N., Anđelić, P., *Kulturna historija Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984[2].

Beschnit, W. D., *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980.

Birnbaum H. – Vryonis S. (eds.), *Aspects of the Balkans: Continuity and Change*, Paris 1972.

Бјелајац, М., *Војска краљевине СХС 1918–1921*, Београд 1988.

Бјелајац, М., *Војска краљевине СХС/Југославије 1922–1935*, Београд 1994.

Благојевић, М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 2004[2].

Благојевић, М., *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168–1371*, Београд 1989.

Благојевић, М. – Медаковић, Д., *Историја српске државности*, књ. I: *Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Нови Сад 2000.
Богдановић, Д., *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.
Богдановић, Д., *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997.
Bogdanović, M., *Srpski radnički pokret 1903–1914. Naličje legende*, Zagreb 1989.
Božić I. – Ćirković S. – Ekmečić M. – Dedijer V., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972 (= *History of Yugoslavia*, New York 1974).
Божић, И., *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979.
Божић, И., *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку* (из: Глас САНУ, 338), Београд 1983.
Бојовић, Б., *Краљевство и светост. Политичка филозофија средњовјековне Србије*, Београд 1999 (= *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen-Age Serbe*, Roma 1994).
Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена (Међународни научни скуп), Београд–Нови Сад 1995.
Веселиновић, А., *Држава српских деспота*, Београд 1995.
Винавер, В., *Преглед историје новца у југословенским земљама XVI–XVIII века*, Београд 1970.
Винавер, В., *Југославија и Мађарска 1918–1933*, Београд 1971.
Винавер, В., *Југославија и Мађарска 1933–1941*, Београд 1976.
Винавер, В., *Југославија и Француска између два рата (Да ли је Југославија била француски „сателит"?)*, Београд 1985.
Vinaver, V., *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Beograd 1987.
Vlasi u XV i XVI vijeku. Simpozijum (Radovi ANUBiH), Sarajevo 1983.
Војводић, М., *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
Војводић, М., *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999.
Вујовић, Д., *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Титоград 1971.
Вујовић, Д., *Црногорски федералисти 1919–1929*, Титоград 1981.
Вујовић, Б., *Уметност обновљене Србије (1791–1848)*, Београд 1986.
Вуковић, С., *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996.
Вукосављевић, С., *Организација динарских племена*, Београд 1957.
Вукосављевић, С., *Историја сељачког друштва*, I–III, Београд 1957–1982.
Vucinich, W. S., *Serbia between East and West: The Events of 1903–1908*, Stanford 1954.
Vucinich, W. S., (ed.), *Contemporary Yugoslavia*, Berkeley and Los Angeles 1969.
Vucinich, W. S. (ed.), *The First Serbian Uprising 1804–1813*, Boulder 1982.
Vucinich, W. S. (ed.), *At the Brink of War and Peace: The Tito–Stalin Split in a Historic Perspective*, Boulder 1982.
Vucinich, W. S. – Emmert Th. (eds.), *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, Minneapolis 1991.
Wendel, H., *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, Leipzig 1924 (= *Habsburgovci i južnoslovensko pitanje*, Treći program Radio Beograda 92–95, Beograd 1992, str. 138–193).
Wendel, H., *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, Frankfurt 1925 (= *Борба Југословена за слободу и јединство*, Београд 1925, 1991²).
Wheeler, M. C., *Britain and the War for Yugoslavia, 1940–1943*, New York 1980.
Wilson, D., *The Life and Times of Vuk Stefanović Karadžić, 1787–1864*, Oxford 1970 (= *Живот и време Вука Стефановића Караџића, 1787–1864*, Београд 1994).
Winnifrith, T. J., *The Vlachs: The History of a Balkan People*, New York 1987.
Wolff, R. L., *The Balkans in our Time*, Cambridge, Mass., 1956, 1974².

Woodward, S. L., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington D. C., 1995 (= *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd 1997).
Гавриловић, М., *Милош Обреновић*, I–III, Београд 1908–1912; 1981².
Гавриловић, М., *Из нове српске историје*, Београд 1926.
Гавриловић, Н., *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености*, Београд 1999.
Гавриловић, С., *Прилог историји трговине и миграција Балкан–Подунавље XVIII–XIX столећа*, Београд 1969.
Гавриловић, С., *Војводина и Србија у време првог устанка*, Нови Сад 1974.
Gavrilović, S., *Iz istorije Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj (XV–XVIII vek)*, Beograd 1993.
Гавриловић, С., *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад 1994.
Гавриловић, С., *Срем пре и у току српског народног покрета 1848–1849*, Београд 1997.
Географски лик Србије у доба Првог устанка, Београд 1954.
Гарашанин, М. (ур.), *Илири и Албанци* (Научни скупови САНУ), Београд 1988.
Гаћеша, Н., *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Нови Сад 1968.
Гаћеша, Н., *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Нови Сад 1972.
Гаћеша, Н., *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1919–1941*, Нови Сад 1975.
Гаћеша, Н., *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, Нови Сад 1984.
Glenny, M., *The Fall of Yugoslavia. The Third Balkan War*, New York 1993 (= *Pad Jugoslavije. Treći balkanski rat*, Beograd 2002).
Gligorijević, B., *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929, Beograd 1979.*
Gligorijević, B., *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.
Глигоријевић, Б., *Краљ Александар Карађорђевић*, I–III, Београд 2002.
Gli Slavi occidentali e meridionali nell'Alto Medioevo, I–II, Spoleto 1983.
Градска култура на Балкану (XV–XIX век), 1–2, Београд 1984, 1988.
Грбић, М., *Карловачко владичанство*, I–III, Сремски Карловци 1891–1893; Топуско 1990².
Gross, M., *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, Beograd 1960.
Дабић, В., *Војна крајина. Карловачки генералат (1530–1746)*, Београд 2000.
Давидов, Д., *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978.
Дашић, М., *Црна Гора и Србија на почетку XIX вијека*, Београд 1994.
Дедијер, В., *Сарајево 1914*, Београд 1966 (= *Road to Sarajevo*, London 1967).
Деретић, Ј., *Доситеј Обрадовић и његово доба*, Београд 1966.
Деретић, Ј., *Историја српске књижевности*, Београд 2002³.
Димић, Љ., *Културна политика у Краљевини Југославији*, I–III, Београд 1996–1997.
Димић, Љ., *Историја српске државности*, књ. III: *Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.
Динић, М., *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, Београд 1978.
Динић, М., *Из српске историје средњега века*, Београд 2003.
Di Vitorio, A. (ed.), *Ragusa e il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra medioevo ed eta moderna*, Bari 1990.
Djokic, D. (ed.), *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea*, London 2003.
Dölger, F., *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Aufsätze*, Darmstadt 1964.
Dragović-Soso, J., *„Saviours of the Nation". Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London 2002 (= *„Spasioci nacije". Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004).
Ducellier, A. (ed.), *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris 1986.
Ђорђевић, Д., *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.

Ђорђевић, Д., *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804–1914*, Belgrade 1965 (= *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995).
Ђорђевић, Д., *'Ιστορία της Σερβίας (1804–1918)*, Солун 1970.
Đorđević, D. (ed.), *The Creation of Yugoslavia, 1914–1918*, Santa Barbara, Call., 1980.
Ђорђевић, Д., *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989.
Ђорђевић, Т., *Из Србије Кнеза Милоша*, I–II, Београд 1922–1924.
Ђурић, В., *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974 (= *Die byzantinischen Fresken*, München 1976).
Ђурић В. – Бабић-Ђорђевић Г., *Српска уметност у средњем веку*, I–II, Београд 1997.
Ђуровић, М., *Црногорске финансије 1860–1915*, Титоград 1960.
Европа и српска револуција 1804–1815, Нови Сад 2004.
Екмечић, М., *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
Екмечић, М., *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Београд 1989.
Екмечић, М., *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997.
Екмечић, М., *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999.
Emmert, Th. A., *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*, New York 1990.
Живојиновић, Д., *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1980, 1995².
Живојиновић, Д., *Краљ Петар I Карађорђевић 1844–1921*, I–III, Београд 1988–1994; 2003².
Живојиновић, Д., *Крај краљевине Црне Горе*, Београд 2002.
Зиројевић, О., *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.
Зиројевић, О., *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.
Zirojević, O., *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*, Novi Pazar 1995.
Зиројевић, О., *Исламизација на јужнословенском простору. Двоверје*, Београд 2003.
Иванишевић, В., *Новчарство средњовековне Србије / Serbian Medieval Coinage*, Београд 2001.
Ивић, А., *Миграције Срба у Хрватску током XVI, XVII и XVIII века*, Суботица 1923.
Ивић, А., *Миграције Срба у Славонију током XVI, XVII и XVIII века*, Суботица 1926.
Ивић, А., *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 1997².
Ивић, П., *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци–Нови Сад 1998.
Ивић П., *Српски народ и његов језик*, Београд 1971; Сремски Карловци–Нови Сад 2001².
Inalcik, H., *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*, London 1973 (= *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974; 2003²).
Inalcik, H., *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected studies*, London 1978.
Inalcik, H., *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985.
Inalcik, H. – Quataert, D. (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, I–II, Cambridge 1999.[3]
Историја народа Југославије, књ. I–II, Београд–Загреб–Љубљана 1953, 1960.
Историја српског народа, књ. I–VI, Београд 1980–1993.
Историја школа и образовања код Срба, I, Београд 1974.
Историја Црне Горе, књ. I; књ. II том 1. и 2; књ. III том 1, Титоград 1967–1975.
Jakschich, G., *L'Europe et la résurrection de la Serbie (1804–1834)*, Paris 1917 (= *Европа и васкрс Србије 1804–1834*, Београд 1933).
Јакшић, Г. – Вучковић, В., *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила – Први балкански савез*, Београд 1963.
Јанићијевић, М., *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Београд 1984.
Јанковић, Д., *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Београд 1973.
Јанковић, Д., *Српска држава првог устанка*, Београд 1980.

Јанковић, Д., *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1999.
Јанковић, М., *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1984.
Jelavich, B. – Jelavich Ch. (eds.), *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Berkeley, Call., 1963.
Jelavich, B. – Jelavich Ch., *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle–London 1977.
Jelavich, B., *History of the Balkans*, I–II, Cambridge 1983.
Jelić-Butić, F., *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.
Jireček, C., *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879 (= *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959).
Jireček, C., Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Philosophisch-historische Klasse, Band XLVIII, XLIX, Wien 1901, 1903, 1904 (= *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1962).
Jireček, C., *Geschichte der Serben*, I–II, Gotha 1911–1918 (= *Историја Срба*, књ. I. *Политичка историја до 1537. године*, Београд 1952, 1978², 1988³).
Jireček, C., Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts, *Denksschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Phil. hist. Klasse, Bd. 56, 58, 64, Wien 1912–1919 (= *Историја Срба*, књ. II. *Културна историја*, Београд 1952, 1978, 1988).
Јовановић, Миодраг., *Српско сликарство 1830–1870*, Београд 1992.
Јовановић, Мирослав, *Језик и друштвена историја. Културноисторијски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд 2002.
Јовановић, С., *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1912.
Јовановић, С., *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1923.
Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, I–II, Београд 1926–1927.
Јовановић, С., *Влада Александра Обреновића*, I–III, Београд 1929–1931.
Calic, M.-J., *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941*, München 1994 (= *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд 2004).
Калић, Ј. – Чоловић, М. (ур.), *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Смедерево–Београд 1992.
Калић, Ј., *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 2002².
Kanitz, F., *Das Königtum Serbien und das Serbenvolk*, I–III, Leipzig 1904–1914 (прве две књиге у српском преводу: *Србија. Земља и становништво*, I–II, Београд 1985).
Kaser, K., *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart der balkanischen Patriarchalität*, Wien–Köln 1992.
Kaser, K., *Familie und verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*, Wien–Köln–Weimar 1995 (= *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002).
Kaser, K., *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881)*, Wien–Köln–Weimar 1997 (= *Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535–1881)*, I–II, Zagreb 1997).
Castellan, G., *La vie quotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance, 1815–1839*, Paris 1967.
Castellan, G., *Histoire des Balkans (XIVe–XXe siècle)*, Paris 1991.
Кашанин, М., *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975.
Ковачевић-Којић, Д., *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.
Којић, Б., *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976.
Коларић, М., *Класицизам код Срба, 1790–1848*, I–II, Београд 1965–1966.

Костић, М., *Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија* (Српски етнографски зборник XXVI), Београд 1925; Нови Сад 2002[2].
Костић, М., *Гроф Колер као културно-просветни реформатор код Срба у Аустрији у XVIII веку*, Београд 1932.
Костић, М., *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII и XIX века*, Београд 1952.
Краљачић, Т., *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*, Сарајево 1987.
Crampton, R., *The Balkans since the Second Wold War*, London 2002 (= *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003).
Krekić, B., *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City between East and West*, Norman, Okl., 1972.
Krekić, B., *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980.
Krekić, B. (ed.), *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, Berkeley–Los Angeles–London 1987.
Krekić, B., *Dubrovnik: A Mediterranean Urban Society, 1300–1600*, Aldershot 1997.
Крестић, В., *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980; Београд 2003[2].
Крестић, В., *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991.
Крестић, В. – Љушић Р. (прир.), *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991.
Krizman, B., *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb 1974.
Krizman, B., *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977.
Krizman, B., *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989.
La culture urbaine dans les Balkans, Belgrade–Paris 1991.
Laiou, A. E., *The Economic History of Byzantium*, I–III, Dumbarton Oaks 2002.
Lampe, J. R. – Jackson, M. R., *Balkan Economic History, 1555–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982.
Lampe, J. R., *Yugoslavia as History. Twice there was a Country*, Cambridge 2000[2] (= *Југославија као историја. Била двапут једна земља*, Београд 2004).
Лебл, Ж., *До „коначног решења". Јевреји у Србији*, Београд 2002.
Lederer, I., *Yugoslavia at the Paris Peace Conference*, New Heaven 1963.
Лемајић, Н., *Српски народни прваци, главари и старешине после пропасти средњовековних држава*, Нови Сад 1999.
Љушић, Р., *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 2004[2].
Љушић, Р., *Историја српске државности*, књ. II: *Србија и Црна Гора. Нововековне српске државе*, Нови Сад 2001.
Mavromatis, L., *La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978.
Максимовић, Љ., *Град у Византији*, Београд 2003.
Мал, Ј., *Ускочке сеобе и словеначке покрајине* (Српски етнографски зборник XXX), Љубљана 1924.
Mantran, R. (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989 (= *Историја Османског царства*, Београд 2002).
Марјановић-Душанић, С., *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1991.
Марјановић-Душанић, С., *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997.
Марјановић-Душанић, С. – Поповић Д. (ур.), *Приватни живот на тлу српских земаља у средњем веку*, Београд 2004.
Марковић, В., *Православно монаштво и манастири средњевековне Србије*, Сремски Карловци 1920, 2003[2].
Marković, P., *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na modernizaciju Beograda*, Beograd 1992.
Марковић, П., *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996.

MacKenzie, D., *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*, New York 1967.
MacKenzie, D., *Ilija Garašanin, Balkan Bismarck*, New York, 1985 (= *Илија Гарашанин, државник и политичар*, Београд 1987).
Медаковић, Д., *Путеви српског барока*, Београд 1971.
Медаковић, Д., *Српска уметност XVIII века*, Београд 1980.
Медаковић, Д., *Српска уметност XIX века*, Београд 1981.
Melčić, D. (ed.), *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zur Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Wiesbaden 1999.
Мијовић, П., *Умјетничко благо Црне Горе*, Београд 1981.
Миленковић, В., *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936.
Милићевић, Ј., *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд 2003.
Mirković, Mijo., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968[3].
Мирковић, Мирко, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу*, Београд 1966, 2004[2].
Mirković, Miroslava, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.
Митровић, А., *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, Београд 1969.
Митровић, А., *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд 1981.
Митровић, А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 2004[2].
Митровић, А., *Стране банке у Србији од 1878. до 1914*, Београд 2004.
Митровић, М., *Србија 1944–1952. Друштвено-економске промене и организација управљања привредом*, Београд 1988.
Михаиловић, Г., *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964.
Михаљчић, Р., *Крај српског царства*, Београд 1975, 1989[2], 2001[3].
Михаљчић, Р., *Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*, Београд 1984, 1989[2], 2001[3].
Mihaljčić, R., *The Battle of Kosovo in History and in Popular Tradition*, Belgrade 1989.
Mousset, J., *La Serbie et son Église 1830–1904*, Paris 1938.
Murko M., *Die bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*, Prag und Heidelberg 1927.
Немањић, М., *Један век српске стваралачке интелигенције 1820–1920*, Београд 2001.
Николић, К., *Страх и нада у Србији 1941–1944. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2003.
Нилевић, Б., *Православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије*, Сарајево 1990.
Новаковић, С., *Из српске историје*, Нови Сад–Београд 1966.
Новаковић, С., *Земља и народ у старој српској држави, Изабрани радови*, Београд 2002.
Новаковић, С., *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1893, 1933[2], 1960[3], 2002[4].
Новаковић, С., *Турско царство пред српски устанак 1780–1804*, Београд 1906, 2002[2].
Новаковић, С., *Васкрс државе српске*, Београд 1904, 1954[2], 2002[3].
Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, London 1971 (= *Византијски комонвелт*, Београд 1991).
Obolensky, D., *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, London 1971.
Obolensky, D., *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*, London 1982.
Oikonomidis, N. (ed.), *Byzantium and Serbia in the 14th Century. International Symposium*, Athens 1995.
Остојић, Т., *Српска књижевност од Велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, Нови Сад 1905.
Ostrogorsky, G., *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1965[3] (= *Историја Византије*, Београд 1993).

Острогорски, Г., *Византија и Словени*, Београд 1969.
Павић, М., *Рађање нове српске књижевности (Историја српске књижевности барокног доба, класицизма и предромантизма)*, Београд 1983.
Pavličević, D. (ur.), *Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave*, Zagreb 1984.
Павловић, Д., *Србија и српски покрет 1848–1849*, Београд 1904.
Павловић, Д., *Србија за време последњег аустро-турског рата 1788–1791*, Београд 1910.
Pavlowitch, S. K., *The Improbable Survivor. Yugoslavia and its Problems 1918–1988*, Columbus 1988.
Pavlowitch, S. K., *A History of the Balkans 1804–1945*, London–New York 1999 (= *Историја Балкана, 1804–1945*, Београд 2002).
Pavlowitch, S. K., *Serbia. The History behind the Name*, London, 2002 (= *Србија. Историја иза имена*, Београд 2004).
Пантелић, Д., *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804*, Београд 1949.
Пантић, М., *Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века*, Београд 1990.
Papazoglu, F., *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Sarajevo 1969 (= *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariates, Dardanians, Scordisci and Moesians*, Amsterdam 1978).
Perović, L. (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994.
Perović, L. (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*, Beograd 1998.
Perović, L. (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 3. Uloga elita*, Beograd 2003.
Перовић, Л., *Српски социјалисти XIX века*, I–III, Београд 1985–1995.
Перовић, Л., *Српско-руске револуционарне везе. Прилози за историју народњаштва у Србији*, Београд 1993.
Петковић, С., *Српска уметност XVI и XVII века*, Београд 1995.
Petranović B. – Zečević M., *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Beograd 1987.
Petranović, B., *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988.
Petranović B. – Zečević Miodrag, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991.
Petranović, B., *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939–1945*, Beograd 1992.
Петрановић, Б., *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.
Петрановић, Б., *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд 2000.
Petrovich, M. B., *A History of Modern Serbia 1804–1918*, I–II, New York–London 1976.
Popov, N. (ur.), *Srpska strana rata*, Beograd 1996 (= *The Road to War in Serbia*, Budapest 1999).
Попов, Ч., *Француска и Србија 1871–1878*, Београд 1979.
Попов, Ч., *Србија на путу ослобођења. Борбе за политички преображај и државну независност 1868–1878*, Београд 1980.
Popovic, A., *L'Islam balkanique. Les musulmans du Sud-Est européen dans la période post-ottomane*, Berlin–Wiesbaden 1986.
Popović, A., *Posrednici i metafore: Jugoslovenski muslimani (1945–1989)*, Beograd 1991.
Поповић, В., *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925.
Поповић, В., *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1928, 1965², 1996³.
Поповић, В., *Метернихова политика на Блиском Истоку*, Београд 1931.
Поповић, В., *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*, Београд 1940.
Поповић, Владислав, *Sirmium, град царева и мученика*, Сремска Митровица–Београд 2003.
Поповић, Д., *О хајдуцима*, I–II, Београд 1930–1931.

Поповић, Д., *О Цинцарима. Прилози питању постанка наше чаршије*, Београд 1934; 1997².
Поповић, Д. (ур.), *Војводина*, I–II, Нови Сад 1940–1941.
Поповић, Д., *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718–1739)*, Београд 1950.
Поповић, Д., *Срби у Војводини*, I–III, Нови Сад 1957–1963; 1990².
Popović, I., *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960.
Поповић, М., *Вук Стефановић Караџић*, Београд 1972².
Поповић, Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977.
Поповић, Н. Б., *Срби у Првом светском рату*, Београд–Нови Сад 2000.
Поповић-Обрадовић, О., *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 2001.
Поповић, П., *Француско-српски односи за време првог устанка. Наполеон и Карађорђе*, Београд 1933.
Поповић, П., *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951.
Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, knj. I: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*; knj. II: *Prilozi iz osmanskog i austrougarskog perioda*, Sarajevo 1987.
Протић, Љ., *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд 1953.
Радовановић, М., *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији*, Београд 2004.
Радојичић, Ђ. Сп., *Творци и дела старе српске књижевности*, Београд 1963.
Радојичић, Ђ. Сп., *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Београд 1967.
Радојчић, Н., *Географско знање о Србији почетком 19. века*, Београд 1927.
Радојчић, Н., *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.
Радојчић, С., *Старо српско сликарство*, Београд 1966.
Radojčić, S., *Srpska umetnost u srednjem veku*, Beograd–Zagreb–Mostar 1982 (= *Geschichte der serbischen Kunst*, Berlin 1969).
Радонић, Ј., *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.
Радонић Ј. – Костић М., *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954.
Ramet, S., *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, Bloomington 1992².
Ramet, S., *Balkan Babel*, Boulder, Co., 1999³.
Ranke, L., *Die Serbische Revolution*, Hamburg 1829; Berlin 1844² (= *Српска револуција*, Београд 1864, 1965², 1991³, 2002⁴).
Ranke, L., *Serbien und die Türkei im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1879 (= *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892).
Ристовић, М., *Немачки „нови поредак" и Југоисточна Европа 1940/41–1944/45: Планови о будућности и пракса*, Београд 1991.
Ровинский, П. А., *Черногория в ея прошлом и настоящем*, I–IV, Санкт Петербург 1888–1915 (= *Црна Гора у прошлости и садашњости*, I–IV, Сремски Карловци–Цетиње 1994).
Roksandić, D., *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, I–II, Zagreb 1988.
Roksandić, D., *Srbi u Hrvatskoj*, Zagreb 1991.
Roksandić, D., *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*, Zagreb 2003.
Rothenberg, G. E., *The Austrian Military Border in Croatia 1522–1747*, Chicago 1960.
Rothenberg, G. E., *The Military Border in Croatia 1740–1881, Chicago 1966.*
Rusinow, D., *The Yugoslav Experiment*, 1948–1974, London 1977.
Самарџић, Р., *Велики век Дубровника*, Београд 1962.
Самарџић, Р., *Писци српске историје*, I–III, Београд 1976, 1981, 1994.
Самарџић, Р. (ур.), *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989.

Сеобе срйскої народа од XIV до XX века. Зборник радова, Београд 1990.
Симйозијум о средњовјековном кайуну (Пос. изд. НД БиХ), Сарајево 1961.
Скерлић, Ј., *Срйска књижевносй у XVIII веку*, Београд 1909, 1966^{2}.
Скерлић, Ј., *Исйорија нове срйске књижевносйи*, Београд 1914, 1921^{2}, 1953^{3}, 1997^{4}.
Скерлић, Ј., *Исйоријски йреїлед срйске шйамйе 1791–1911*, Београд 1911, 1966^{2}.
Слијепчевић, Ђ., *Исйорија срйске йравославне цркве*, I–III, Минхен–Келн 1962–1986; Београд 1991^{2}; 2002^{3}.
Соловјев, А., *Законодавсйво Сйефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопље 1928; Београд 1998^{2}.
Соловјев, А., *Законик цара Сйефана Душана 1349. и 1354. їодине*, Београд 1980.
Soulis, G. Ch., *The Serbs and Byzantium. During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, Athens 1995^{2}.
Спремић, М., *Десйой Ђурађ Бранковић и њеїово доба*, Београд 1994, 1999^{2}.
Срби у евройској цивилизацији. Зборник радова, Београд 1993.
Stavrianos, L. S., *The Balkans since 1453*, New York 1958; London 2000^{2} (= *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2004).
Stadtmüller, G., *Geschichte Südosteuropas*, München 1950, 1976^{2}.
Станковић, Ђ., *Никола Пашић, савезници и сйварање Јуїославије*, Београд 1984, 1995^{2}.
Станковић, Ђ., *Никола Пашић и јуїословенско йийање*, I–II, Београд 1985.
Станојевић, Г., *Јуїословенске земље у млейачко-йурским райовима XVI–XVIII века*, Београд 1970.
Станојевић, Г., *Србија у време Бечкої райа 1683–1699*, Београд 1976.
Станојевић, Г., *Мийройолий Василије Пейровић и њеїово доба (1740–1766)*, Београд 1978.
Станојевић, Г., *Далмайинске крајине у XVIII вијеку*, Београд 1987.
Станојевић, Ст., *Исйорија срйскої народа*, Београд 1908; 1910^{2}; 1926^{3}; 1982^{4}; 1993^{5}.
Сйварање јуїословенске државе 1918 (Зборник радова научног скупа), Београд 1989.
Steindorf, L., *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zur ihrer politischen Stellung*, Köln–Wien 1984.
Stoianovich, T., *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, New York 1994 (= *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, Beograd 1997).
Stoianovich, T., *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, I–IV, New York 1992–1995.
Стојановић, Д., *Искушавање начела. Срйска социјалдемокрайска йарйија и райни йроїрам Србије 1912–1918*, Београд 1994.
Стојановић, Д., *Србија и демокрайија 1903–1914*, Београд 2004.
Стојанчевић, В., *Милош Обреновић и њеїово доба*, Београд 1966; 1990^{2}.
Стојанчевић, В., *Србија у време Првої срйскої усйанка 1804–1813*, Лесковац 1980.
Стојанчевић, В., *Србија и Буїари 1804–1878*, Београд 1988.
Стојанчевић, В., *Србија и ослободилачки йокрейи на Балканском йолуосйрву у XIX веку*, Београд 1990.
Стојанчевић, В., *Први срйски усйанак: оїледи и сйудије*, Београд 1994.
Стојанчевић, В., *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994.
Stokes, G., *Legitimacy through Liberalism: Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle 1975.
Stokes, G., *Politics as Development: the Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Durham 1990.
Stulli, B., *Povijest Dubrovačke Republike*, Zagreb 1989.
Sugar, P. F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804*, Seattle 1977.
Sundhausen, H., *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989.
Sundhausen, H., *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall 1918–1991*, Mannheim 1993.

Schmitt, J. O., *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, München 2001.
Schwicker, J. H., *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest 1880 (= *Полийичка исйорија Срба у Уїарској*, Нови Сад 1997).
Тарановски, Т., *Исйорија срйскої йрава у Немањићкој државн*, I–IV, Београд 1931–1935; 1996^{2}; 2002^{3}.
Tasić N., Stošić D. (eds.), *Migrations in Balkan History*, Belgrade 1989.
Тимотијевић, М., *Срйско барокно сликарсйво*, Нови Сад 1996.
Тодоровић, Д., *Јуїославија и балканске земље 1918–1923*, Београд 1979.
Tomasevich, J., *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford–London 1955.
Tomasevich, J., *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: The Chetniks*, Stanford 1975 (= *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979)
Tomasevich, J., *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2001.
Трговчевић, Љ., *Научници Србије и сйварање јуїословенске државе 1914–1920*, Београд 1986.
Трговчевић-Митровић, Љ., *Планирана елийа. О сйуденйима из Србије на евройским универзийейима у 19. веку*, Београд 2003.
Трифуновић, Ђ., *Сйара срйска књижевносй. Основе*, Београд 1994.
Трифуновић, Ђ., *Ка йочецима срйске йисменосйи*, Београд 2001.
Ћирковић, С., *Исйорија средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
Ћирковић, С., *Срби у средњем веку*, Београд 1995 (= *I Serbi nel medioevo*, Milano 1992; *La Serbie au moyen age*, Paris 1992; *Сербия средние века*, Москва 1996).
Ћирковић, С., *Рабойници, војници, духовници. Друшйва средњовековної Балкана*, Београд 1997.
Ћирковић, С. – Ковачевић-Којић, Д. – Ћук, Р., *Сйаро срйско рударсйво*, Београд–Нови Сад 2002.
Ћоровић, В., *Исйорија Јуїославије*, Београд 1933, 1989^{2}.
Ћоровић, В., *Односи између Србије и Аусйро-Уїарске у XX веку*, Београд 1936, 1992^{2}.
Ћоровић, В. – Чубриловић, В., *Србија 1858–1903*, Београд 1938.
Ћоровић, В., *Хисйорија Босне*, кн. I, Београд 1940; Бањалука 1999^{2}.
Ћоровић, В., *Исйорија Срба*, I–III, Београд 1989, 1995^{2}, 2004^{3}.
Unbegaun, B., *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, Paris 1935 (= *Почеци књижевної језика код Срба*, Београд–Нови Сад 1995).
Ферјанчић, Б., *Визанйија и Јужни Словени*, Београд 1966.
Ferluga, J., *Визанйиска уйрава у Далмацији*, Београд 1956 (= *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978).
Ferluga J., *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIIth Centuries*, Amsterdam 1976.
Ferluga, J., *Untersuchungen zur byzantinischen Provinzialverwaltung, VII–XIII Jahrhundert*, Amsterdam 1992.
Fine, J. V. Jr., *Early Medieval Balkans*, Ann Arbor 1983.
Fine, J. V. Jr., *Late Medieval Balkans*, Ann Arbor 1987.
Fonseca, C. D. (ed.), *Le aree omogenee della civilta rupestre nell'ambito dell'impero bizantino: la Serbia*, Galatina 1979.
Hadrovics, L., *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Paris 1947.
Halpern, J. M. – Kideckel, D. A. (eds.), *Neighbors at War. Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture and History*, Pensylvania 2000 (= *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, Beograd 2002).
Haselsteiner, H., *Bosnien-Hercegowina, Orientkrise und Südslavische Frage*, Wien 1996.
Hafner, S., *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964.
Хафнер, С., *Срйски средњи век*, Београд–Нови Сад 2001.

Hayden R., *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*, Ann Arbor 1999 (= *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Beograd 2002).
Hoptner, J. B., *Yugoslavia in Crisis 1934–1941*, New York–London 1962 (= *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973).
Hösch, E., *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München 1988[2].
Храбак, Б., *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. I, Београд 2002.
Цвијић, Ј., *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922–1931; 1966[2]; 1987[3].
Цвијић, Ј., *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице* (Српски етнографски зборник, књ. XXIV), Београд 1922 (прештампано у Ј. Цвијић, *Антропогеографски и етнографски списи*, Београд 1987, стр. 131–197).
Чајкановић, В., *Стара српска религија и митологија*, Београд 1994.
Чубриловић, В., *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Беград 1958, 1982[2].
Чубриловић, В. (ур.), *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама* (Научни скупови САНУ), Београд 1974.
Чубриловић, В. (ур.), *Велике силе и Србија пред Први светски рат* (Научни скупови САНУ), Београд 1976.
Чубриловић, В., *Одабрани историјски радови*, Београд 1983.
Чурчић, Л., *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад 1988.
Džaja, S., *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina: voremanzipatorische Phase, 1463–1804*, München 1984 (= *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period, 1463–1804*, Sarajevo 1992).
Džaja, S., *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, München 1994.
Džaja, S., *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991)*, München 2002.
Шелмић, Л., *Српско зидно сликарство XVIII века*, Нови Сад 2004.
Шуица, М., *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000.
Šufflaj, M., *Srbi i Arbanasi, njihova simbioza u srednjem vijeku*, Beograd 1925; Sarajevo 1990[2].

Списак илустрација

Списак карата

Све историјске карте, осим карте бр. 5.1, израдио је по нацрту аутора инг. Драгутин Николић. За штампу на ћириличном писму карте је адаптирао Александар Секулић. Аутор карте бр. 5.1 је проф. др Радош Љушић.

Именски регистар

Предметни регистар

Сима М. Ћирковић
СРБИ МЕЂУ ЕВРОПСКИМ НАРОДИМА

Прво издање

Издавач
EQUILIBRIUM
Београд, Влајковићева 11

За издавача
Властимир Ђокић

Рецензенти
академик Љубомир Максимовић
др Предраг Ј. Марковић

Лектор
Мења Хоџић

Компјутерски слог
Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Припрема корице
Радован Вујовић

Штампа и повез
Стандард II, Београд

Тираж
1000 примерака

Дистрибуција
Bookbridge, Алексе Ненадовића 16, Београд
тел.: 381 11 344 01 10; e-mail: bookbridge@beotel.yu

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)
323.1(=163.41)(091)

ЋИРКОВИЋ, Сима М.
Срби међу европским народима / Сима М. Ћирковић. – 1. изд. – Београд : Equilibrium, 2004 (Београд : Стандард II). – XXV, 336 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1.000. – Библиографија: стр. 299–310. – Регистар.

ISBN 86-82937-04-2

а) Срби – Историја б) Србија – Историја

COBISS.SR-ID 118636044